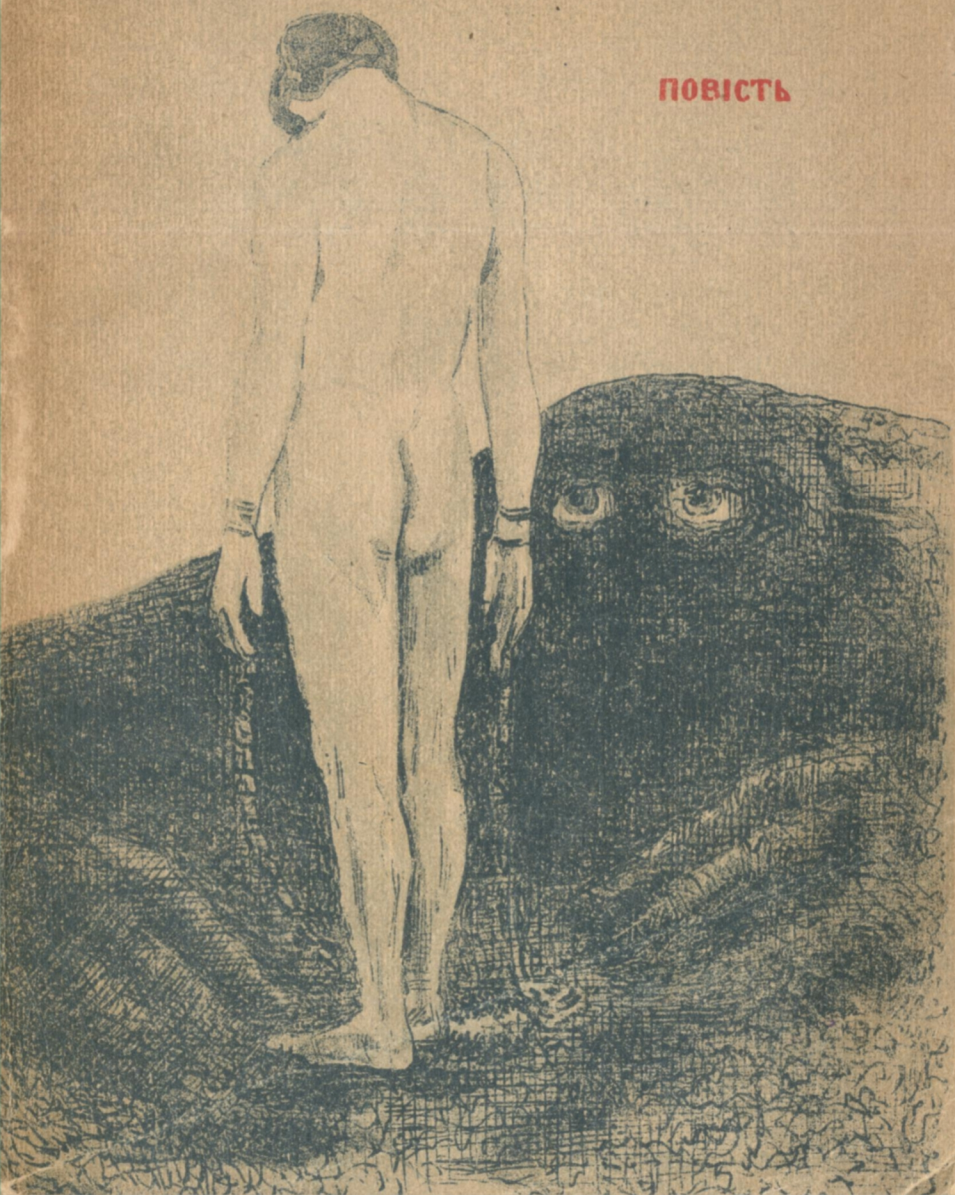

МИХАЙЛО ЯЦКІВ

ТАНЕЦЬ ТІНЕЙ

ПОВІСТЬ

Михайло Яцків

ТАНЕЦЬ ТІНЕЙ

РОМАН З РІДНОГО ПОБУТУ.

Українська Накладня Київ-Ляйпціг
Галицька Накладня Коломня
Ukrainian Publishing Winnipeg Man.

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

Часть перша.

З Твоїх дарів, Боже,
складаю Тобі жертву.
З невідомого поета.

I,

— Як там миле здоровлечко пана референта? — спитав возний, Тарадай, послугача, Павла Приплентача що вніс шнур дров в експедит, пустив їх з гримотом аж вікна зазвеніли, спер ся на стіл і набирав духу.

Ий, вам жарти в голові, а в мині би крови не до-різав ся... Двигаю тими проклятими сходами ті дрова від пятої рано на другий поверх аж очі лізуть і кри-жів не чую. Бодай то дідько взяв!.. І на яку стилу матір чоловік мучить ся отак!

Дальші слова урвав кашель.

Возний, Тарадай, взяв ся під бік, підіймив у гору брови, витріщив очі і загомонів голосом заржавіло! бляхи. В тім голосі вертів ся сміх як шипіт смерекової тріски в огні.

— Біда бідному без наймита! Ні хлївця, ні загнати що! Бодай бідний не їв, як не має що, хі-хі-хі-і-і! А ви-ж, Павле, на що родили ся, коли виділи, що на світі така біда!? Як би так на мене, то був би руками й ногами запер ся й ні за що в світі не дав себе вродити!

— Йй, дайте спокій! Мало ще мене всяка нужда їсть, та ви будете —

— З вас, Павле, дуже добрий чоловік, лиш живете за довго! Вас би й дідько каменем не добив. О, плуцками,¹⁾ як бачу, ще не плюєте, гага! Що вам за біда! Тільки жити, Бога хвалити тай смерти просити! Вам би файної²⁾ дівчини та женити ся, а мене на весіллє просити, аби з отсих чобіт дранте летіло, х-х-хі!

— Йй, бодай вас дідько просив на весіллє! відповів Приплентач і пішов до дирекції.

Тарадай засунув полубку з копіями в прасу.

— То я в критичнім положенню, як отсі копії отут, ха-ха-ха-а-а!

Зішрібував їх ліварем, розкравив шаблюковаті ноги, розправив руку як на амвоні і дринчав:

— Передо мною пустиня ширить ся, за мною нужда лежить! Лежить, лежить, поглядає — гроша у мене не видає! Пан директор на мене махає і так до мене з криком промовляє: „Перестань-но ти, Тарадаю, брехати, а возьмі³⁾ ліпше роботу пильнувати!“ — Пане директоре, не буду вже більше брехати, бо сподіваю ся ремунарацію дістати!

Деклямацію Тарадая перебив рип дверий. В експедиції ввійшов писар, Тягнибіда. Зігнений в три погибелі, за одним ухом довге перо, за другим оловець, крутив собою в ході, як би вилизував макітру над головою.

Возний зломив ся в поясі.

— Моє поважаннечко пану віцемаршалкови семої курії! Дай, Боже, сто ринських³⁾ на малі рати по 5

¹⁾ легені

²⁾ гарної

³⁾ ринський = 2 корони

шісток¹⁾ кварталне, тай житний хліб, тай воли перісті, тай сотку дрібними, аби тамтої не міняти, тай кучеряву ягницю! Чим маю честь служити вашій ексцеленції?

Тягнибіда всміхнув ся краєм долішньої губи і спитав нервозно:

— Де би я тут міг напити ся води?

— Служу пану офіціялови-добродієви! Тут у другій комнаті за дверми, в стіні коло вікна — водотяг і склянка.

По сих словах Тарадай зігнув ся і поскоботав писаря під коліно.

— Кланяє ся вам Голинський.

— Що за Голинський?

— Той, що продав біду за ринський.

Молоді люди, між ними оден письменник, стояли коло печі і порскнули сміхом.

Тягнибіда лишив вітворені двері й наточував собі води, Тарадай зиркав глумливо на него і підмашений сміхом тамтих, виголошував:

— Ви прегарні, рідні цвіти, що мусите тут сидіти, — сидіть, працюйте, не думайте, студену воду попивайте!

Експедит залунав козацьким сміхом. Нараз загомонів дзвінок і збив Тарадая з пантелику. Скулив ся як сморж і немов би не той сам чоловік, що досі, лиш на половину коротший — пігнав скоренько до канцелярії директора.

Через якийсь час вернув ся із жмутом листів, кинув їх на столик, а сам сів у куті, виймив замарганий записник і переглядав його. Були там всякі рахунки і начерки листів до знайомих.

„Родимці!“

¹⁾ шістка = 20 сотиків (20 шагів)

В цілім світі — в нашім повіті настали тепер критичні часи — пришлїть грибів!“

Надчим так думаєте, Тарадаю?—спитав оден з писарів.

— Нестає менї сорока до копи.

— Та-ж ви маєте тисячі.

Тарадай моргнув в сторону юного письменника і зашипів сміхом.

— Як би у мене були тисячі, то я би новелї писав!

Експедитор, Клим Даниш, молодий, блїдий чоловік з ріденьким волоссєм, не звертав нї на кого уваги, лиш затопив ся в паперах і перечитував листи з ранїшньої почти. На упїмненнє за позичкову рату була отся відповідь:

„Слава Ісусу Христу!

Я, Клим Козар з Товстоаб, повідомлюю, що нашу околицю навістила зараза і водотопа, тому ухилию ся з просьбою, щоби Панове потерпіли менї ще якийсь час, а я пізнійше пришлю свою рату і заплачу процент, що буде належати ся. Не упоминайте мене, Панове, на картках, бо се зараз всі читають і ціле село кидає на чоловіка колюмну. Ми преці люди перфїдні і повинні собі вірити“.

В дальшїм листі стояло:

„Понеже Василь Яхнів помер, або повисив ся на вербі тому три роки — до сего часу я не маю нїякої відомости.“

Священик на підставі вияснень з банку признавав ся до вини, і заміти, які поробив дирекції упереднїше, відкликував сими словами:

„Одному світ — другому тьма. Куля в лоб, скок у воду. Та я не буду стріляти ся, анї скакати в воду, лиш приложу ся до праці для добра і слави нашого банку „Народня Сила“.

До того листа заблукала отся домашня пригадка :

„Видатки:

Цитрина і родзинки,
„Нар. Торговлі“ за світло,
колесо до молотільні,
смавило до воза,
сорочинку для Миронця,
дохтор і станція Микольця,
трутка на мухи,
молитвослов для Нуськи“.

В іншим стояло :

„Ті папері, що Світла Дирекція післала, аби я передав людям, то з ними стало ся таке, що не знаю, як вилізти з того клопоту. Най Панове мають обачінне на мене, казав мені сват, Гриць Перепічка, що я за се можу сидіти в криміналі,¹⁾ і позбути ся корови. То було так: Пишу, як би говорив перед судом або на сповіди. Пішов я на почту, взяв тоті папері і пізно вернув ся до дому і таки без вечері ляг спати, а жінка взяла, шануючи Ваш гонір, мої штани тай випрала, а там в кишені були ті письма, що Панове прислали. Я на другий день рано лиш за голову взяв ся тай бив жінку, але вона нічого не винна, бо я вернув ся в ночі дуже трудний і забув їй сказати. То-ж прошу ся, щоби Світла Дирекція сама тут щось порадила і мене в біду не звалила, бо я бідний чоловік“.

Майже кожне письмо, що виходило з „Народньої Сили“ носило на собі багато поправок і додатків карлючковатим почерком з під руки директора.

Мужик дав отсю відповідь на такий лист :

¹⁾ Вязниця.

„То всьо, що Світла Дирекція сама написала, зрозумів я документно, але те, що на кінці нашкрабав якийсь писар — анї руш, не розберу. Шкода науки! Напишіть ще раз!“

Асекураційний агент прислав отсе письмо:

„Осміляю ся подати Світлій Дирекції свій вірш. Хотїв я післати його до часописї, але не знаю, чи приймуть і чи до чого придасть ся. Маю до Вас найбільше довіре, а коли би сей вірш війшов, то я написав би й більше.

„От, який у нас гаразд, знайте, добрі люде,
Бо не оден питає ся, що то з того буде?
Повідають, що то лихо в лісах не блукає,
Але воно добрих людей таки ся чіпає“.
Хоть хрести ся, хоть моли ся і думай о Бозї,
Таки лихо учепить ся на гладкій дорозї“.

Далї йде про напасть жандарма:

„А він чак поправляє і на бакир ставить,
Карабін з плечей здіймає, фертик його ладить.
Зладив фертик і багнетом до грудий прямує,
Ані з сего, ані з того мене арештує.
Я дивлю ся, що то напасть, тай дав ногам знати,
Втікаючи опинив ся коло своєї хати.
Щастє, що втік, але чи нам вічно утїкати?
Чи жандарі лиш на теє, щоб напастувати?
Я на села, як знаєте, мушу заглядати,
Дали менї агенцію, щоб секуровати:
Чи будинки, чи движиме, чи копами збіже, —
Як не піду межі люди, само не прилїзе.
Що-ж тут менї робитоньки, доленько щербата?
Пораджу ся хиба у Вас, як в рідного тата“.

Даниш підтягав дух ніздрями і брентів під носом.
Гудїв силуваним, штучним басом, потім вишкірив зуби
і калатав по них нігтями марша. Опісля наслідував
бзик чмеля. Отсе брентить ніби довкола него чміль, він
згортає пальці, згинає долоню, замахнув рукою — і

чміль у жмені. Бренить сїрим тоненьким голосом, як би просив ся, а Даниш потискає його ще пальцем. Нараз чміль вихопив ся із жмені і бrenить знов поважно в воздух, експедитор розглядаєть ся за ним, возний Тарадай хлипчеть ся, аж присідає.

В експедиті показав ся старий урядник, глухий дивак. Станув коло вікна і глядить на подвіре. Даниш кладе непримітно коло него на бічнім столику реклямову, бляшану вивіску і кілька зайвих коверт.

Старий дивак обернув ся від вікна могучим, жовнірським рухом і розглядаєть ся по обстанові. Бере вивіску, вичитує напис, пробує в пальцях бляху, підіймає до уха, вигинає і слухає її гомону. Поклав бляху, бере коверту, заліплює її, витирає на середині дїрку, надув і валить долонею як пранником коло уха. По експедиті роздав ся гук як з пістоля, старий спробував ось так свій слух і йде до роботи.

Даниш підійшов до Тарадая.

— Чим можу служити вашій всечесности?

— Дайте сїрників.

Тарадай висунув широку шуфляду, в якій був склад сїрників, ляку, паперу й інших приборів. Були там у відкритім пуделку також і ліки Тарадая. Він показав на них і спитав з лукавим усміхом:

-- Може римського мила для пана добродія?

Данишеви не в голові були жарти, він спитав?

— Де-ж подів ся Приплентач? мені його треба.

— Нема вже — подякував¹⁾ перед хвилиєю. Пішов кривдувати ся до директора, а директор насварив на него: „Ви тут патріотичний хлїб їсте!“ А він на те: „Овва, багато я того хлїба наїв ся за 15 ринських на

¹⁾ Подякував за службу.

місяць!" А директор йому на те: „То зложіть зараз урядованне!" — „Дуже радо, в сій хвилині" — відповів Приплентач, побіг в комірку, виніс щітку до замітання і смітьярку, поклав в канцелярії перед директором і сказав: „Складаю урядованне!"

Загомонів дзвінок, Тарадай побіг до дирекції, Даниш сів при своїм столі й адресував копи коверт. Живо виміреним рухом відсували ся ті коверти рівним ключем, видно було в тій скучній роботі вправу від літ і точність машини.

Тарадай приніс свіжий жмут кореспонденцій і копіював їх при своїм столі. Скільки разів вертав ся від директора, ставав поважний і мовчаливий. Підсвідомо пригадував ся йому уступ із старої зоології, який перед літами вивчив на память в першій гімназійній. Вояцьким рухом стискав ліварем листи в прасі і деклямував півголосом про себе той уступ.

— Бразилійський вампір — *Vampyrus brasiliicus*. Спустивши ся з високости, раниць худобу в карк, а людий в п'яту...

Дзвінок знов перебив деклямацію. По кількох хвилинах вернув ся Тарадай, захопив капелюх з полочки і вибіг. За пів години вернув ся засапаний, облитий потом і тріснув капелюхом до підлоги.

— Ви чого такі злосні як три шандарі, або кінний поліцай № 101?

— А най то шляг трафить! Директорові дівки лишили у мене перед двома тижнями kota, а нині дідько їх надніс на візиту до него. Що я находив ся по каменіцях, кличу: Мацьку, Мацьку! Кухарки зглядають ся на мене і десь чорт його вирвав. По дахах не буду лазити за ним!

Заломив руки і стояв безрадний.

— Поприносили для него лакітків, і що-ж я тепер скажу тим навіженим? Десь не мало яке інше лихо впасти, та дідько kota наслав на мою голову! Тьфу, щезни та пропади!

Тепер Даниш реготав ся, аж лягав.

Троє селян ішло сходами в гору. Розглядали ся по стінах з написами, по хіднику з червоними краями, плетенім з грубих ниток, жінка оглядала залізні поруча і кальоріфери, побачила, що якась пані приглядає ся їй з поверха і сказала:

— То всьо наше. За наші гроші.

В очах селянки світила радість.

В ліквідатурі був гурток мужиків та інтелігентів. Одні стояли коло перегороди і передавали урядникам свої справи, другі платили при касі, або вибирали гроші, інші сиділи на лавках і ждали своєї черги.

Касієр, старший чоловік в окулярах, Володимир з Березова Березовський, давав кожному відповідну науку. Був се поважний, ревний патріот. Мав непохитну віру в свої власні думки і вчинки, а все, що хтонебудь інший подумав, чи зробив, уважав за хибне і пусте. Давнішими літами перебував довший час на чужині і забув наголос та говір рідньої мови, але се його не спиняло. Тепер навчав мужика, що три місяці скорше перед речинцем платив рату. Мужик слухав, махав головою і повторяв що хвилі;

— Та то правда.

— Видиш, хлопе, бери собі приклад з Жида. Жид, як має гроші, то він їх ніколи скорше не видасть, лише тоді, коли мусить. Тимчасом він тими грішми промишляє, торгує, купує, обертає, купить пр. порося, підгодує його, а як прийде платити, продасть і має на рату і заробок лишить ся йому в руках.

— Та то правда, — відповів мужик, — лише я тому плачу скорше, аби збути ся клопоту. Ану-ж потім гроші розійдуть ся, або зайде так, що під той час, як раз не буде можна нічого продати. Що наша голова, то не жидівська.

— А чому-у? — спитав зі штучним усміхом Березовський і вихилив ся крізь віконце до мужика.

Мужик зробив ніяковий вираз лица, а касієр відповів за него:

— Тому, що ти дурний! Твоя голова, хлопе, така сама як у Жида, тільки в тім ріжниця, що Жид думає, а ти ні! От, диви ся:

Тут старий взяв в пальці дві ручки від пера і показував мужикови наглядно на примірі.

— Які сі дві ручки? Одна бі-ла, а друга чор-на. А тепер, як возьмеш і зломиш, то яке то всьо буде?

— То буде зломане, — відповів мужик.

— То буде бі-і-іле! — поправив Березовський. — А ви-и-диш!

Коло віконця ліквідатора оправдував ся инший мужик.

— Прошу пана директора кобила мала лошатко сліпе, та годі було їхати і платити рату.

— Ваша рата запала вже тому три місяці, — сказав ліквідатор, Максим Сафат.

— Та прошу пана радці,¹⁾ кобила мала лошатко сліпе таї годі —

— Ну-ну, я вже чув.

— Прошу пана комісаря, чи довго треба буде чекати, бо я лишив коні на pasblind²⁾ і бою ся, аби поліцей не забрав.

¹⁾ Радника, совітника.

²⁾ Волю божу.

Ліквідатор літами наслухав ся таких історій. Тепер відповів:

— На першого¹⁾ зафасую²⁾ дві пари рук; одною буду тут робити, а другою потримаю коні.

Мужик пішов до касієра й оправдував ся на-ново.

— Прошу пана поборці, кобила мала лошатко сліпе, та годі було їхати і платити рату.

До практиканта Паланиці підійшов старший мужик з підстриженими вусами, за ухом огарок папіроса і сірник.

— Прошу пана месіяша, ³⁾ я тут сплатив позичку і хотів-би відібрати свій заліг.

— Ага, уділ. Як називаєте ся?

— Хто? Я?

— Таже ви.

— Іван Сенишин.

— Добре, зараз заглянемо в акти.

Паланиця встромив палець в елекричний гузик, мужик дивив ся з хитрим усміхом і вповів:

— Лиш паном бути. Не треба за нічим ходити, лише тут потисни, а там вже дзвонить.

— А маєте які папері зі собою?

Мужик кинув ся до холяви.

— Та десь тут є.

Витягнув жмут, обв'язаний хустиною, розв'язав і подав всі папері, зложені в календарі „Figlarz“.

— О, прошу, тут є всьо, але котрий папір панови потрібний, не знаю, бо християнин, рахувати сліпий.

Паланиця розглянув справу і сказав:

¹⁾ 1-го дня в місяці, коли урядники одержують плату.

²⁾ Одержу.

³⁾ Замість: „мецената“, як називають адвокатів.

— Удїл, пане Сенишин, виплатимо вам аж за півтора року.

— Йой, йой-йо-о-й! А то чому аж так довго чекати? Таже я, прошу пана консиляря,¹⁾ позичку вже сплатив.

— Таке право і ми мусимо тримати ся його.

— А де-ж я доживу півтора року? Я старий, слабий чоловік.

— У нас нікому гроші не пропадуть; як умрете, то ми виплатимо вашим дітям.

— Е, Бог би боронив! А діти журили ся моєю позикою? Я гірко сплачував, не доїв, не доспав, а ї малоби готове прийти в руки? Прошу пана ричинуса²⁾ таки видати мені заліг. Я, рахувати, бідний чоловік, пішки сюди прийшов та, по правді сказавши, в роті ще навіть роси не мав. Я слабий та найби був хоть які димицина взяв собі тут в аптиці.

— Дивіденду за минулий рік виплатимо вам, батьку, але удїлу не вільно нам нині рушити, бо заборонює цісарський припіс.

„Цісарський припіс“ від разу переконав мужика. Він чекав на виплату дивіденди, потім спитав, скільки буде того удїлу.

— Рівно 60 корон, — сказав Паланиця.

— 60 корон, — повторив мужик. — Кілько то буде на ринські?

— 30 ринських.

¹⁾ „Консилярем“ називають лікаря, а тому, що титул доктора мають в Галичині адвокати, тому на них переносять і перший титул.

²⁾ Ричинус=касторове масло; що перекручене замість „меченаса“.

Сенишин вирахув дома з жінкою, що йому прийде 20 ринських, отже ся більша квота владувала його. Він так був тим захоплений, що побаламутив своє слово.

— Останьте здорові, дай вам Боже, пануванне щасливе тай будьте вибачні, що-м собі час з вами стратив.

З дирекції вийшов загально відомий патріот. Сивий, в цвікері, мав все показний запас привітів. Переходив через ліквідатуру і здоровив кожного урядника.

— Гавазд! Моє повазанне! Здорові буви! Повуаю ся! Кваняю ся! Дай Бозе вітвимати!

Високий, рижий господар в камізолі, станув коло перегороди і спитав здоровим голосом:

— Чи тут шпаркаса?¹⁾

— Тут, відповів ліквідатор Сафат. — На яке імя писати книжочку?

— Ян Граб.

— Чому не Іван, лиш Ян?

— А, бо то так прошу пана: У нашім селі такий звичай, що Івась пасе корови, Іван конї, а я господар, у мене жінка, два воли, дві корови, штири пацюки і кінь — тож Ян.

— А церква є у вас?

— Яке-ж би се село, аби не мало церкви?

— А Івана святкують у вас?

— Чому-ж би не святкували, та-ж ми преці свої!

— То святий може називати ся Іоан, а ви стидаєте ся?

— То пишть вже Іван.

¹⁾ Sparkasse—щадниця.

Один з директорів, грубий, заживний, червоний на виду, стрів уся в переході з судовим радником, оба звитали ся чемно і почали розмову.

— Мені торічний виїзд, пане раднику, до Карльсбаду значно поміг.

— Я знав, пане директоре, їздив до Абації, але се викинений гріш. Їсти нічого не можу, лише молоко, трохи ярини і біле мясо, а волового, най Бог боронить!

— Я також, пане раднику, так ще кусник гуски, або качку, то можу, але приміром телятини — на очі не стерплю!

Дві мужички сиділи на лавці, прислухували ся розмові панів і розбирали її півголосом з задумчивим усміхом між собою.

— Кожда голова має свій клопіт. Один журить ся, що їсти не має, а другий, що їсти йому годі. І той більше журить ся, що не може, ніж той, що не має.

— Весна бідна, осінь богата. Тепер молоді взяли собі такий звичай, що побирають ся в осени. В осени є що їсти, а на весні, повідають, будемо гріти ся, тай про їду забудемо.

Молодий, хоровитий сторож камениці виймав гроші з вкладки і говорив голосно з Паланицею.

— Прошу вас, моя жінка зайшла собі з якимсь балабушником і втекла. Та вже би мені жалю не було, якби се був наш чоловік, а то перекінчик!

В ліквідатуру напливали нові сторони. В куті сиділа пара мужиків і числила гроші. Чоловік складав по одному банкнотови жінці на подолок, а вона числила. Далі сидів інший мужик з мужичкою. Вона оповідала свої звичайні, домашні клопоти, а він, що кілька хвиль, дивував ся на цілу ліквідатуру:

— Цс-с-с! Ц-ц-ц! Цс-с-с-с-с!

На боці старий газда, добував зі себе від часу до часу короткі, невиразні, грубі голоси і сидів як дитина, а жінка розперізувала його і стягала обув, бо десь гроші висунули ся з пазухи — в чоботи.

Коло каси мужик добував з пазухи гроші, нараз ремінець злетів і по помості розсипало ся з пів копи яєць. Жінка схопила ся з лавки і наробила крику.

— Бій ся Бога, ти всі побив!

Мужик станув як вкопаний, розправив руки, оглядав ся довкола і відповів спокійно:

— Не бій ся, не всі.

Дві дами відвернули ся і закривали лиця хустинками.

З сіней дав ся чути голос.

— Та-та-та ходи-и! Та-та-та стань отут!

В ліквідатуру входив старик і тремтючою рукою вів за собою дівчину. Казав їй стати в куті, аби не заваджала, а сам вийшов на середину.

— Слава Ісусу Христу! Чи тут наш банк „Народня Сила?“

— Тут, — відповіли урядники.

Старик обернув ся до дівчини.

— О, видиш, памятай! Тут наш банк, наша сила! Тут самі свої! Як умру, то аби ти знала, де маєш іти!

II.

Глибокий, удушливий кашель долітав з сусідньої комнати до експедиту і пригадував всім старого письменника, Степана Ручая. Збідований, в окулярах, з довгим волоссям, сивою бородою та інтелігентним виглядом, хилив ся над своїм столиком, кашляв цілим горлом і грудьми, при тім моргав з по-за окулярів на молодого товариша, Сидора Ничая, як би мав сказати: От, диви, чого дослужив ся я на старі літа!

Як викашляв ся, повтирав очі й губу і промовив глухим голосом:

— Ще лиш довгів недостає мені до сего кашлю, тай був би цілим паном.

Ничай вибухнув різким сміхом, але в мить його молодече, блідаве лице навіяла знов журба. Був се дужий, гарний хлопець, але життє перед часом викинуло його з гімназії на тверду, самостійну дорогу і зломало юні надії. Се була причина гризоти, яка точила пробуджену свідомість і силу.

Через сіни з експедиту був вхід до цілого ряду бюр гіпотечного, кореспонденційного та рахункового відділу. Впадали тут під увагу, як в кожній канцелярії, столики, акти і люди. Вираз тих людей, що зросли ся з своїми столиками і копами актів, нагадував псів на припоні. Ні в однім лиці не ясніло вдоволення зі судьби.

Писар Тягнибіда держав калинову вязочку, так аби інші виділи, скубав по ягоді, смакував і мовив до Миколи Деркача, що стояв коло него:

— Це кров; ягоди червоні і з них робить ся кров. Це здоровле, так, так...

Деркач всміхав ся глумливо і зиркав на Панька Черепка. Всі три писарі при своїх молодих, двадцять-кількох літах виглядали далеко старші. Слабо розвинені, дрібні, виссані працею і недостатком. З народньої школи пішли на самостійне життє, винесли вправний почерк письма, першу умовину, писарський плуг і меч в життєву боротьбу за хлібом. З народньої школи винесли підставу до життє і праці, народню ідею та етику і розвивали її далі тим, що вчитували з газет і книжок і чого навчили ся в зносінах із старшими. Ті забуті, сїрі люди з простим, щирим серцем, дійшли власною працею до просвічення в банковім ділі, хоч серед незрілої інтелігенції, яка любила ся в патентах, відчували нераз тягар пониження і ставали жертвами визиску.

Тягнибіда сидів при машині до писання, лопотів сухими пальцями по клявішах, його рухи були ритмічні, то наглі, як у дресованої малпи. Від часу до часу вривав роботу, витягав перед себе руки й призирав на сині нігті, відтак слинив вказуючий палець, потягав обвислий вус і попадав знов у дрогавку і хитанину над машиною. Коло його столика вештав ся Панько Черепок. Сей утлий чоловік нагадував загулюканого, прибитого мурина. Бідний як вівсяний корж, ходив він на пальцях, коліна похилені на перед, заки мав промовити слово, то кривив ся і сичав, втягаючи дух як перед холодом цілого світа, потім закривав долонею губу й говорив тихим, підземним голосом. В його рухах малювала ся скритість і жах перед сильнішими звірами в людській

постаті. В звичайній розмові виходив його голос уриваним, здавленим, таємничим шепотом, а по скривленім лиці не можна було пізнати, чи він сміється, чи його що болить. Черепок витягав акти з під столика, руки дрожали йому, як би крав. Схилився до Тягнибіди і шепнув:

— Маєте може яку нову книжку?

Тягнибіда висунув шуфляду і виймив свіжий набуток для своєї бібліотеки: „Phtisis pulmonum, або чахотка та її вилічення в протязі трьох днів“.

Черепок листував обережно брошуру, по хвилині сказав:

— А в моїй книжці стоїть, що як кого болять груди, то найліпший лік: пити керничну воду. Я все тепер беру з-керниці, там недалеко коло мене.

Добув з кишені в підбивці флящину з водою і потягнув два глоти.

— Ну — тай! — дався чути за плечима голос референта гіпотечного відділу.

Хлопці обернулися, старий глядів на них з поза цвікера оком ярича, як би питав їх, або слїдив. Поклав пачку актів на столик Черепка, той сїв і взяв перо. Старий вложив руку в кишеню, ходив поволі по комнаті і проводив письмо в справі інтабуляції позички. Держав в правій руці витяг¹⁾ і проголошував в скороченню деякі терміни з питомою характеристикою.

— Вик-гіп!²⁾ Два-нуль-нуль-сім!.. Ad eins! Че ес-пе-ер ен-це!

Досвід і вправа від літ виробила в нім окремий хист в життю і в поведенню з людьми. Крісло для сторін припняв він кованим ланцюшком до ноги свого

¹⁾ Відпис з актів.

²⁾ Скорочені означення на документах.

стола. Це тому, що те крісло забирали йому перед тим до інших відділів. На дверях за плечима приліпив картку: „Вступ безруким заборонений!“ Се для того, що дехто в поспіху забував нераз примкнути двері і наражав старого на продув.

У відділ ввійшов мужик з батоном і почав разглядати ся. Черепок спитав його, чого потребує і справив до референта.

— Сла —, зачав мужик, референт перервав йому в половині слова:

— А папері маєте?

Мужик збентежив ся, доперва по хвилині сказав:

— Я маю пять моргів ґрунту і —

— Ми вам віримо, але на чолі се не написане.

— Прошу пана, мені треба лиш 80 ринських.

— У нас таких малих позичок не дають. У нас так за тисячі, то можемо балакати.

— Мені казали, що тут можна дістати.

— В цій камениці, правда, але не тут, де ви тепер.

— А де-ж прошу пана, бо я не знаю.

— Ідїть оден поверх низше, о, тут під нами, станьте під оту стїну і лише бух ліктем по-за себе, двері отворять ся, а ви шусть туди. Там є повітове товариство, що дає малі позички.

— Та прошу ласки пана, я вже й тут мав позичку, а тепер не знаю, на чім стою.

Спокійним, скорим тоном референт йому на те, вказуючи пальцем в долину:

— Тут підлога з дощок, там під нами така сама комната, а низше крамниці, а ще низше, в самім долї — пивниці. А ви як називаєте ся?

— Міхал Ворона.

— Ага, то Міхал оженив ся з Вороною.

— Ні, моя жінка — Танька Микитин.

Старий листував спис членів і бурмотів під носом:

— Земля, живіте, како, люди, мисліте — ге?

По хвилі сказав:

— Нема у нас такого. Є лише Михайло Ворона.

— То, прошу пана, таки я сам.

— Ба, та ви хрещені в косьолі, а сей в церкві.

— Та я Русин.

— Так-же кажіть. Я так довго шукаю Міхала, а його тут нема. Ви хочете додаткову позичку? Добре, але се мусить піти попереду на сесію.

— Що то є сесія, прошу пана?

— Се таке, що в мишачій дірі сидить, але вам того не треба знати. Ми тут нині все напишемо, а вам дамо знати почтою.

Писар Дергач порскнув сміхом.

Старий глядів на него понад цвікер, поклав руку на його плече і сказав:

— Пиши скорше, бо сонце зайде.

Одного свята прийшов до старого знайомий судія в урядовій справі.

— Як-же вам поводить ся, пане референте?

— Було би несогірше — відповів той спокійно, ни-паючи в актах. — Одна лише біда, що маємо неділі і свята для викінчення роботи з тижня, а наші інтелігенти не хотять цього зрозуміти і ще в ті дні починають нам труду. Хлопови годі дивувати ся, хлоп цілий тиждень не має часу, лише в свято, але от, вже знайшло ся — о, прошу, тут є витяг і інші документи; отже треба нам ще декрету спадщини і на тім кінець. Так...

В дальшій комнаті працював кореспондент, Петро Байда. Заживний, присадистий, літ трицяти й кілька,

русява, коротка чуприна, борода брита гладенько, стрижений вус, убір достатний, постава смілива й певна, здержувана свідомо спокоєм і повагою. Два суперечні хисти пробивали ся з сеї постаті: вроджена, бюрократична жилка посунена до крайної тонкості, німецька витревалість з рішучим бистрим змислом, а по-за тим козацька очайдушність, мов полумя поривала його в свободних хвилях.

В горячу пору і при навалі праці скидав з себе сурдут, натискав цвікер, протягав острою щіточкою вус, сніжні рукави сорочки на обох ліктях опали на стілик, перо бігло скоро й певно й схоплювало в зручній, незвичайно вправній почерку щіхові скорочення і простоту букв, а письмо виходило згідно з становищем клієнта, різне до правника — з сухою, адвокатською льогікою, до мужика з ясною простотою, до іншого — з живим дотепом, удержаним в границях статута.

За ним сидів канцеліст, Василь Байрак, високий, дзюбатий, з хобою слуху. День-у-день наговорював йому директор як у фонограф копу документів, він вертав потім до свого столика і переливав їх живцем на папір, силою всеї пари, і звідсіля прозвали його Машиною. По-за своєю бідною, директором і „куснями“ він мало знав про божий світ.

В дальшій відділі акордових робіт були студенти, приватисти середніх шкіл і т. зв. „verunglückte Gymnasialisten.“ Значну часть тих людей приймала дирекція лише в літній порі, коли був навал праці, а під зиму вповідала їм службу і пускала на „білу пашу.“ Блукають по білім світі ті молоді сіроми, як куропатви по снігу.

Між ними сидів старий, схорований чоловік, з фаху економ, який втратив службу і під зиму віку, за стараннем

далекого свояка, дістав в „Народній Силі“ ласкавий хліб, з початку за 25, а по пятох літах за 40 ринських від 8-ої рано до 8-ої вечером. Правом віку мав старий в цім відділі деякий обовязок нагляду над молодими, але не користав з того права, лиш терпеливо, скільки на це здоровля йому ставало і витревало, на скільки школа досвіду і пятеро ротів діточих і шестий жінчин приневолювали, пильнував своєї роботи. Майже ніколи не водив притьмареними очима з по-за окулярів дальше як до коли „кусників“ на його столику. Минувшість у темній хмарі, перед ним сірий день труда, — за чим-же тут розглядати ся по світі? З гризоти і клопотів був примучений і стуманїлий, так що доводило ся йому при машинальнім переписуванню такі дивогляди: „Уряд парохіяльний в Спідниці“ замість „в Східниці“, „Високоповажений Пан Двірський Обшар“, „капитан“ зам. капитал, „загальна несправедливість“, зам. загальна належитість і г. п.

Мужеський, рішучий голос звернув увагу на проваленого гімназіста, Івана Бурлаку. Ішов від товариша до товариша, позичати корону. Кожний казав, що не має.

— А це по якому!? Аби в фінансовій інституції на ціле бюро ніхто з нас не мав одної корони! Ну, знаєте, я над цим досі не застановляв ся, аж доперва нині по пятохъ літах приходжу до цього сумного досвіду! Нема корони — нема урядовання! Шкандал — моє поважанне!

Вхопив капелюх на голову і вийшов з бюро.

З регістратури прийшов молодий чоловік, поснував ся в куті коло актів і вийшов. По кількох хвилинах прийшов знов, як би шукав вчорашнього дня. Знов понипав в куті між паперами тут і там. Нагадували ся слова пісні: „Ходить мати блукаючи, сина свого шу-

каючи*. Покрутив ся сюди-туди і пішов з тим, з чим прийшов. Так що днини і години вже кілька літ. Одні казали, що це з перепрацьовання, інші, що з голоду.

Бувший Василянин, з бородою, переходив через відділ, як би ноги з дибів витягав. Товариші прозвали його „Іван Кронштадський“.

Практикант Зазуля, що співав тенором, ішов заго- нистим размахом, викидаючи ногами наперед підощвами, голова задерта взад, як би мав впасти горіниць.

Урядник Липка отвирав двері, як би деревляною рукою і пускав їх все з таким лоскотом за собою, що всі дуба ставали. Дехто звертав йому увагу, але він не годен був цього зрозуміти і лишив ся з тою невилі- чимою слабкістю.

В дальшій комнаті працювало коло десять осіб. Були тут старші й молодші урядники та студенти.

Старший чоловік, Лев Юдейський, похилив плекану бороду над столиком і зсумовував довгі стовпці чужих грошей на великих аркушах. Це була його робота з дня на день, над нею сушив голову й туманів. Інші урядники провірювали викази з денної пошти, засували аркуші на квадратних дошках в широку шафу, витя- гали інші повіти й ташили на свої столики. В цій великій комнаті був гармідер і дике лопанне дверми. Приходили канцелярійні помічники й нипали за актами, урядник з іншого відділу забирав з під рук затягнені і провірені викази до дальшої роботи. При однім столику сиділи два студенти, оден читав на ноту ака- фисту сухі числа з актів, другий дивив ся в аркуш, уважав, чи нема ошибки і підзначував кожну квоту олівцем. Нервовий поспіх, терпелива сліпанина, дур сухої праці і злоба буденнього ланцюга робили з цього відділу нору безголовя і суети. Були це люди, яким

завируха зломила ціль життя і запрягла тут в неволю хліба. Коли уважати бюро за каторжну кару, то всі ті люди робили таке вражіннє, що вони свідомо і з покорою терплять покуту й давлять в собі свободу і всякий розмах за те, що не мали життєвої хитрости, не вмiли хилити ся і прямувати до кар'єр, як їх товариші, що тепер були вже докторами, попами, судіями, професорами та інжинірами.

Часто, майже що години, панував тут у цілій комнаті голос одного чоловіка. Був це нудний, деревляний, стогнавий голос шефа, Володислава Макама. Постаць і приличку сего чоловіка трудно описати. Не був він високий, ні низький, ні грубий, ні тонкий, але й середньої міри не було в нім ніякої. Постаць, лице, характер, а навіть претенсiональний убiр, капелюх, кашкет, чи шапка і черевики змiняли ся у того чоловіка, що кілька днiв. Оден-одинокий голос був все той самий, тiльки по окремих нагодах бiльше захриплий та уриваний, гробовий. Раз носив він бороду, потiм лише залички, потiм голив вуси і цiле лице. Кiлька днiв в студiнь і непогоду ходив в обтислiм, яснiм уборi циклiста, чи иншого спортсвця, а в спеку в довгiм, чорнiм сурдутi. Лице було нераз земляної краски, тепер виглядало воно як у воскової ляльки у циркулика за вiкном. Очи були прислоненi мрякою, то знов нагадували очi пiвня.

На боцi сидiв при своїм столику молодий урядник, Наум Ярвич. На погляд углублений в свою роботу, слiдив від часу до часу непримiтно життя в обширнiм бюрi і видiв та чув все, що дiяло ся довкола. Чорнявий, непоказний чоловік з м'яким, кучерявим волоссєм, праве око обведене морщинами на тлi смаглявого колеса, виглядало раз усмiхнене, то покривало ся суворою

тїнею, то запалювало ся краями і пронизувало річ або чоловіка. Рука бігла круглим рухом по папері, часом він призадумував ся, виймав зручно з бічної кишені малу картку і записував щось живо. Звичайно лежала на його столику наукова книжка з філософії, психології або естетики.

Далі була величезна комната, призначена на регістратуру. Стіни закриті від підлоги до стелі полицями, окремих ряд полиць на два боки стояв по середині комнати, крім того столи, завалені актами, а за ними марні лица братії, наймолодшої в цілїм банку. Оден тримав в руці картку з числама актів, другий шукав за кожним „кусником“ в стосах на столі, третій в купі на долівці, инший лазив в гору по драбині до нумерованих полиць.

В дальшій комнаті були доволі замітні постаті.

Заступник начальника рахункового відділу, Тома Палій, два молодші рахункові урядники: Антін Жуковський та Зиновій Стешин, далі кореспондент Ярослав Кедрина, літ сорок, з короткою бородою, вимарнілим, блїдим лицем і суровим оком, далі люстратор філій Микола Угнівець, літ пядесяти, заживний, рябий, зі стриженими заличками, в чоботах, з міщанським вдоволенням на лиці і листовим цигаром у губі. Розложив на столику рядом кільканайцять фотографій і приглядався їм по черзі. Фотографував ся що року в день своїх уродин все в однім форматі і слїдив, які зміни робив час у його вигляді. Розмовляв півголосом зі собою:

— О, тому десять літ, моя чуприна була лише де-не-де побілена, а тепер зовсім сива. Ну, але тут чоловік виглядає поважнійше.

Крім цих були тут ще инші характеристичні постаті. Єфрем Рубай, оціночник реальностей, судовий

знавець і відпоручник банку, високий, лисий брунет із стриженою бородою. В його очах з під високого чола тлів спокійно огонь, постать нагадувала грецького героя.

Впадав тут ще під увагу будівельний елев, Олег Немирич. Стирав бібулкою пильно порохи із свого стола, провірював пляни й намічував на бічній рисовниці геометричні та тригонометричні шемати побіч скорочених альгебраїчних записок.

Був се чоловік яких трицяти літ, глибокі, темно-сині очі, грізне лице, ріденька чуприна стреміла в різні боки в гору. Убір на нїм виношений, черевики полатані, обцаси виходжені. Нервово крутив з тютюну „половинку“, вложив у засмолену цигарницю, закурив і своїм звичасм задивив ся в далекий світ за вікном. Чоло наморщило ся, по лиці блукали хорі краски, нараз права брова і повіка-затремтіла нервозно, долішня щока відхилила ся і блиском прилягла до горішньої.

Немирич зітхнув, покрутив поганенький вус і тягнув далі. Розчислював проценти, виповнював живо викази і звіти й відкладав їх на бік. З легко хриплого горла добував ся тихий, барітоновий голос. Поплила ніжна мельодія, як далека молитва з тюрми, як соняшний промінь в темний світ. З боку видко було у Немирича грізні, лицарські риси, високе чоло і малу, майже діточу щоку, посунену взад поза лінію профілю. Під диким наличманом сеї появи дрімав чоловік з великим даром інтелігенції й мистецтва — і непорадна дитина.

Сей відділ містив найповажніших урядників в цілім банку.

Немирич виймив з бічної кишені старий записник і приглядався затертій фотографії. З давних літ дивила ся на него дівчина. Скромний учіс, тїнь смутку нависла на її устах. На сторінці був отсей вірш:

„До безіменного:
Зігнали ми тебе з світа — синку —
парістку горя і любви, —
саміж розійшли ся по світі,
як недруги і вороги.“

Через бюро переходив зірваним кроком начальник Іван Ришкунда. Лисий, чорновусий, середнього віку і росту, жилавий, але так вимарнілий, що в легкій, хиткій ході його постать нагадувала мерця, якого невидима рука несе перед собою за карк і термосить ним що хвилини.

Всі відділи і бюро зачинали ся від дирекції ліквідацією, ішли великим чотирикутником через цілий дім „Народньої Сили“ і кінчили ся комнатою, в якій сидів старий, присадкуватий кавалер з трохи занедбаним і строгим виглядом. Перед ним на широкім бюрку лежали в неладі акти, письмаг, азети й книжки. За ним, на шафі, припали порохом гіпсові погрудя славних мужів, на дверцятах від печі сушили ся скарпитки, в куті за шафою стояли дві пари старих черевиків, а він сам сидів і зшивав розірвану краватку. По тій роботі пришив гудзик в розпорі, опісля відсапнув, цмокнув, витягнув в гору по-за себе руки, позіхнув здорово, закрив і глядів студеним зором у вікно. Висиджував цілими літами в замкненій канцелярії від 8-ої рано до 10-ої в ночі, а часто навіть до півночі. З того висиджування боліла його тепер голова. Задзвонив на возного і попросив, щоби жінка натеребила кілька сирих бараболі.

Війшла возниха, тиха, спрацьована жінка, сказала: „Цілую руці“ і поклала перед ним на таріліці кілька найцять кружочків бараболі. Старий виймив хустину до носа, розложив її на бюрку і в скісну довжину від першого до третього кінця клав сирі кружки бараболі,

завернув на них оба противні кінці й обв'язав голову. Бараболі були соковиті, вода просякала з них і на самім чолі відзначили ся всі кружки на хустині. Був це секретар і прокурисст банку, Федір Сірко.

— Igen is, baratom! — сказав він до себе з усміхом і став завзято затирати долоні. По хвилині здичів на на виду й озирнув ся. Рано перейшов директор через його комнату і завважив, що він читає газету. Директор має знамениту пам'ять і випічне йому се при першій-ліпшій нагоді.

Добув з кишені старий, затовщений записник, в якім мав своїх довжників, далі скромні видатки на себе і поважний ключ членських вкладок до різних товариств, менших і більших квот на передплату часописий, на закупно і опрау всіх найновіших видань з кожньої галузи, врешті показні суми вже видані, або призначені на ріжні громадянські і добродійні цілі.

Вів ті рахунки точно й сумлінно, любив уживати чесько-російсько-мадярсько-жидівського жаргону, мав острый дотеп, бистрий, обсерваційний змисл, а в праці і послузі був строгий і цілою душею так вірно відданий дирекції, що не лише із службових, але навіть з приватних відносин і помічень не міг ніколи нічого задержати перед нею в тайні.

Возний Тарадай вніс оберемок листів з ранньої почти, станув по противнім боці стола, розтинав довгими ножицями коверти, виймав письма і бив на них печатку: „Наспіло дня...“

Секретар Сірко переглядав живо листи, складав їх по категоріям і говорив сам до себе на голос.

Возний сповнював спокійно свою роботу, привик до многоязичного слова секретаря, лише часом здавлював

сміх і думав: „Незнати, чи це з великого гаразду, чи з чого іншого?“

Забрав часть кореспонденцій і поніс до протоколів.

В комнату війшов молодий урядник, Антін Жуковський. Грубий brunet вклонив ся і сказав твердим голосом:

— Добрий день пану секретареві!

Сірко глянув на него понад цвікер і спитав з усміхом:

— Какое засмутительство, господине?

Жуковський всміхнув ся також, стягнув з грубої руки рукав аж до ліктя, наставив велику, червону долоню і сказав з реготом:

— Do siebie, ojczy, sterczy blagalna dłoń!

Старий хихотав ся.

— А то жартун з вас! Скільки-ж вам треба?

— Двацять корон буду просити.

Старий понишпорив по витертих кишнях, виймив банкнот і поклав на лапу Жуковського.

— Тільки точно на першого прошу звернути, инакше рахунки не будуть годити ся мені.

— Дякую, добре. Буду ще просити виказ вексяів. Секретар зачав шукати.

— Десь тут було. Я заговорив ся, а воно мені тимчасом десь щезло з під рук.

Надійшов молодий чоловік.

— Ви може до мене? — спитав секретар.

— Так, прошу.

— Прийдіть за хвилинку, бо тепер не маю часу. За, за пять і пів минути.

Секретар шукав далі між паперами на столі і надумував ся.

— А може я вже передав той виказ — до котрого иншого відділу?.. Пригадую собі, що по провіренню я здрімнув ся і ще очком кинув на него, але коли се було, вчора вечером чи позавчера... Ні, таки нині рано!

Попередній чоловічок показав ся знов.

— Господинцю, я ще не готов, а ви вже прийшли!.. Задержіть ся ще пів мінутки і дві секунди... Зрештою можете сказати коротко, в якій справі приходите.

— Я прийшов просити про посаду в „Народній Силі“.

Секретар оглядав його від ніг до голови і говорив, надумуючи ся:

— Тепер у нас тяжко буде дістати місце, зрештою, це залежить від дирекції. Ви маєте які студії?

— Маю сім кляс гімназійних.

— А чому не кінчите шкіл?

— Хочу кінчити, та не маю удержання.

— А маєте родичів?

— Ні, маю лиш мачоху.

— Господинцю, мачоха не раз ліпша, ніж рідна мати, а хто хоче вчити ся, той навіть без мачохи дасть собі раду. Тільки, господинцю, не пийте води, памятайте: не пийте води. Не тої керничної, але тої, що продають. Запишіть ся до того нового товариства, як воно називаєть ся — скажіть-но, пане Жуковський, ви там здаєть ся, належите?

Жуковський всміхнув ся лукаво і повів очима довкола.

— Елевтерія.

— О, о, господине, запишіть ся до Елевтерії, не управляйте шведської гімнастики, тої з гальбами пива і не ходіть на галерію образів, знаєте, на котру?

— Ні, відповів гімназіст.

— Скажіть, пане Жуковський.

Той зареготав ся знов і пояснив:

— На ту з картами, де грають фербля.

— О, о, видите, як тут у нас панове знають всі красні штуки! Послухайте, що вам раджу, а покінчите всі докторати і прийдете подякувати мені. Пийте лише квасне молочко і гербатку з цитринкою, а все буде добре.

Гімназіст вклонив ся і відійшов.

Возний привів мужика.

Бідний, покірний чоловічок хотів поцілувати секретаря в руку, цей не дав ся, мужик впав на коліна, заломив руки і зачав плакати.

Секретар схопив ся як опарений.

— А ви що виправляєте!? Що це за комедії!? Сид і ганьба! Встаньте! Той, що паде на коліна, не має чистого сумління!

Мужик підняв ся, пригладив коштрубату голову й обтер ніс.

— Прошу ласки пана, я погорів.

— А ви на що погоріли!? Я зараз догадав ся, що не маєте чистого сумління! Той, що не завинив, не буде падати на коліна й жебрати ласки! Нині ласки ніде нема, лиш те, що кому належить ся! Як ти, чоловіче, заплатив, то мусять тобі віддати, а як не заплатив, то хоч розстели ся, то ніхто не порадить тобі нічого. Вперед треба було піти до асекурації і принести нам відти посвідчення, що премія заплачена, а потім доперва могли ви тут просити про безпроцентову позичку. Чого-ж чекаєте? Times est money! Ви були в Америці?

— Ні, прошу пана.

— Видите, я зараз пізнав, що не були. У нас все по американськи. А наші люди не хочуть навчити ся того.

III.

Мирон Скоропад прокинувся і протер очі. Не спав до-пізна, качався з боку на бік, а тепер в голові камінь і ціле тіло збите. Поклав годинник на подушку, одним оком спав, другим пильнував годину. Кожна хвилина спочинку дорога. Поволи вколисовала його утома, він зажмурило око і шепнув:

— Ще кілька хвилин, ще кілька хвилин...

Страх повіяв на Скоропада, він схопився й як кожного рана, так тепер став перед очима директор, як переходить через бюро і контролює, хто спізнився, а кого нема.

Одягався живо, нервово і за кілька хвилин був готовий. Вхопив капелюх і вийшов. На подвір'ю мекав цапиним голосом ганделес, у сторожа кіс в клітці виводив початок вальса „Mein Gigerl“.

— Так і я заводжу все одної і тої самої в моїй клітці.

З офіцин долітав деревляний крик чоловіка. Його прогнали з війська, потім за протекцією дістав посаду писаря при шпиталі, а дома відбивав те все на малих дітях, чим наділювали його наставники в службі. Муштрував діти цілими днями, а жінка мовчала і за те чесала її щодень фризійка. По-за тою фризурою вона ні про що більше не думала і навіть спати лягала в фризурі і шляфроку.

На брамі стрінулися дві зебрачки з гачками.

— Пані з паки?¹⁾ — А я до паки.

Скоропад вийшов на вулицю.

Що десять кроків коршма, або костел. Є де пити і Бога хвалити. По дорозі снували ся злодії, дівки, вояки, панни і дами в плянтаторських капелюхах з повипинаними на офіцерський лад грудьми й задами. За ними озирали ся панки й оглядали ласо очима. Рано всі вулиці під мітлою, порох садить в лице шкільній дїтворі й батькам та матерям, що кваплять ся до праці і на купно. Що кількадесять кроків все щось у вулиці або в камениці попсувало ся. Треба обминати бальки, окопи, ями, перешкоди й небезпеки. Місто смердить. Столиця Безголів була мудро уладжена. В осередку були касарні, шпиталі, цвинтарі та всякі інші людські склади гною і стерва, за ними школи й академії, далі публичні парки, а палати штук — за містом.

Дівка з перевязаним лицем, на яким вже носа не стало, за нею каліка з позавиваною ногою, каправі факторки ідуть за мамками й грубі раїхи за дівками. Все до шпиталю. Селянин квапить ся з вмираючою дитиною на руках. Сільський Жид веде темного мужика за палицю, далі мужик веде жінку зі страхом смерти в очах. Станули коло будки з цукрами й овочами, він купує їй цукорки.

— Їдж, Маланко, я тобі всьо дам. Не бануй. Може онту помаранчу?

З лицем византійської Божої Матері водила скляними очима по солодкій всячині, але не взяла нічого. Лице затремтіло як свіжа ріля на сонці, отерла сльозу і шепнула:

¹⁾ Велика пачка (тут пачка: на сміття).

— Душа лишила ся коло дїтій, а тут на чужиници такий нуд вялить мене під серцем, що з ніг паду.

Вулицею квапив ся священник з дарами розради до конаючого чоловіка. Люди клякали й хрестили ся.

Звичайні, вуличні типи, які стрічав Скоропад що рані. Були каліки і старі, понурі постаті, невідомих професій. Не звертали вони ні на кого уваги, лише дріботіли порохнавими ногами і слідкували живо круглими очками по хідниках за згубами. Дідуган з ордерями і на деревляній нозі вертав з касарняної кухні з наживою в мішку. Сорок літ бігають його очі живо по дорозі, аби знайти гроші. Короткий, набресклий старець з горнятком в хустині, ішов другим хідником, далі стара девотка, далі згорблений монах, оглядав ся понуро з під насуненого капелюха за дівчатами, то ставав що кілька кроків і перевертав палицею всякий папір на вулиці. В огороді коло заведення невилічмих божевільний виводив монотонно дрозжучим голосом:

— Га-а-пон! Га-а-пон! Га-а-пон!

Ті постаті нагадували нетлі й сови. Скоропад обминав їх забобонно як лихий знак. Жалував ся, що найбільше переслідують його ранками й переходять дорогу храмаві каліки. Він ділив людство на три роди: На негодяїв, тих, що нічого не шукають-лиш спускають ся на божу ласку, таких найбільше, далі на тих, яких воля пре вічно шукати духом, таких найменше на світі, і врешті на тих, в яких висохло духове життє, або й не було його як в яловій дощці, лиш негарне самолюбє і скупарство стягало їх за гичку з постелі і товкло по вулицях, як п'яна сваха терлицею, з таємним розказом: Шукай! Хто шукає, той знайде. Хто рано встає, тому

Бог дає. — Душі тих останніх як старе цвинтарище. Все людське вимерло, лишило ся тільки скупарство, чи самолюбє й обглоджувало до решти їх кістяки.

До бюро ішла постать, яку називали „Чорна мелянхолія“. В чорній, довгій пелерині, в чорнім кляку, чорнім убранню, чорних рукавичках, чорних окулярах, з чорною борідкою, підв'язаний чорною хусткою. Розумієть ся, що черевики були також чорні і в літню спеку й посуху в кальошах. Які мав маншети й ковнірець, цього не було видно, бо пелерина без рукавів і ковнір в гору. Прохожі зглядали ся на него, але чи він звертав на кого увагу, цього не можна було пізнати з поза чорних окулярів. Високий, худий як мертвець, ішов маятниковою, рівною ходою. Цей не шукав нічого. Раз на кілька місяців ставав серед шин як чорна сила і глядів в той бік, відки мав надїхати трамвай. Кондуктор увидів його здалека і казав: „От, той знов станув ва шинах.“ Тут падав проклін як блискавка, яку збиточний школяр черкне на таблиці, але трамвай був ще далеко, як чорний муж переходив на хідник.

Коло костела урядував постійно з одного боку дід, з другого баба. Сонце пригріло, вона поплентала ся до плянтів, понишпорила кілька хвилин пальцями по зеленій траві і росі, урвала лист з корча, приклала до носа і вертала лїниво на своє місце. Стара девотка вийшла з костела, виймила з цератової торби наживу в папері і дала жебрацці. Та розвила і заперечила живо в слід за девоткою:

— Ой, я конини ні! Я не пес, аби конину гризла.

Під крайним корчем збудив ся п'яний нуждар і кинув своє слово:

— Ов, а ти від коли така пані стала! Тепер найбільші дами купують конину! Диви на неї! Справ собі густий гребінь і пістоле на дві люфи!

Вулицею котила ся стара, груба жінка в короткій спідниці, старомоднім кафтані, й капелюсі з доби креноліни і двигала в двох руках тяжкі кобелі. Почервоніла, піт лляв з неї, а вона двигала і шлапала грубими ногами в подертих, мужеських черевиках і хитала ся на боки як качка. Все йшла кудись в гості і телепала собою так цілими днями по вулицях. Її ціль не мала успіхів, але вона літами служила вірно всею напругою сил своему уроєнню.

Хідником коло камениці снувала ся суха як скіпка жінщина. Все розмовляла з собою, то пригадувала собі і знов вертала ся і шукала своєї доньки, яка вмерла перед 20-ти літами.

Пані в жалобі вертала з купном. Дрібне лице виглядало як зімнятий пергамен, очі — головки чорних шпильок. Рано була понура як гриб, але як сонце пригріло, тоді викрикувала, хрипіла і пінила ся, визиваючи „генеральського чорта“ і грозила пястуком на одну інституцію. Прохожі зглядали ся і не знали, кого вона має на думці і що діє ся з нею. Її чоловіка, молодого урядника, перед літами усунули безвинно із служби і він помер з гризоти, а вона попала в божевілля. Довгі літа мучить ся вона отак дівтацькою лютістю. постаріла ся з тою долею, здерла горло і груди, її безсилля творило на сірім бруку юрби велику трагедію людської кривди.

З міста вертав зі склеповим набором облізлий, жовтий як пергамен базиліск-мізантроп. Стягав губи в гору, сверкав очима всюди, лиш не на людий, а хто глянув на него, він спльовував і муркотав під носом.

Далі ішов чоловік з старинними, історичними очима. Був се молодий Жид з далекого світа і далекої душі. Ішов звичайно що рана з двома-трома драницями під пахою на роботу до столярні і глядів студено і вдумчиво перед себе, як би воскрес з XV-го віку і був між тодішнім і нинішнім світом.

За ним шевський челядник-полатайко, убраний літом і зимою в куценькій сурдутині, малий, невмиваний, дзюбятий чорт, ішов дрібними, складними кроками і кривив лице без нікої причини.

Боком вулиці двигав послугач трунву на плечах.

Вози навантажені цеглою, каміннем, бочками, фякри і трамваї товкли ся серед простацьких криків та лайок і робили з вулиці пекло.

Високий, кремезний сторож казав підросткови, магістратському замітачеви забрати з перед камениці візок зі сміттем, глядів з гори і давев йому пізнати свою силу отсими словами:

— Дай на мене око, візьми з мене міру!

Два волоцюги вели отсю розмову:

— Кілько-с дав?

— Фі-і-іть! Як-єм торгував, то капелюх на голові дубом ставав, а як купив, то болото розскакувало ся.

— Хто не краде, той не їсть. Пани крадуть міліони і нічого не мають.

— Снила ся мені солома сеї ночі. Се буде смерть.

— Ліпше поставити на льотерію. Якийсь ідіот, чи професор університета, виграв оноді 40 тисяч. Приснив ся йому цісар, той заглянув в старий календар, скільки цісареві літ і ще як раз була там хибна дата на один рік, але ідіот поставив і виграв.

— Дурний все має щастє.

Булицею помчав покотом автомобіль, сирена заграла трьома трубками.

— Хотів би ти таким голосом просити хліба! — сказав обдертюх до свого товариша.

Другим хідником ішов живо парами гурт молодих домініканів з відкритими головами. На переді оден червоний з лиця, в сильних окулярах, ніс великий хрест як на похороні і нагадував загорілого фанатика з часів інквізиції.

— Демонстрація, — замітив глумливо молодий соціяліст. — Не знати, чи поліція спинить їх.

Скоропада прибив сей живий образ з XV-го віку.

Доходив до будинку „Народньої Сили“ і завернув в бік під сам мур, — ану-ж директор слідить крізь вікно і перенесе його до иншого відділу за те, що спізнав ся на пять хвилин. В ту мить чиясь рука впала на його плече і великий голос наруги з власної нужди, закликав над ним:

— Ге, крадеш, брате!?

Скоропад кинув ся, побіч него ішов Немирич і сказав:

— Ходім на другий бік. О, видиш, директор, як раз тепер засилює краватку. Не кланяй ся. Я розумію тебе. Ти невільник отсеї буди. — Ти згинеш — ворог згине, а неволя остане. Хто і коли разторошить ярмо на лобах, — не знаю.

По часі сказав:

— Так, вдарило чверть на девяту, тепер можемо помалу йти.

Праворуч сходів на долині і на поверсі були в мурі таблиці з написами, на чотириграннім стовпі, який підіймав ся аж до першого поверха був монограм банку, а зараз під ним ішли в долину геометричні рівчаки, запущені червоною фарбою.

Скоропад станув, обтер піт і взяв ся рукою за ліву грудь.

„Народня Сила“ робила вражінне фабрики, в якій сопуть машини і колеса розмахують ся до роботи.

В глухім куті похнюпив ся при столику канцелярійний помічник й оперував потайно ножиком почтові марки. Платня не виставала на хліб і тютюн, побічних доходів не міг мати через те, що цілий день казали пильнувати банку і гонили ним поверхами і відділами як псом, тому в вільній хвилі радив собі, як міг. Мав повну шуфляду марок, здертих зі старих коверт. Почтова печатка на кожній марці була відбита на іншій місці, з іншого боку. Бідак прикладав рівно по дві марки й острим ножиком відтинав скісно знак печатки на горішній, а зі спідної марки брав чистий кусник і в той спосіб мав з двох кусників одну чисту марку.

В рахунковім відділі два молоді урядники ішли „дзвона“. Один держав другого по-під рамена й підіймав горіниць на хребті. Так на переміну хилив ся оден і вигинав товариша, а той держав ся цілко й червонів з напруги. Потім подавали собі зі штучною чемністю руки і розходили ся до праці. Так молода братія кріпила ся до семигодинного труду.

По всіх відділах горіла робота. Той, що перекачав ніч серед журби і смертних привидів і той, що переспав в каміннім сні утоми і той, що перепив з гризоти, — кожний розмахав ся як жовнір, що падав з довгого маршу, а по спочинку, на голос трубки хапає торністру та карабін і машерує далі. По відділах розходив ся лопіт дверей, по коридорах скрипіт і скорий стук черевиків. Одні робітники здоровили ся звичайним „добрий-день“, дехто мовчав понуро, або кивнув лиш головою, або по вояцьки прикладав пальці до чола. Над півтора

сотнею робітників запанував дух паперу й чорнила. В регістратурах шукали за актами, в ліквідатурі обслуговували сторін і нипали по асигнатах, в бухгалтерії одні куняли над місячними виказами, другі контували чеки й асигнати в грубих книгах, інші читали на голос сторони, назвища, квоти сальд і суми, а близші товариші листували живо по книгах, провірювали й підзначували суми. В місцевій книзі розщибали ся з „фахами“ як некарі зі стільницями. Одні перетягали з актів у великі аркуші, зложені поазбучно, другі шукали за числами, які сторони забули подати в письмах, інші провірювали почту. „Фахи“, були се аркуші повітами на деревляних стільницях, кожда стільниця мала місце в зелізній шафі як в сушарні, а тих шаф було кілька. Все звихало ся, стукало, гримало, гуркотіло, відсуваючи взад крісло, або підсуваючи його обіруч з половиною тягару під себе. Тут і там гомоніли накликування, нервові сварки, кріпкі слова, глум і прокльони.

Скоропад застав на своїм столику два листи.

„Каса ошадности і позичок“ писала :

„Пригадуємо, що залягаєте з трьома ратами, а кромі цього від двох місяців не заплатили Ви проценту від решти довгу.

Просимо проте найдальше до трьох днів вирівнати залеглост, і заплатити відсотки, бо инакше віддамо справу до Суду і це наразить Вас на непотрібні кошти“.

В листі „Педагогічного Гуртка“ стояло :

„Достойний Добродію!

Звертаємо ся до Вас з уклінною просьбою за помічю і думаємо собі: чи Ви нам допоможете — чи відмовите?

Ні! Ви нам допоможете, бо Ви свідомі, що за сила в рідній школі. Ви знаєте, що лише народня школа вратує нам тисячі наших родин, розсипаних по міських ділянцях між чужим населенням. В рідній школі навчать ся діти рідньої мови, ріднього письма, рідньої віри. Там навчать ся патріотизму, наберуть народнього духа.

Діти виховані в патріотичнім дусі понесуть свідомість в свої родини, в сімі свояків та сусідів.

Кільканайцять літ витревалої праці і наші „найменші брати“ відродять ся. Оживе наш народ і піде збитою лавою добувати первісних своїх прав.

О, Ви нам допоможете! Ви нам не відкажете! Ми цього певні.“

Далі було замкнення рахунків за останній рік, підписаний виділ і долучений чек на добродійний даток.

Скоропад подумав:

— Стільки гіркої праці розкинув я між людьми, але ніхто не прийде до мене з грішми, лише по гроші. Не буду їсти сніданків.

Приготовляв почту з десяти повітів, розхитував ся, руки дрожали й літали вперед без суцільної сили. Добував ся з ранньої мороки, довкола разив його яркий стукіт, скучний шелест паперу і грубі, деревляні голоси, як в татарським таборі.

Робітники подавали собі новину. Надзірна Рада на останнім засіданню посунула одного молодого товариша на три ранги, а двох молодших на дві.

— А за вас, пане Скоропад, все чомусь забувають, цілими літами не авансують, — сказав глумливо практикант Зазуля.

Скоропад мовчав. Двигав „фахи“ і колотив ся коло своєї роботи.

Володислав Макам стояв при столику і тягнув отсей виклад:

— Я, пані,¹⁾ тут є на те шефом, щоби звертати увагому кождому на всьо і завсїгди дбати про те, щоби, пані, тут панове звертали увагу на всякі форми. Я, пані, постановив собі вплинути на панів так урядників, як також практикантів і панів студентів, щоби кождий з панів віддавав старшому належну почесть, а не ішов собі по-при мене і *mir nichts — dir nichts*, мене комплетно ігнорував, або лише пані, одним, *pota bene*, пальцем дотулив ся капелюха і божкнув собі щось під носом, або зовсім не зволив сказати мені добрийдень. Я часом нічого не говорю дотичному панови, противно, сам кланяю ся наперед, щоби такого пана навчити чемности, бо прошу панів, мені лучало ся вже і таке, що я йду зі своєю панею під руку на прохід, а тут надходить знайомий пан з бюро, котрого моя пані з видження знає, тимчасом дотичний пан ледви зволить звернути на мене увагу, або нераз є на стільки некультурний, чи без виховання, що чекає, щоби я лишив хиба, ги-ги-ги, свою паню на боці і йому перший вклонив ся. Прошу панів не сміяти ся, хоч я сам мушу тут сміяти ся, але це дуже сумно. Я служив при уланах в моім *Militärpass*-і мій капітан написав мені: „*Solonmässiges Benehmen*“ Momentan не маю його при собі, але як панове не вірите, то принесу з дому.

Урядники й студенти в цім бюрі не показували охоти ані неохоти до тих слів. Кожний заховав студене лице і, буцім не слухаючи, порпав ся в своїй роботі...

Скоропад зітхнув:

¹⁾ З польського, замість: „пані“, „мій пане“

— Ах, як-же мені остогидло і надійло це прокляте багно!

Виймив тютюн, крутив папіроску за папіроскою, пальці дрожали.

Студент Козубенко, рудакий, швайковатий з одним оком пса, другим гадини, піддер голову, пішов до Макама, вклонився і промовив голосом старого парубка:

— Пане шеф, я буду просити звільнення на годину на університет.

— Можете йти на мою відповідальність. Ви одні на ціле бюро переймаєтеся роботою, решта панове, навіть старші урядники, багателізують собі мої упімнення і відтак я мушу пити за них від дирекції.

На гзимсі церкви сиділа ворона. Скоропад вдивився в неї і думав:

— Як би то добре було перекинутися вороною. Не потребує ходити до бюро, ніхто їй не має до розказу, не журить ніякими видатками, не має довгів, куди схоче, туди полетить... А ми тут, як у тої мачохи, що мала свої діти таї сироти. Сиротам казала гарувати, а свої дармували. І що тамті придбали, те ці прогайнували. Настав Великдень, мачоха казала своїм дітям сидіти в хаті, а сиротам дала волю. Вїшилися сіроми, з дива не могли вийти, яка то мачоха нараз стала добра. Буяли цілий день і про їду забули. Вертають вечером голодні домів — нема що їсти, позїдали все мачошині діти. Правлять у мачохи, а вона їм на те: „Гріх, каже, їсти по заході сонця“. Полягали біднята голодні. Так одні й другі звелися, зійшли на пси. Сироти з нужди, а мачошині діти через те, що не вмiли працювати...

Було по 10-ій.

Голодні робітники за барометром шлунка снували ся бюрах, ішли за інстинктом і питали товаришів, чи є вже снідання.

— Лабу собі відгризу, — сказав один з писарів.

Прийшла служниця з двома кошами й розглядала ся за вільним столом. Груба, присадковата, розкладала ринки зі шницлями, пирогами й полумисок дриглів. День-у-день двигала через кільканайцять бюр ті коші, розкладала їх і складала і та робота очортіла їй до краю. Насупила ся і шпуряла по столі крайними куснями хліба, ножами та вилками.

Молоді робітники найскорше гуртували ся коло кошів. Оглядали кусники хліба в пальцях, вибирали котрий більший, так як їх батьки й діди. Нахилювали ся над ринками й нюхали.

— Тота горівка брила через воду.

— Не шкодить; люди не свині — випють.

— В сих дриглях все є: гребінь з когута і пазурі з ката, лише мяса нема!

— Також не вадить. Порядна свиня все зість.

Бувший Василянин їв хліб з вуджениною і сказав:

— Ой, не вернуть ся вже ті літа, як чоловік пас вівці! Вилізе бувало в банти, вкраде мамі гідний кусень сальця, настромить на шпичку, припече на вогні, зість з коржем, напе ся води, а відтак підскочить собі, заграє в сопівку і заспіває з хлопцями:

„І я Гуцул і ти Гуцул, оба-смо Гуцули!“

Скоропадови лише налетіла думка про постанову: ратувати себе тим, щоби здержати ся від сніданків, але тепер погадав, що краще виратує ся при здоровлю і пішов до коша. Випив чарку горівки, зів булку з платком шинки і сів знов до столика. Тягнув всею

силою, як кинь під батогом, а далекий, спроневірений світ кликав, гремів на него: Кинь все, розторощ факхом голови та йди! Кримінал дасть тобі більшу свободу!

— Виплю ще, — подумав і пішов до вознихи.

Сів в регістратурі в темнім куті при столику, на якім складали акти, похилив ся і попав в задуму. Горівка зачала скрботати його коло серця як дівчина.

— Може засвітити вам тут? — спитав молодий, непоказний чоловік і витягнув руку до електричної закрутки.

— Ні-ні, не треба. Я виджу в потемках.

Регістратура виглядала як вязниця. Цілими днями витягали тут люди і закладали копами акти.

З далекого кута долітав тихий спів:

— Ой, заплакали хлопці-моло-о-дці,

Ранним-ранком в неволі, в тюрмі!

— Не-ща-сли-ва на-ша до-ля, —

летів голос з иншого кута.

Скоропад вслухав ся в серце туги і шептав:

— Терпіння, терпіння, терпіння... Ти одно у мене велике і могуче... Терпіння... терпіння... чорна кернице...

В півсвітлі боком до Скоропада присів до стола молодий, стрункий товариш, що втік з російської тюрми. Утомив ся і втопив очі перед себе. Не бачив нічого, думки розбігли ся, почував тільки вагу втоми й нудьги. І швидко, наче відблиск далекої блискавки, тихий світ освітив память. Принадно промелькнула за ним ясна думка: „Як би то добре було, коли б отсе був у тюрмі!“ На цій думці піймав себе й отверезів: Хиба-ж то була помилка, коли перед роком думав, що як би не було, а воля краща від неволі?.. Вийшло на те...

Скоропад вернув ся до свого відділу.

Заціпив зуби, стиснув кулак, в очі замерз блиск гордості і серця. Размахав ся знов до праці і тягнув, як би мав в ній втопити все горе. Бив числа на актах, стукав як кухар, що січе мясо й переглядав письма з своїх повітів. В однім стояло:

„Іван Сміх і Феська Гедз з Гуляйполя, розібрали хлів“.

Зв'язав рухи і думки, глянув довкола й мало не крикнув:

— Гей, ви всі! Чи знаєте, до якого великого діла покликала мене судьба в службі народа!? — Вичеркнуті розвалений хлів!

На подвірю залунав дїточий голос і скрипка. Возний живо вихилив голову крізь вікно й нагнав бідаків. Дирекція заборонила музиці вступу на подвір'я, щоби не перешкаджала в роботі.

По часі загомонів дзвінок, на подвірю станув старий чоловік з дїтваком і розстелив килим. Цих ніхто не виганяв, вони не грали й не співали, лише показували свою штуку. Старий пхав довгу, сталеву шпату крізь горло в жолудок, поїдав полум'я, а дїтвак закладав сидячи ноги на потилицю, то лягав на животі і вигинав їх понад хребет аж до вух.

Макам глянув крізь вікно і сказав живо:

— Шкода, що нема тут поліцая; я зараз казав би арештувати того старого драба за те, що так мучить дитину!

Скоропад скінчив роботу, держав нумератку в руці і вдивив ся в неї. В сталевім знаряді з деревляною ручкою, було сім малих кружків на спільній осі. На березі кожного кружка виставало по десять чисел в порядку від 1 до 0. Перший кружок вибивав одиниці, другий десятки, третій сотки, четвертий тисячі, сямий

мільйони. Числа на першій кружці були найгірше позби-
вані й затовчені чорною мазєю, числа на другій кружці
також знищені, але числа соток менше, тисячок ще
менше, а десятки тисячок і мільйонів цілком чисті, а навіть
круги, на яких оберталися, поприсихали до себе через
довшу пору так, що треба було придержувати кружок
вищого порядку, або розділювати їх ножем. Чим
вищого ряду число, тим менше працювало і кружок,
на яким вирізав його печаткар і відлила фабрика, цілими
місяцями не рухався з місця, був чистий і не робив
нічого. В природній ряді чисел десятинної ладні видів
Скоропад цілий суспільний устрій. А прецінь в сотках,
тисячах і мільйонах були числа з тої самої матерії і того
самого імені, що в одиницях і десятках.

На коридорі вів старий пан молодого, невидючого
і дав йому знак пальцями в рамя. аби сів на лавку,
а сам пішов до дальшого бюро. Темний музика сів,
підійшов в гору бліде, інтелігентне лице й хотів вичути,
по котрім боці вікно. Водив довго головою доколя,
дотикав ніжними пальцями лавки й стіни, але не міг
знайти тут світла. Вікна виходили на подвір'я, коридор
був сутінний. Вдихав прозорими ніздрями, вони здригали
неспокійно перед півничним воздухом. Вслухався в рух,
шелест, стук і грубі голоси і вгадував, що це за світ.
Раз здавалося йому, що це фабрика цигаретів, то знов
капелюхів, переплетня, пекарня? Ні. В хаосі гамору не
було музичного почуття, слуху, акорду гармонії, серця,
лише злоба. Двері скрипіли, заводили і дерлися го-
лосами тортурованих мучеників, то лопали й гримали
бунтівничо. З гімнастичної салі в подвір'ю долітав писк
і вереск. Були се семінаристкі в свободній забаві, але
музика не знав сего. Виловлював по свому нерви мо-
лодої свободи, яка проявляла ся в звірячих гомонах

біганини і голосів і творив симфонію оргій в турецькій гаремі. Колиж вслухався в гомони і гамір та стук перед собою, мав вражінне парні, горячки, праці нервів, якою править карність дому поправи і кримінальський дух примусової праці. Здалека доходили до його вуха гомони підземної яскині, де простацьке коліно привалює груди, розбишацькі пальці давлять горло, людські голови розчереплюють ся об мур. З горячкових струй нервів, які пробивали ся до него крізь холодний, вогкий воздух, мав вражінне, наче би сотню грудий привалила скеля і не давала їм відіхнути. Вони бояли ся навіть зітхнути. Як би ті груди зітхнули свідомо всі разом одним стогоном, одним полум'ям, то тріснула би скеля, розлетіли ся би мури. Тимчасом кожна грудь розбита стогне і плаче тайком в иншу пору і відси те підземелле, пекло, Ахерон. Вчував ся в живчики того мерзенного життя, творив синтезу з ярких, ворожих звуків, вилловлював душу атмосфери і гомонів, що вдарили його чуйні змисли і прийшов до пересвідчення, що це сучасний сутич неволі хліба, бюрократичний кримінал інтелігентного пролетаріату під обухом єзуїтських старовірців.

Музика ошибав ся.

Бюрократичний чобіт не все і не всюди міг стоптати молоде життя. В деяких відділах панував лагідний спокій, згода вдач і настроїв. Бувало це тоді, коли праця не перетягала людської сили по-за межу і не гонила ними на зломанне голови. Але таких відділів і днів в „Народній Силі“ — мало.

У невидючої людини, в темряві її вражливої, суцільної душі, криєть ся безмежна просторинь акордів, мільодій і буває часто, що звичайний, дрібний тон з діточої співанки, не довший як одно зітхнення, панує

над хаосом понурої, акустичної просторонні, перелітає її білим птахом, ловить інші мотиви з темряви і творить несвідомо, півсонно нову пісню.

В тім дрібнім уривку тремтить нераз основа життя, лебедина пісня буття, — початок і кінець скорбної свідомости.

Скільки-ж споминів, скільки сліз нераз, радости і смутку, скільки химер судьби вяже ся з одним тихим зітхненнєм, з яким душа свою сердечну співанку сплітає! Тай у нас видющих, кождому почуванню, кождій важнійшій хвилині життя супроводить инша мелодія. Як вийдемо на високу гору і глянемо на розлогий виднокруг, засіяний людським трудом і святинями, як діточий світ ляльок, будить ся в нас відвіччя мелодія над суєтою муравлиної боротьби і трудів. Сходимо в низини — оголомшує нас весело-смутний клекіт — але найсмутнійша, найбільше щира і найкраща буде та мелодія, якої не суджено нам вчути, коли забуттє покриє нас вічною темрявою.

В гіпотечнім відділі старий мужик, Тягнибіда, заломив руки і сварив на свого сина, писаря в „Народній Силі“.

— Чим-же я тебе дома буду дохторувати, чим тебе вигодую!? Та-ж тут ні дощ на тебе не паде, ні спека не пражить, ні дров тобі не кажуть рубати, ні ціпом молотити! Диви, які тут покої, а ти сидиш собі при столику як пан, тай лиш пером махаєш! Ех, коби я не сліпий — вмів писати, я би тобі показав! Днями і ночами сидів би тут тай слухав панів тай дякував їм!

IV.

В шинку під „Храмавим Чортом“ сиділи при одним столі Немирич, Скоропад, Ярвич і розмовляли про відносини в „Народній Силі“.

Найкращий досвід і великий запас заміток в сій справі мав Наум Ярвич. Він мало ходив на забави, мало говорив, але за те видів багато і тепер в довіреним гурті обох товаришів оповідав про життє робучої громади в „Народній Силі“.

— Кожна людина в біді добуває собі способу відповідно до своєї сили. Кожний хоче жити; а коли не може, то крутить, циганить, краде... Наші бідаки найбільше пробують ратувати свою долю при помочи жіноцтва і на тій дорозі пускають ся на всякі способи і штуки. Одні їздять по празниках, інші снують ся по балях, прогульках, проходах, кожний мріє про гарну, багату, просвічену й господарну дівчину. Тимчасом навіть до такої, що має леда марний гріш — для „писаря“ з „Народньої Сили“ вступ заборонений. А коли ще у котрої світить ся трохи личко, то мріє вона над двома літерами: *др* і виходить за чужинця, а наш брат спускає з багатства і краси і бере дво- або одно- прикметникову чужинку. Взагалі персонал „Народньої Сили“, коли діло йде про його добро, має серед нашої суспільности славу писарів-бідаків, коли-ж вирине яка громадянська, патріотична потреба, то тоді та сама суспільність звертаєть ся до тих писарів-бідаків як до зорганізованої,

свідомої сили, з титулом до кожного з окрема: „Достойний Добродію!“ По думці загалу за такого „достойного добродія“ може вийти лише легкодушна „панна з ліпшого дому“ або сирота з любови. Писарям заборонила дирекція женити ся під загрозою виповідження служби, а що „чоловік не дерево“, тому для такого лишаєть ся до вибору бідна міщанка, служниця, або людина невідомого розбору. Бідаки побирають ся тайком і цілими літами чоловік вважаєть ся нежонатим, його жінка сестрою або господинею, з якою годї показувати ся прилюдно, це могло би впасти в очі ворогів, збудити підозрінне і викликати лихо. Між нашим і сумежним народом палає ненависть, на шпальтах газет побиваєть ся наших дівчат, які виходять за чужинціз, окремо вийшла брошурка проти тих наших, що женять ся з чужинками. Виписано там про кокетерію, хитрість, підступ і захланну політику чужинок. Про стійність людини не рішає її душа, культура, тільки морока шовінізму і газетних кличів. З того баговиння витворив ся по обох боках принцип, що ти, чоловіче, можеш взяти собі стовпа, який не зуміє чаю запарити, гудзика пришити, ні двох слів зліпити до купи, але коли той стовп з того самого народа, то ти патріот. Іншими словами: „Не шукайте, соколики, жінок, лиш женіть ся з граматикою, а відбудуєте вітчину!“. Не виступаю проти принципу, тільки життем орудує инша математика, ніж її учить школа. Пригадуєте собі, наших двох товаришів, один з них вже небіжчик, другому всміхаєть ся заведенне божевільних. Оба були порядні, працюючі і здібні люди, але в порі, коли запанувала шовіністична морока, оба подуріли. Пригадуєте собі, як то раз зайшла була розмова про женитьбу зі своїми та чужими дівчатами й як покійник вистрілив словом: „Я волію нашу

повію, ніж чужинку дівчину!“ — „І я так само!“ відповів живучий кандидат на божевільного, чи самовбійника. Оба поженили ся в короткім часі. Другий взяв собі стару панну, багату попадянку, старшу від себе на кілька літ. Все в порядку. По якімсь часі оба почали розпивати ся, шукати відради в картах, влазити в довги, дуріти. Заходжу раз з полудня до покійника, підлога немита від сотворення світа, всюди діточа одежа і всяке буторинне розкидане по долівці, кінь міг би ногу зломити. Розхрістана дружина витягає до мене руку, як у вугляря, представляє ще свою матір і просить до другого покою. Входжу до того другого покою, звитав ся з покійним товаришем і хочу відложити капелюх на софу — порохи нестирані від року, іду до крісла — порошоків на палець, дивлю ся на стіл, весь стіл захляпаний всякими плинами і товщом і ніколи не мав на собі стирки. Я станув несвій, товариш повідів це, поблід і вже не просив мене навіть сідати, тільки я полагодив з ним діло стоячи і вибіг з нехарства на вулицю. А пригадуєте собі, як він за парубоцьких часів любив охарність, який все чистенький був як з пуделка, як свіжо було все в його парубоцькій кімнаті. Дві баби гнили тепер у него в хаті і жерли його, а він втікав з дому, пив і грав в карти, аж смерть визволила його з родинного огнища й тепла. А про долю другого також знаєте. Баба-запека, погань від світа, водила ся з гімназистами, яких держала в себе, на пансіоні, а на чоловіка лазила з доносами до директорів і старших товаришів, потім звіяла ся і чекає, аж він згине, а вона загарбає по нім емеритуру і буде далі сидіти на своїх тисячах і плюгавити ся до схочу. Хлопови доти пuste в голові, доки може, а бабі, доки живе. І як той хлописко тепер проживає, самі знаєте. Сам собі варить,

обшиває, пере, а по ночах виписує до неї аркушами сантіментально-божевільні листи, або заливає ся. Певна річ, що між чужинками находять ся також такі зразки але ходить головно про те, як дійсне життє дуже часто в яркий спосіб розминаєть ся з правилами й прінціпами. Инший приклад. Жінка одного з наших товаришів загаровуєть ся цілими днями, аж очі їй лізуть, ночами товче головою до машини, а її чоловік все в клопотах. Не дають йому належної платні, бо він оказує явно своє невдоволенне з порядків в „Народній Силі“ а його жінка чужинка, діти говорять по чужому... Се знов инша жертва шовінізму. А ті діти. . Можуть з них бути злодії, драби, коби лише говорили по нашому. Вартість чоловіка становить його народність. Грайзлерник навчає служницю: „У кого служиш? Уважай, щоб матірної мови не забула!“ І в хвилині, коли сільська дівчина забудеть ся над цим „великим словом“, брат-патріот насипле їй стухлої муки, ошукає на вазі, підсуне фальшивий товар і між кілька яєць втрутить два зіпсовані. Коби форма, зміст може смердіти. Найбільша ганьба відповісти кому небудь в тій мові, в якій він запитав ся, а не в своїй. Пара людей з двох народностей може любити ся як Геро і Леандер, але іде жінка на язики, коли важить ся говорити в товаристві чоловіка по свому, а жінчина рідня ображаєть ся, коли він заговорить до неї в своїй мові. Як дальші покоління будуть мати більше розуму, — то ледви, чи хто повірить в ці документи сучасної мудрости. Не газетний патріотизм збудує вітчину, лише шкаралупництво губить її. Одному з наших товаришів сказав секретар: „Буде чужинка їсти наш хліб“. Той відповів: „Багато вона того хліба наїсть ся за 50 левів!“¹⁾ —

¹⁾ Карбованців.

„То все гарно, але що буде з дітьми?“ Наш брат відповів: „Коли все гарно, то пощо бабі з лопатою забігати, як корові теля ще десь?“.

В наші фінансові інституції напихають ся на чільні місця люди зі студіями і патентами, які в кожній хвилині можуть дістати державну службу, або осісти на самостійнім становищі, але їм тут ліпше. Буває часто, що студії і патенти тих людей не мають нічого спільного з фінансово-економічним званням ні діловодством, буває також, що на директорів ідуть емерити, професори зоології і ботаніки, є одна інституція, що має більше директорів ніж робітничого персоналу, але для фахових людей і для тих, що ніде инде не можуть рушити ся, умовини в своїй інституції дуже обмежені і тяжкі. Через шовіністичну язву не можуть вони дістати місця між чужими, а свої знають це і добивають їх в наших сутичах. Але вертаю до річи.

Між робітниками „Народньої Сили“ є багато практичних людей, а їх принцип такий: „Маю женити ся з ким будь, волію жити свobodно як птах. Нема дурних, брати голе коліно і клопоти на здорову голову. Зрештою чоловік не коровячий хвіст, аби і т. д. При таких кріпких пробуєть ся всяких способів: анонсів, рожевих листів, жениханья. Горе дівчині, яка бере ті штуки в добрій вірі. Не одна молода людина зломилася, не одна знайшла вихід в розчині сірників. Студент, той з одним оком пса, а другим гадини, ще в 8-й гімназійній натягнув легковірного редактора головного органу на публичну складку, прорізав гроші в карти, потім завязав зносини з одною дівчиною, витягнув у неї віно до останнього гроша, а відтак покинув її. Дівчина втопила ся з розпуки. У мене є з десять листів від незнайомих дівчат в тяжкими скаргами на деяких наших товаришів. Ви

навіть не повірили би і не догадалися, як не на одного, на око спокійного і статочного товариша плаче дівчина, що він дурив її кілька літ обіцянками. їздив, здирав родичів видатками й гостинами, забрав від неї на конто женитьби в різних квотах поважну суму, потім покинув, а бідна дівчина просить тепер, щоби я вплинув на свого товариша, аби звернув хоч віно, яке забрав в готових грошах. Раз прийшла одна до дирекції з дитиною. Як би перевів спис схожих прикладів, то не один застановився би над тим, котра праця пильніша: чи залізничні білети в рідній мові, чи вичищення гною з власної стайні.

Це перша серія способів. Переїду тепер до інших, більше помислових, на доказ, як далеко стоїть наше життя від газетних кличів, суспільних принципів і патріотичної моралі.

Оден з наших товаришів, той „ліпшої марки“, має цей звичай, що набирає на борг всього, що тільки даєть ся: почавши від килимів, скінчивши на папіросах, але не платить, не має чим. Старшого дїтвака не має відки давати до школи, за те цілими днями літом і зимою гонить ним за борошном, пів милї за тютюном, усе на борг. Навіть у циркуліка бритваєть ся і стриже на борг. Оноді продав одному з наших писарів ровер за 100 корон. Взяв гроші, а ровер мав відіслати. Того самого дня взяв він той ровер і продав кому іншому за 50 корон. Писар мусїв мовчати, бо той, що продав йому ровер — його начальник.

Ще інші способи ратунку в біді, се Жиди-лихварі. Кождий з них чекає вже в дни виплати під брамою. „Негоціант“ дає що місяця для святого спокою лева, два, на цигаро, на вино. Так дає літами, довг стоїть цілий а 50% стягнений при виплаті. Про сих лихварів

кружать всякі анекдоти. „Як пан Піпілевич потребував гроший, то він знав, де Гандель сидить. Пішов аж на десяту вулицю, потрудив ся аж на третій поверх, про здоровля жінку запитав, з найменшою дитиною побалакав, а як лише взяв гроші, то все забув. Ну-у, як той кіт має тепер прийти до сего мішка?“.

Були деякі, що пробували іншого способу. Ішли до інших товариств в комітети, в дирекцію, або й на вечірні години. Помагали собі при грошевих справах доти, доки не викрило ся. Про одного такого директора появиля ся стаття в газеті п. н. „Дефравдація 10 000 корон!“ Бідака злітав до ночі всі трафіки в місті і викупив цілий наклад. Потім пустив ся він на такий спосіб: дав до часописий оповістку, що здоровий, пристойний мужчина в силі віку бажає познайомити ся з панною, або бездітною жінчиною. На се дістав шістьдесять листів. Розумієть ся „poste restante“. Ті жіночі листи — але про них колись іншим разом. „Що-ж зробили би ви в тім разі, — спитав я нашого товариша, — коли така дівчина, чи жінчина довідала ся би, що ви жонаті і зажадала звороту своїх гроший?“ На це відповів він: „Коротка справа, я загрозив би, що зроблю скандал і виявлю, що вона мала зносини зі мною“.

Ярвич сербнув глот вина і говорив далі.

— Так більше менше радять собі батьки, а тепер перейдім до дітей. Молодша наша братія, так само як старша, ділить ся на дві категорії: на багатих і бідних. Всі працюють в патріотичних умовинах з тою тільки ріжницею, що одні, почавши від писаря, маніпулянтки, а скінчивши на найстарших урядниках, рабують постійно

цілими літами своїх батьків і живуть на ласці своєї, чи жінчиної родини, інші, що не мають засібних батьків, ні рідні, промишляють як уміють.

— Прошу вас, — перебив Немирич, — чи дирекція нічого про це не знає? Як вона дивить ся на такі річи?

— Я надіяв ся, що хтось з вас поставить це неглибоке питання, але виджу, що зачинаєте розуміти, де криють ся пружини. Дирекція дбає передовсім про себе, потім звертає тільки увагу на видатність праці робітників. Це зовсім природне. Всякі сантіментальні мрії, що котра нібудь дирекція думає над долею робітника, мають тут стільки стійности? Робити добре, це так само велика штука і небезпека, як робити зле. Коли чоловік робить добре, може легко наразити ся на підозрінне злих замислів, а коли те добро не видасть овочів для всіх, то добродій стягне на себе злобу, ненависть і кару так як за злочин. Божественним приміром на це — Христос. Але до річи. Начальний директор „Народньої Сили“ казав собі предложити виказ платень. Взяв ся за голову, лють пірвала його, коли побачив, що багато робітників дістає по потрученнях на руку ледви по кільканайцять корон, деякі мають навіть доплачувати до каси. Завіззав їх до себе, випсьочив і виповів місця. Інші робітники, яких обминуло лихо, взяли собі ту науку до голови і кожний розум шукав способу. Одні спроваджують лексикон за стокалькадесять левів на рати і продають його зараз за 20—30 левів в антикварнях, інші не платять за харч і випроваджують ся від одної господині до другої — нічу крізь вікно. Деяка прийде зі скаргою до дирекції, тоді зачинають ся протоколи, стягання довгів з платні і „Laufpass“. Другі взяли знов з цього науку і йдуть

на стравунок до возних. З-разу за готівку, потім на борг. Возні не можуть скаржити, бо дирекція заборонила їм кредитувати. Інші набірають сніданки на нову монету, а в книжці записують на стару, себ-то на половину менше, оперують поштові марки, набірають білетів на всякі народні ціли і книжок в розпродаж, а інші натягають старших товаришів на ручительські підписи. Жертви не оглядають божого світа, літерати замлівають далі на борщи і мамалідзі, а добродушні товариші сплачують кондикти. Найбільше кондиктів сплачують наші за тих товаришів, що покинули банк і пішли на державну службу, або на самостійні становища. „Ми з людей робимо панів, а вони з нас жебраків“ — кажуть ручителі. Так бідаки натягають бідаків, а інституція розвиваєть ся. На верхах патріотизм, народня сила, а в середині свій свого рабує і засилує йому стричок на шию. Деякий радить собі ще тим способом: має товариша поза „Народньою Силою“, той захорує, наш дає йому книжочку Каси хорих, потім фальшує підпис секретаря на лікарській посвідці й оба ділять ся підмогою. Тамтого місяця оден ученик покидав „Народню Силу“ і мав вернути ся на село та приготовити ся до матури. Обчислив платню: не вистає на покритте довгів, ні на дорогу. Пише поданне до дирекції, просить „звільнити його від праці й уділити ласкаво“ якусь квоту за пополудневі години „на закупно книжок до науки“. Кличе його секретар і питає, кілька будуть коштувати ті книжки? — „Трийцять корон“, — відповів ученик.

— „Принесіть ті книжки враз з книгарським рахунком, то виплатимо вам“. Вертає ученик до секретаря з книгарським помічником і двигає пів копи книжок на шнури. Секретар підписує квіт до каси, помічник

бере 30 корон, виходить, віддає в сїнях ученикови 26 корон, собі за труд бере 4 корони і вертає з книжками до книгарні. Недавно пішла чутка по бюрох, що один товариш, технік заходив на вечерю до ресторану в публичнім огороді все тоді, коли було багато гостей. Повечерявши як слід, все забував платити і виходив, аж оноді прицупнули його кельнери, потурбували, віддали на поліцію і справа опинила ся в суді. „Не знаєте, по чому пиво в мійськїм огороді?“ — питають його тепер товариші в бюрі. Він червоніє, мовчить, або виминає відповідь, а ті печуть його цілими днями, як би їх наймив.

Не кожний робітник може взяти ся до котрого небудь з тих способів. Багато є таких, що воліють крайну нужду, ніж пробувати нечесної дороги. Знаєте, що для одного старшого товариша зробили ми оноді складку, крім того для двох молодших підписали позичку в числі кільканацяти люда. Інші порадили ся між собою і випросили у старших, щоби ті ладили два викази: оден дійсний, з відчисленнями для каси, другий без потручень — для дирекції. По якімсь часі начальний директор зажадав знов виказу, переглянув його і всміхнув ся: „О, наука не пішла в ліс! Прогнало ся кількох легкодухів, для яких пенсія була за мала і не могли вижити з неї, а тепер аж любо подивити ся! Чому ці не нарікають, чому для них вистарчає!?“

Один бюровий равлик мав у нас 40 левів платні і, розуміть ся, не міг вижити з неї. Перед двома літами вистарчала йому, але в міру як підростала дорожнеча, він влазив у довги. Одного вечера купив за дві шістки білет на концерт в музичнім товаристві. На вікні за навісою стояла склянка. Пригадав собі, що дома нема чим напити ся води і вкрав склянку. Від

тої пори настала в нім зміна. Крадіж затроїла його, він привик до неї, як дівчина до упадку. В хаті найшов ся згодом ручник і лямпя. Від часу до часу приносив вечерами поліна під загорткою. В каварні стягнув парасоль, відтяв ручку і наложив иншу, аби змінити вигляд, иншим разом заміняв свій старий капелюх за новий і вкрав кальоші. Тими дрібницями не запоміг себе. Працював в ліквідації при касі. Висіло там кілька бляшаних пушок на добродійні ціли. Часто приходив сам на вечірні години до бюро — начальник і директор ставляли його всім иншим за приклад — а він „інкасував“ з патріотичних пушок. Від каси діляло його лиш заввишки в пояс, а столик касієра з підручною касою стояв напроти його бюрка. Та каса містила ся в деревляній скринці і в урядових годинах була отверта. Були там всякі монети й банкноти. Покуса близька, біда ще близша. Наш брат суятив ночами, качав ся з боку на бік, в закутинах мізку точила думка як червак. Врешті найшов спосіб: помазати кінець лінії гумою й як лише касієр вийде, витягнути її на перший ліпший банкнот. Каса замикає ся вечером, касієр міг через ошибку виплатити стороні за багато, всяке підозрінне виключене, одна—дві десятки можуть поратувати чоловіка. Пополудни стрінув ся із знайомим урядником з провінції. Той дав йому сто корон і просив, аби сей заплатив за него векселеву рату в „Народній Силі“. Наш брат виставив в бюрі на другий день асигнату на 100 корон, затягнув в книгах, вичеркнув рату, асигнату всунув між попередні дні, а гроші сховав в кишеню. Контрольна комісія трьома наворотами сліпала, шукала і не могла знайти. Клясичний висказ касієра: „Побрана готівка не вплинула до каси“ — перейшов потім в анекдоту. Справа виявила ся що-йно

недавно, по девятьох місяцях, але на просьбу рідні виновника й його жінки дирекція справу закрила і вистарала ся для него посаду в иншій фінансовій інституції.

В гіпотечнім відділі був инший панич. Студент прав, світило, перший робітник — начальник і директор ставляли його всім иншим за приклад — а він вечерами затягав в стемплеву книгу зі сплачених скриптів бувших довжників, фальшував при них підпис ревідента і на другий день фасував з каси стемплі. Потім відпродував ті стемплі в трафіції,¹⁾ часть гроший брав на свої потреби, а решту складав на шадничу книжку в чужій касі. Так робив з півтора року і був би робив далі, аж оден з директорів зачав переглядати річний звіт і впало йому в око, що минувшими літами сума виплачених позичок була більше-менше схожа з останнім роком, а стемплеві видатки були в яркій ріжниці з теперішньою сумою. Поволи за тим слідом викрила ся в останніх днях плянова, постійна крадіж близько на суму 10 000 корон. „Світило і примір персоналу“ покликали до дирекції і він признав ся без довгих короводів. Передав шадничу книжочку на дві тисячі, на решту підписав реверс і буде сплачувати ратами. Відіхав недавно на провінцію до родичів, дирекція переписує ся з ним і задержує справу в тайні, „щоби молодому чоловікови не псувати карієри й будуччини.

Звертаю на це вашу увагу. Є це на другім примірі характеристична обставина з боку наших верховодів. Недавно став ся ще третій цікавий факт. В иншій фінансово-економічній інституції оден з протегованих украв кількадесять тисяч і дістав ще урльоп — на виїзд в Америку. Чужі часописи підіймили цей факт, а наш

¹⁾ Крамниця, де продають тютюн і почтові марки.

орган станув в обороні злодія. В тім самім числі того органу була „критика“ збірки поезій одного з наших молодих поетів, а що поет є ще гімназійним вчителем, був там і притик до його становища в тій формі, що мовляв, його поезія псує шкільну молодіж. Ту „критику“ написав молодший чоловік, також гімназійний вчитель, а в кілька днів пізнійше покликав поета шкільний радник, чужинець і сказав: „Маєте тут донос, що своїми творами деморалізуєте молодіж. Я не звертаю уваги на це письмо підлої руки, але видно, дуже зле мусить бути серед вашої суспільности, коли аж такими способами оден другому видирає хліб з горла“.

— Затямте, товариші, цю обставину, вона послужить нам в недалекім часі до нових досвідів.

Скоропад перебив:

От-то, як би наш політичний ворог знав те все!

— З котрого-б боку він і був, то нічим йому тут тішити ся. Наша вітчизна скінчила народню школу, переживає тепер гімназійні часи і наслідуює від сусідних народів на разі те, що найгірше.

— Прошу вас, — спитав Немирич, — чи то все, що ви нам тут оповіли?

— Ні, це лиш основа тих подій, які мають стати ся в недалекій будуччині.

— А не дало би ся нині вдарити всею силою і вбити лихо, поки ще час?

— Ні, на це нема тепер ніякого способу, ніякої ради, ніякої дороги і всякий крок нині не довів би до ніякого успіху. Коли-б я тепер пробував вихіснувати свої спостереження, то це виглядало би на зависть, особисту месть. Тимчасом односторонна й уперта ди-

рекція як той ледачий циркулик заліплює боляк плястрами, а сукровиця точить організм в середині. Зло і бруд так само вічні як краса й добро.

На розсхіднім спитав Немирич.

— Як ви відносите ся до тих всіх прояв життя, які слїдите в своїй мандрівці?

— Все з любовю.

— Дивний з вас чоловік, — втрутив Скоропад.

— Що-ж дивного, що терплю инакше, ніж той наш товариш в хвилині, коли добував лепти з патріотичних пушок, або директор, коли переглядав виказ платень?

Розпощав ся і пішов в свою путь.

Оба товариші стояли і гляділи за ним.

Ішов похилений, затоплений в думках. Дивне вражіння будила ціла постать. Скоропад торкнув Немирича в рамя.

— Диви, куди повернув, він там прецінь не мешкає.

Оба товариші пішли за ним. Западав вечір. На огороді коло заведення невидющих заглянув останній промінь, продирав ся крізь верховітте старого кленя, падав на бік альтани, покритої листягим вином і творив ясний, весельчаний кружок вечірнього прощання. Гурток комарів грав ще в тім весельчанім кружку. Їх крильця мінили ся золотою порошиною.

Ярвич стояв на огороді коло альтани і вдивив ся в танок комарів в дуговім промінню заходу.

V.

Лев Юдейський, Тома Палій, Іван Ришкунда і кількох інших старших урядників зійшли ся в комнаті кореспондента Петра Байди.

Юдейський гладив неспокійно бороду й говорив тремким голосом:

— Бійте ся Бога, панове, радьмо що! Така біда і нужда між нами від найстаршого урядника до наймолодшого писаря, що годі видержати довше! Просто ніж кождому о-так на горлі! Хиба будемо по одному вішати ся й стріляти, або підемо красти! Зближаєть ся десятиліттє „Народньої Сили“, інституція росте як з води, обертає міліонами, а ми крайні жебраки! Та-же наші жінки й діти голі й босі й їсти не мають що! Може би ми з нагоди цього десятиліття нашої кровавої праці подали яку просьбу до Надзірної Ради... Радьмо, може хто з панів піддасть який инший плян.

Байда слухав, скубав вус, врешті спитав:

— Ти вже скінчив своє?

Юдейський схвилював раменами і цілим собою:

— Та, та я не маю тут що більше говорити, бо ми всі преці знаємо.

— Ні, — перебив Байда, — я лише питаю ся, чи ти вже виладував все, що мав на серці? Скажи: „так“, або „ні“.

— Ну, та так, нехай буде так. Не маєш чого злостити ся.

— Зовсім не злощу ся, тільки я нервовий.

— Ми тут всі ще гірше нервові.

— От-же тепер я вам ще раз, мої панове, повторю те саме, що вже від літ казав, що всякі слова, всяке балаканнє, всякі ради і наради — псови на чоботи, доки не будемо мати власної організації. Панове всі тут присутні і несутні були від літ нераз свідками, як я предкладав всякі проекти, пляни, статuti, а що не хотіли мене слухати і піддержати справи в обороні своєї шкіри, лише кожний пішов люзом, то терпїть тепер. Я по-за тим, що сказав, не маю ніякої ради. Признаю, що є зле і буде ще гірше, але я тому преці не винен!

Юдейський сказав:

— Та, та бо ти береш зараз все нервово, а тут нема що довго диспутовати, тільки вradьмо, чи маємо зладити письмо до Ради, чи ні.

Байда відповів:

— Та коли тобі ходить лиш про саме письмо, то візьми і напиши, а хосен з того буде такий самий як досі.

Ришкунда обізвав ся:

— Саме письмо — für die Katz. Ми вже маємо добрий досвід від літ, що всі наші петиції йшли до коша. Я радив би таке, не знаю лише, чи всі інші панове згодять ся на це, щоби зладити письмо в як найлагіднійшій тоні, представити ясно і річево всі наші жадання, потім відбити його на літографії і перед засіданнем бо всі наші патріоти відомі лінюхи і незнайки, — вткнути кождому членови Ради оден при-мірник в лапу.

— Я не маю нічо проти того, — сказав Байда, — ільки додав би ще від себе одно, а саме відповідно до слів пана товариша, що до вдачі наших патріотів, — щоби ту просьбу вручила кожному з членів Ради особисто вибрана з поміж нас делегація старших і поважних урядників і представила усно наш незавидний стан, переповіла коротко зміст просьби, а врешті ще окремо іменем всієї братії „Народньої Сили“ прохала кожного патріота, щоби він нашої справи не заспав, тільки бодай в останній хвилі, коли вже буде їхати на засіданне, зволив ласкаво бодай оком кинути до нашого подання і пригадати собі його зміст. Инакше цілий наш труд і всякі надії знов лишать ся без найменшого успіху.

Всі урядники згодили ся на цей плян, вибрали в делегацію: Ришкунду, Байду й Юдейського і зложили ся на дорогу.

На другий день була готова, заосмотрена власноручними підписами всіх урядників, отся просьба:

„Висока Радо!

Наш Банк „Народня Сила“ кінчить цього року 10 літ свого існування. А кінчить його світло на славу народа, величаво кріпкий у підвалинах, багатий довірем і звісний своєю небувалою точністю.

Наш народ може гордити ся своїм небувалим ділом, може гордити ся тими будівничими, патріотами-основателями, а ті можуть величати ся вибором управи товариства, як також вишколеними нею робітниками.

Ті то робітники звертають ся нині з нагоди 10-літнього існування банку до Високої Ради з уклінними просьбами, котрих прихильне полагодження привело би будь тревале поліпшення нашої долі і наших родин, будьто хвилеву підмогу на памятку

праці і ювілею банку, будьто признання нам певних прав, котрими ми по нашій неміродайній гадці повинні би бути наділені“.

Ця просьба на три повні аркуші представляла в девяти обширних точках та в додатковім, рахунковім шематі незавидний стан робітників „Народньої Сили“ і жадала: регуляції платень, унормовання ранг і поборів при 3-ох і 5-ти літніх додатках, підвиснення мешкального додатку, іменовання практикантів по приписанім речинци сталими урядниками, уділювання підмоги в часі свят і нового року, установлення емеритального фонду та признання провізоричних літ служби, вибору в виділ емеритального фонду відпоручників з поміж персоналу, далі жадала та просьба відпусток для поратования здоровля, недільного відпочинку, надзвичайного ювілейного відпочинку, надзвичайного ювелейного датку для всіх робітників і кінчила ся так:

„Представивши ті наші петиції, заносимо горячу просьбу до Високої Ради ласкаво взяти під увагу і прихильно полагодити її. Вся наша надія привязана до цього засідання Високої Ради під ту торжественну хвилю 10-літнього істнування „Народньої Сили“, а ми далі будемо працювати для добра і слави нашого банку й його управи, кріпкі вірою, що наша доля в руках своїх, не чужих людей“.

Три делегати вгорнули ся в чорні одяги і сказали Тарадаєви, щоби повідомив їх, коли будуть могли піти до дирекції...

Начальний директор, др. Шуліковський, був се виімковий, незвичайний чоловік. Перше вражіннє, яке робив на людях, було дивне і так помотане, що навіть по довшім часі тяжко було витворити собі докладний образ. Коли стояти коло него, виглядав він середнього

росту, подалік, на вулиці виглядав значно висший. Худа постать, голова перехилена на правий бік, широке, брите, смагляво-хоровите лице, густа, коротка чуприна, приплесканий, м'ясистий ніс, груба, нерівна долішня губа, плоский вус, спущений кінчиками в долину, широке чоло, синяві, студені очі, і металічно-різкий, хвилинами в низшій скалі дряхлий, старечий голос. Була це фізіономія і вдача, зложена з чужих, литовських первнів. Його поведення заголомшувало своїм впливом, магнетизувало, відражало, то притягало не лише підчинених, своїх, але навіть чужих, незалежних людей. Словом вмів він грати і кермувати людьми в одну мить, як йому лише впало до вподоби. Походило це з його незвичайної зручності, рішучого поведення, бистрого, проворного змислу і просто шаленої пам'яті. Не мав здоровля, але так був витревалий в труді до останнього віддиху, як би лише з того способу черпав своє здоровля і силу і відси походила його непохитна певність і нічим непокорима свідомість самого себе.

В канцелярію війшов священник і представив ся. Шуліковський вповів живо:

— А, знаю, всечеснійший певно в тій справі ще з перед двох літ?

— Ні, нема ще й року, — перебив священник.

— Минуло вже два роки, отче добродію. Останнє письмо вислали ми, не пригадую собі вже докладно, 15-го, чи 25 марта і не дістали ніякої відповіді, отже відложили її *ad acta*.

— Ні, — опирав ся священник, — я, на скільки собі пригадаю, вислав таки зараз потім відповідь, а крім того, здаєть ся мені, ні, таки певно, запитував панів ще недавно, тому кілька місяців.

— І не дістали, отче-добродію, ніякої відповіді від нас?

— Жадної, пане директоре. Саме це здивувало мене і dlatego я тут нині сам особисто при нагоді прийшов довідати ся.

Директор порухав ся нервово.

— Це не може бути, отче-добродію! Прошу ласкаво сідати, я зараз, п-ні, розсліджу цілу справу. Прошу...

Шулїковський подав священникови папіроску і зазвонив. Вбіг Тарадай з витріщеними, синявими очима і розхиленими, довгими руками як шимпанс.

— Піди до регістратури і зажадай від пана Білецького акти отця Сивенького, число, на скільки собі пригадую 1006972.

Священник почув це й ухам не вірив. Счудував ся і глядів здивований на директора.

По хвилі прибїг засапаний Тарадай і принїс акти. Шулїковський взяв їх і сїв коло священника.

— О, прошу, число те саме: 1006972. О, прошу: останнє письмо від отця-добродія наспіло до нас 15-го марта, тому два роки і того самого дня дали ми відповідь, о, ось де копія, а 25-го запитували ми ще додатково карткою і на це є друга копія; але від отця-добродія не дістали вже жадної відповіді.

Священник глядів на директора й потакував півголосом:

— Так, так, дійсно так було. Тепер пригадую собі докладно все. Це помішала мені зовсім инша справа, в якій писав я до консисторії.

Священник пішов, по нім зявив ся, червоновидий, молодий панок в кальошах, пальті і з грубою палицею в руках.

— Пан Лопух з Передриміхів? — спитав директор, простягаючи до панка два студені пальці.

— Так прошу, — вповів з провінціональним, широким усміхом Лопух. — А пан директор відки мене знають?

— Тому пять літ були ви на зборах „Народньої Сили“.

— Го-го-го! Я вже сам забув, а пан директор памятають! Тай стільки народу було тоді. Але я прецінь не проголошував жадної бесіди, отже дивно мені, як пан директор могли так затямити собі мене.

— Ви мали повновласть з двох громад і зараз таки рано на вступі представили ся мені.

— Ага, так, так, так!!

— А з чим ви нині приходите?

— Іду в Америку і прошу всякі письма до мене посилати тимчасом на руки мого батька.

— На довго їдете?

— На разі ще не знаю, але найдовше забавлю там рік.

— Добре робите. Там культурний народ: можна багато навчити ся... Там пр. до покоїв, сальонів і канцелярій не входить ся в калошах і в пальті. Сего у нас не перестерігаєть ся, але Американці уважають на всякі форми. То добре, будемо на разі висилати всякі листи на руки батька, а ви нам потім відти подасьте свою адресу.

— Так, прошу. Моє поважаннє.

— Поважаннє, щасливої подорожи і добрих успіхів в новім світі, — сказав директор і простягнув знов свої два студені пальці.

Делегати опинили ся в передпокою й оглядали свій вигляд. З дирекційної канцелярії долітав крик

схожий до дренькоту збигого горшка, то до бзику шершеня в плящі, то знов до голосу дикої баби в горосі.

— Я ту банду розжену! Це самі лінюхи й нероби! Жидиків найму собі і старі панни!

По часі вийшов Скоропад, блідний, руки дрожали. Байда скубав вус і зачав вагувати ся.

— Може би тепер не йти, а зачекати, аж він охолоне?

Два другі делегати стояли нерішені. Врешті Байда махнув рукою і шепнув:

— Та що нас обходить, чи він розположений тепер, чи ні.

Застукав і втворив двері, за ним пішли оба товариші. Станули коло порога, директор був затоплений в актах і не звертав на присутніх уваги, доперва опісля глянув на них уважно з підліб'я, подумав хвильку, врешті спитав:

— Що собі панове бажаєте?

Байда в коротких словах представив ціль і подав письмо з проханням, щоби світла дирекція від себе поперла жадання робітників.

Директор оглянув всіх трьох від ніг до голови і всміхнув ся сердито.

— Що ви, панове, якесь тут комедії виправляєте і забираєте мені і собі дорогий час!

Делегати вклонили ся і вийшли. Байда був на переді. В другім відділі за порогом станув, викинув руку в гору, розстрілив пальці і зашипів з глибини горла до обох товаришів:

— Діявол! Льомброзівський тип!!

VI.

Другий директор, синдик „Народної Сили“, др. Моторний, ішов живо з якимсь звичайним панком через ліквідатуру, задержав ся і сказав півголосом :

— Заждіть тут хвилинку, я вперед загляну, в якім пан др. Шуліковський гуморі, а потім доперва будемо знати, чи говорити з ним нині, чи відложити ту справу на пізнійше.

Панок зачекав, др. Моторний пігнав в канцелярію. По кількох хвилинах вийшов без пальта й сказав :

— Нині не дасть ся нічого зробити, але я буду старати ся у відповідну хвилину натякнути про справу, а опісля повідомимо вас письмом.

За Моторним прийшов третій директор, Любаска. Оба сиділи в головній канцелярії, Шуліковський стояв в бічній, при пульті і перечитував просьбу робітників. Моторний сидів за бюрком Шуліковського. Середнього росту і віку, кремезний, здоровий як горіх, зі стриже-ним, темним заростом і майже молодецьки рум'яним лицем, глядів бистро невеликими, синіми очима і довбав нетерпеливо в нігтях. Любив пристрасно спів і дівчата, попадав легко в гнів і тоді міг перикричати млин, але по короткім часі втихомирював ся, випускав бурю з пам'яті, а завзятість і помста була чужа для него. Шибав собою від досвітка до пізньої ночі, не спізнав жадної години, жадного засідання, зборів, ні жадного патріотичного свята ні забави. По цілоденнім труді

і шибанню, переспівував не раз вечір в хорі, а ніч перетанцював з усею жінотою, яка лише була на салі. Був олицетворенням вулканічної енергії і здоровля, одним з найкращих типів не лиш в „Народній Силі“, але серед цілого громадянства.

Писар Тягнибіда вніс жмут кореспонденцій wraz з актами і поклав перед ним на бюрку.

— Міліонпятьсоттисяч разів казав я вже вам, пане Тягнибіда, щоби давали мені листи можливо як найскорше, а ви все забуваєте про те. Сиджу тут вже десять годин і не знаю з нудьги, що почати з собою.

Шуліковський вийшов з бічної комнати, з просьбою робітників, закурив папіроску і сказав:

— Маємо свіжий клопіт, мої панове.

— Що знов за клопіт? — спитав Моторний чистим голосом, за яким тремтів мужеський, барітоновий відгомін.

Директор Любаска, високий, замашний, сивий мужчина, сидів за довжезним, зеленим столом по-при стіну, підіймив в гору лице і глядів на Шуліковського з по-за зелених окулярів, а цей говорив:

— Вічно тим нашим людям недогода! Вічно просять, вічно чогось жебрають. Я ночий не досипляю, не знаю, як вийти на лад, як постягати кінці до купи, а ті нероби нічого не знають, лише дай і дай і дай!

— Та може тут нема що так дуже на високу скалю брати собі до серця, — вповів спокійно Моторний, підписуючи лист.

По лиці Шуліковського мигнула хора краска.

— Дивую ся, мій коханий, як можеш так говорити. Прецінь знаєш, що ціла наша Надзірна Рада, з дуже малими виїмками, се панове цілком необзнайомлені з внутрішнім діловодством, ані з нашими плянами, ані

взагалі з справами „Народньої Сили“ і готові подумати, що тим людям дієть ся тут кривда, що я одного з другим силоміць держу і ми пасемо ся їх працею.

Моторний відложив перо і спитав :

— О що-ж там ходить? Подали може письмо? Хто й яке?

— Та-ж ціла депутація тут була, вистроєна en gala, здаєть ся мені, щось п'ять, чи шість мужа, ще хибувало, щоби були якого гофрата, або міністра без теки взяли зі собою! І подали осьде письмо щось на кільканайцять аркушевих сторін з всякими жалями, закидами супроти нас і жаданнями.

Моторний випав з терпцю.

— Не знаю, які там закиди можуть нам наші панове робити але тут проста рада була: втворити двері, взяти одного з другим за обшивку і ногою!

Зібрав ся і вже при дверях сказав :

— Я кваплю ся, за годину прийду, а ти лиши мені те письмо на бюрку. Servus!

Шуліковський сів на місце Моторного і вповів з усміхом до себе, підписуючи акт :

— Цікавий спосіб трактовання справи.

Любаска мовчав цілий час. Розпер ся вигідно в фотелі, глядів перед себе так, що лише умова увага була скупчена, але очі крім просторони не виділи жадного предмету, в обличю панував спокій з легким відтінком обережного, студеного усміху, так що з виразу не можна було пізнати, по чім боці стоїть тепер цей чоловік: чи за Шуліковським, чи за Моторним, чи за робітниками. Один лише Шуліковський і то тільки в цій хвилині знав думку сего чоловіка. Він глядів на него з усміхом і подав йому письмо.

.. Прошу, пане товаришу, може вас зацікавить..

— Дякую, я менше-більше догадую ся, який тут може бути змість... Осередна точка — десятиліття „Народньої Сили“ по-за тим нічо особлившого понад всі дотеперішні письма того рода.

Шуліковський потакував легко головою, йому мигнула знов думка про проворність Любаски, всміхнув ся і чекав, що той скаже далі; це було найважнійше. Любаска не змінив свого поставлення в фотелі, тільки витягнув руку на столі, пробував в пальцях, скільки аркушів обіймала просьба і, не дивлячи ся на неї, відвернув лице і говорив спокійним, поважним тоном. Поза легко хрипким голосом тремтів далекий відгомін притаєного м'явкоту.

Пан меценас Моторний дійсно не орієнтуєть ся в справі. Він молодий, має всі фізичні й матеріяльні засоби й йому, так сказати-б, не дуже й залежить на „Народній Силі“. Я не хочу тут сказати, що він не стараєть ся для „Народньої Сили“ — ховай Боже, прошу мене зле не зрозуміти, навпаки, він має більше енергії від неодного молодика, але, як кажу, він без „Народньої Сили“ міг би зовсім обійти ся. Инакше має ся річ з чоловіком, який тут своє здоровле лишив, свій найкращий, молодий вік збавив, тряс ся над тою інституцією як над власною дитиною, що кажу? За мало, — свої власні діти, свої родинні обовязки посвятив для „Народної Сили“, для того чоловіка, таке собі на око малозначне письмо і то ще при кожній важнійшій нагоді є проти —

— Так, так пане товаришу, тим більше, що ми вже говорили на ту тему —

— Позвольте, пане директоре, щоби я свого не забув, що маю сказати, ехгем, таак. Саме в тім річ, що отсеї інцидент перебиває нам наші пляни... Я з

свого боку не зміню тактики і маю повну надію, що удасть ся мені довести її як слід до кінця, але все-ж таки перешкода перешкодою.

Шуліковський вийшов на обід, Любаска сидів на своїм місці і читав газету, Моторний вернув ся зігрітий, червоний, отер піт, прочитав просьбу робітників і сказав :

— Я переглянув уважно ціле письмо, але признаю ся отверто: не знайшов тут нічогосько страшного.

— То, пане меценасе, пан директор Шуліковський також так не думав.

— Я не знаю, що він думав, але пригадую собі його слова, що в сїм письмі має бути щось проти нас, проти дирекції. Тимчасом я тут нічого такого не знаходжу, противно, на мою думку, ціле письмо дуже чемно, навіть коліноприклонно уложене. Инша річ, чи ті всі жадання оправдані і чи вони на часі, над цим можна дискутувати, але що до самого тону, то я не міг би тут нічого закинути. Признаю, що пан Шуліковський перепрацьований і хорий, але я все тої гадки, що не треба ніколи жадної справи брати нервово, з точки якогось упередження.

Любаска відложив газету засміяв ся лиховісно, хитав головою і бубнив пальцями по зеленім столі.

Моторний не зрозумів того сміху і затопив ся в актах.

VII.

Другого дня була неділя, делегати поїхали до замісцевих членів Надзірної Ради, в понеділок були у всіх місцевих, а в вівторок зложили перед товаришами отсей звіт: Всі члени Надзірної Ради дуже прихильно приймили делегацію, зацікавилися долею робітників „Народньої Сили“, а коли переглянули їх просьбу, признали їм повну слушність і прирекли, деякі навіть словом чести, що попруть всі домагання на засіданню.

В середу перед 3-ою годиною з-полудня сходилися члени Надзірної Ради в „Народній Силі“. Насамперед заходив кожний до каси, підписував ся на лісті і брав презенційну марку, місцеві по 10, замісцеві по 20 кор. Зібрали ся в великій дирекційній салі, витали ся з директорами і самі між собою. Грубий, опалений адвокат, др. Баришівник поцілував ся з Шуліковським і Моторним і розмовляв з ними через „ти“. Радник консисторії, отець Невеслярський, лисий на цілу голову, з помнятним, блідим лицем, всміхав ся, а чоло і брови були нахмарені. Дивив ся на землю і розмовляв з Шуліковським.

— Так, так, вони приїхали були також до мене, але я сказав їм, що це залежить від дирекції, не від мене.

— Шкода часу; нема над чим дебатовати. Справа персоналу належить прецінь безпосередно до дирекції, не до Ради! — втрутив з боку др. Баришівник.

— Згода! Нехайби було! — дав ся чути з сусідного гурта голос директора Любаски. — Я не маю нічо проти того; таж вільно кождому подавати прошення, але треба знати міру, а не при кожній нагоді зашаховувати дирекцію і вибігати навперед неї зі своїми жаданнями! Прецінь ми, що так скажу — пан директор др. Шуліковський передовсім, сам найбільше тут працював ся і також має обовязки і також може мати свої жадання, не входячи в річ, бодай на стільки, що сам від себе може заступати персонал і промовляти в його інтересі, як найбільше компетентний в цих справах.

— Але-ж, панове, я вже раз сказав, що шкода тратити час над річами, які до нас не належать! — повторив др. Баришівник. — Пора почати засідання.

— Прошу, прошу заняти місця, — говорив др. Моторний.

Двацят старих, поважних мужчин засіло кругом довжезного, зеленого стола, Моторний взяв довгу книгу й почав відчитувати першу точку дневного порядку: протокол з останного засідання Надзірної Ради. Старенький шамбелян, о. Горлиця, потирав пальцями чоло, скубав стрипіхату брону, прижмурював око і приглядав ся великому портретови митрополита на стіні. Правительственный комісар, ц. к. радник двора, Капелюш, закрив долонею очі й дрімав. З під долоні виглядало звітріле лице, поморщене в виді безлічи параграфів. Серед цілого збору вибивали ся на перший плян дві характеристичні постаті: бувший посол, Невдаха, рослий мужик з кучерявим, довгим волоссєм, в чорнім, вишиванім сіраку й адвокат та посол др. Розумовський. Високий, з круглим, бритим обличчєм і в цвікері. Спокій і повага малювала ся в ньому. З цілої

постаті пробивала ся клясична інтелігенція, свідомість характеру й достойність, перелита віками історії від славних предків і вчених. Ростом і духом був цей муж наглядно понад цілим оточенням.

Консистерський радник, о. Невеслярський, як кожного засідання так і тепер, сидів, з самого краю недалеко дверей. Як кожного засідання так тепер в половині першої точки застукав хтось легенько до дверей й о. Невеслярський висунув ся тихцем на пальцях з салі. Як кожного засідання так і тепер ждала вже на него донька-гімназистка і він зібрав ся живо і вийшов з нею.

Нині др. Моторний отирав піт, а др. Баришівник не ставляв як звичайно внесення, щоби звіт діяльності „Народньої Сили“ за останній квартал приймати без відчитування. Врешті, коли всі точки денного порядку вичерпали ся і члени Ради були помучені, спитав хтось несміливо, чи не наспіло ще що в останніх днях. Хтось инший бомкнув про персональні справи. Др. Баришівник встав і попросив о голос:

— Тут є ще дві справи: перша справа дирекційна, друга, як бачу, це подання персоналу „Народньої Сили“, але з огляду на пізну пору і з огляду на те, що ми вже помучені і для панів замісцевих зближаєть ся пора в дорогу, а це письмо дуже довге й забрало би нам принайменше дві години часу, тому ставлю внесення, щоби се письмо лишити до полагоди самій дирекції, тим більше, що дирекція, як така, найбільше компетентна в цих справах і ми вже від літ уповажнили її до того; отже прошу, хто з високоповажаних панів є за моїм внесенням, зволить підіймати руку!

Десять рук підіймало ся відразу в гору, передовсім гофрата Капелюша, а кілька лише до половини.

Бувший посол Невдаха розглядав ся по панах і попах, не знав, що почати з своєю рукою і стягнув її з голови на вус.

— Перепрошую! — озвав ся певний голос в середній скалі. — В наглій справі! — Всі звернули увагу на д-ра Розумовського.

Бесідник встав і почав говорити:

— Високоповажані Панове!

На мою думку справи персоналу „Народньої Сили“ не повинні ми збувати, але зовсім природним порядком належало взяти її на перший плян нашої наради. Не потребує вяснювати, що всі дуже гарні, але мертві цифри, які ми тут нині вислучали, це результат муравлиного труду тої саме живої, робучої громади, того персоналу нашої інституції. Десять літ минає від оснований „Народньої Сили“, але не забуваймо, панове, що при кермі дирекції і при помочи загалу та людей доброї волі, двигав цю нашу інституцію той персонал, що творить серед нашого громадянства не менше цінний капітал. Перепрошую високоповажаних панів директорів, що дозволив собі переставити точки нинішнього денного порядку, а тепер доперва перед голосованнем на внесок пана меценаса Баришівника прошу розвести дискусію в цій справі.

Директор Шуліковський змінив ся на лиці. Глядів на Розумовського з болісним виразом як би застиджений, врешті попросив о голос і промовив:

— Мимоволі діткнула мене неприємність в словах високозажаного пана посла Розумовського. Не думаю, щоби він тим способом відмовляв мені довіря супроти персоналу, але звертаю увагу панів, що на кількадесятім з ряду сасіданню стрічають мене неприємні дотики

через моїх панів функціонерів і не було засідання, на яким не товкла би ся справа нашого персоналу як Марко по пеклі. Прошу панів пригадати собі, скільки разів я сам лише приходив з всякими внесками в справі підвишок, іменовань, ремунацій, святочними датками і всякими іншими ненадежними і незаслуженими навіть добродійствами для тих моїх людей! Діяло ся це часто зі шкодою для інституції, коли при завзятій конкуренції годі було постягати кінці до купи й підривало ся фонди та обмежувало розділ чистого зиску на кращі добродійні ціли, пр. на церкви, огневі сторожі і т. ин., по друге таким ризиковним викиданнем народнього, кровавого гроша псували ми тих наших паничів, яким ніколи не можна догодити і для яких хоч би навіть весь основний фонд розкинув, то ще не були би вдоволені! Я, високоповажані панове, ночий не досипляв, працював тут як чорний віл і коли часто з шкодою для інституції видавав нігде в світі, в жаднім іншим банку не практиковані суми, то робив те все в тій добрій вірі, що ану-ж мої люди вдоволять ся вже раз і приложать ся до видатнійшої праці! Тимчасом, мої панове, на жаль, переконаю ся з кожним днем, що мій персонал з незначним виїмком кількох справді пильних робітників, які заслугоють на признание, всі решта — крайні нероби, лїнюхи, калїки, зволоч з низькими інстинктами!

Др. Шуліковський говорив тремтючим голосим з пересердя, заплював ся, витягнув з актів на бічнім столі коверту і показував по черзі членам Ради.

— О, прошу! Тут у мене на цілу „Народню Силу“ нема ні одного, щоби заадресував порядно коверту! Три рази поправляв я, дер і давав переписувати, врешті сїв і заадресував сам. І так все цілими днями і літами

кожний найменший свисток мушу перевірити і поправити, інакше настав би такий нелад, що не було би ратунку. Шановний передбесідник, згадуючи про персонал, мав певно на думці просвічених, вишколених фахово людей, яких стрічаєть ся по чужих інституціях, тимчасом у нас річ маєть ся зовсім інакше. Крім тих кількадесяти академіків, які лише часово в характері дістарів тут працюють і яких тим самим не можна уважати за сталий персонал, решта рекрутуєть ся з учеників народніх, чи виділових шкіл, бувших дячків, вислужених капралів та недокінчених семінаристів і гімназистів! За кого-ж тут ламати копії!? Таких людей не повинні ми навіть брати поважно! На засідання Надзірної Ради повинні впливати далеко важніщі справи, економічні проекти загального значіння для нашого народу, а з справами персоналу вже ми на наших дирекційних засіданнях стільки маємо клопоту, що не можемо дати ради. А в тім, як кожного засідання так і нині пригадую панам, що я стою тут на сторожі народнього, кровавого майна і не можу допустити, що-б гайнувати його для легкодухів і неробів, а коли моє становище тут не дає запоруки доброї господарки у нутрі й панове відмовляете мені свого довіря в поведенню з персоналом, то я готов кожної хвилини зложили свій уряд.

— Але-ж пане директоре, ми всі, ціла суспільність, весь народ, цінімо ваші заслуги і знаємо, що без вас не існувала би інституція! — перебив директор Любаска, а за ним інші потакнули головами.

Начальний директор не перестав говорити, др. Розумовський встав і маєстатичною ходою вийшов з салі.

Др. Шулїковський урвав, між присутними запанувала прикра мовчанка. Добродушний отець шамбелян Гор-

лиця зітхнув і зажив табаки, гофрат Капелюш прокинувся і зсунув руку з параграфового лиця. Покрутив головою, кашельнув і сидячи промовив старечим голосом :

— Мої поважані панове, я вислужував в державній службі повних сорок літ. Мої панове, як покінчив я правничі студії, позадавав з найкращим успіхом всі іспити, се було в 1855 році, то мав пенсії двацять гульденів конвенційної монети місячно, платив за панський харч і квартиру вісім гульденів, справив кілька пар елегантних панталонів з штруплями, кілька сурдутів, складав гроші і не можу зрозуміти, як нині такі неuki, такі дячки, що ледви читати-писати вміють, можуть мати 30, 40, а навіть 50 гульденів і можуть жадати більше, ніж в державній службі!?

Емеритований радник, Ревуха, глянув на гофрата, потакнув головою і зажмурился знов око.

Наради скінчилися пізнім вечером. Під будинком „Народньої Сили“ чекав Байда, а подалік на розі вулиці оба другі делегати персоналу.

Байда знав ся з всіма членами Ради, отже тепер підійшов до радника Ревухи, сей звитав ся з ним щиро і зачали розмову. Згодом незначно спитав Байда, що в приближенню було предметом нарад і які більше-менше ухвали запали.

Радник станув і надумував ся :

— Ага, так, так, щось радили там, але що це було, справді не пригадую собі. Тямлю лише, що радили, але того було так багато і так довго тягнуло ся, що чоловік ніяк не годен був зятимити собі.

Посоловів персонал, коли довідав ся, що Надзірна Рада відкинула його просьбу. Дирекція оголосила в часописи звіт з останнього засідання і зазначила постійний розвій інституції. В иншій часописи появилася

статейка про просьбу урядників „Народньої Сили“, які находять ся в оплаканім стані, далі було подано, що член Надзірної Ради, др. Розумовський жадав дискусії над кажною точкою просьби, але директор Шуліковський не допустив до того. Др. Розумовський обрушив ся на це дивне поведення директора супроти долі урядників і оказно вийшов з салі.

Не подобала ся та виява в часописі Шуліковському і він виміг просьбами спростовання Розумовського, яке той дав радше в тій ціли, щоби непорозумінь в „Народній Сили“ не виводити перед чужими. В цім запереченню подала часопись і таке, про що попередно не згадувала: „Неправда, що на тім засіданню запала ухвала показної ремунації для д-ра Шуліковського“. Врешті редакція додала від себе, що її інформації походили з джерела рівно доброго, як д-ра Розумовського.

Дирекція оповістила ювілейну відправу, а бідаки зложили ся на поминальне богослуження за своїх кільканайцять покійних товаришів, що померли на чахотку в службі при „Народній Силі“ за її десятилітнього існування. По мурах міста були розліплені жалібні оповістки.

День перед ювілейним святом, в ранці-рано сотня робітників як оден муж станула в означеній годині в церкві. Не спізнив ся ніхто. Жонаті прийшли з жінками й дітьми.

До панахиди станув сідоголовий шамбелян о. Горлиця при участі трьох священників. Зачала ся служба божа; заспівав власний хор, а коли залунала „Вічная“, голови робітників похилили ся на груди.

Того дня фотографували ся всі разом, опісля пішли на спільний обід. Підчас обіду промовив Байда. Говорив про покійних товаришів, робітників „Народньої Сили“.

Того дня директор Шуліковський перший впав до канцелярій „Народньої Сили“, увидів плякат на перегороді ліквідатури і крикнув на Тарадая:

— Зараз зідри мені це і не сміти!

.

VIII.

В сутінній комнаті обідало кільканайцять урядників „Народньої Сили“. Була це їх кухня під власним зарядом. Розходився тут скучний, деревляний гамір без звязи, без суцільної думки, як взагалі між голодними і перемученими робітниками.

Скоропад сидів в куті за столом. По обіді вихилився на плече софи й дрімав. Як товариші розійшлися і гамір затих, він встав і взяв капелюх.

На розі вулиці стояла дівка як обглодана кістка. На ній чорний кафтаник і спідниця з срібним гальоном. Той стрій був з похоронного фелона, який вкрав давний коханок. Тепер стояв сей розсадник зарази на розі вулиці і не знав, куди йти, що почати зі собою.

Другим хідником ішов червоний, дужий драб в старім, полومانім циліндрі, співав на ціле горло лише один склад якоїсь пісні і розкладав рукою. За ним сунула, глумилася і свистала громада пустої дівчороби як воробня за яструбом.

Піяк що хвилі поправляв капелюх на голові. Раз насував занадто на чоло, то знов на потилицю. Все йому той капелюх заваджав, не міг дати собі з ним ради. Боровся з темною силою, а вона опанувала його й не давала йти просто й спокійно, лише завертала в зад і тручала на боки.

В куті ринку скупилася людська тічня. Старшого пана напала стояча дрогавка. Крутив головою, то

ногою, то рукою і що хвилини як би змагався бічи, втікати. Заживна, не стара сидуха взяла ся під боки і приговорювала з уїмною:

— О, так! А тепер та-ак! То за мою працю! Дурив мене сім літ, удавав бідного, ховав гроші і мешкав та годував ся у мене за дурно, а по коханках лазив! Тепер моя праця боками телепає і не може вилізти. Пан-Біг не такий чоловік, аби мою кривду дарував!

Підперла лице, любила ся м'юкою старого і піддавала до такту:

— Дриг-дриг! Круть-верть, гагага! О, ладить ся до кадрили! Ідїть, Мацейова, до пари; він до вас також лазив, гігігі!

Полїцай тягнув п'яну повію до хурдиги. Фякри реготали ся на високих козлах.

— А виберіть там для неї мягку дошку на нічліг. Тоту коло печи!

Старша жінка стояла на сходах сіней, молодша на хіднику і піяла до старої:

— Це мама!? Така мати!? Три роки до мене ані словом не обїзве ся! Чи тебе занїмало!? Чи заложило уха, скажи, що я тобі зробила!? Скажи хоч одним словом! Може язик тобі не зігнив, може дохторі ще не вирїзали!?

Мати гляділа понад голову доньки і мовчала як скеля.

Площею ішов похорон.

Дитина бігла за домовиною, ломила ручки і заводила без перестанку:

— Мамунцю моя, верни ся до дому!

Скоропад зайшов в каварню і сїв далеко на боці в тихім куті. Умучений, роздражнений, перекидав ма-

шинально часописи. Основа шовіністичної політики з щоденних нападів представляла ся в сім мудрим заключенню:

Перший табір:

„Наші вороги, що одиниця, то злодій.“

Другий табір:

„Наші противники, що одиниця, то свиня.“

Скоропад порішив:

— Грім тріс таких провідників, нехай западуть ся оба табори, — або звести оба разом, імити за чуби, витовчи до купи лобами й питанне розв'язане!

У довжезнім фейлстоні молодий критик, який вивчив ся на чужині, з хистом скаженого інквізитора краєв рідних поетів за те, чому вони не творять так само як Гете, Гебель, Гайне, Шекспір і ин. Не знав духа, мови, ні життя свого народу, розщибав собою з розпукою в мертвих, доктринерських сітях як риба в саку і що кілька речень покликував ся на засади критики і строгої науки, але робив це так, як би ставляв страхопуда на церкві і грозив молодому поетови криміналом, домом поправи, жандармом та експозитурою поліції.

Основа спростовань пригадала Скоропадови, як мужик боронив ся перед судом: „Та, та я люшні не вкрав, лиш у мене знайшли, чуєте, ци ні!?“

Репортери новинок не менші чудотворці від начальних редакторів.

В одній новинці стояло, що коні підчас битви чинять ся раненими, опускають голову і кривають на одну ногу, далі було, що цариця Анна веліла зробити 4 канони і два мерзери з леду, артилерія вистрілила з них 6 разів — і канони не розтопили ся.

Найбільше до всякого чуда пригожа Мадярщина і далі стояло:

„В селі Пиши-Бреши на Угорщині корова вродила качку і селянин Панько Дурний воскрес з гробу.“

В реклямах стояло:

„Моя вода для лисих чудесна, навіть дерево по-ростає від неї волоссеєм!“

В анонсах стояло:

1) „Продам песика раси „Мопс“. Вміє служити на двох лапках і держати в мордочці закурене цигаро.“

2) „Хочє вийти за-муж п'ятнацятьлітня панночка. Має шість кляс і вміє грати на фортепяні. *Бабуня.*“

Дневникарська штука і наука була вичерпана, Скоропад відложив копу задрукованого паперу, спер ся на руку й подумав:

— Приплив і відплив горячки бушує в мені, от, де правда. Що винні бідні, зарібні люди серед безпросвітних умовин. Я не кращий... .

Пригадали ся слова Немирича: „Ти невільник *буди*“. От, в чім правда... . Але де-ж той Немирич? Мав прийти.

Скоропад приглядавав ся двом панкам, що грали скучно в білярд. За ними на вішалі два пальтоти з накиненими капелюхами виглядали як повисільники. Панки домучили партію, поспирали ся на буфет і на-вперейми ловили касієрку в сильщі хитрих мудровань.

Дав ся чути голос Немирича:

— Невилічимий мрійник! Махаю на него, аби перейшов в цей бік, а сват кліпає очима як курка перед заходом сонця, дивить ся і не видить мене! О, і рука вічно розпалена, горяча.

Закинув на вішало капелюх з обвислими крисами як постріленого, чорного птаха, присів ся і спитав:

— Яку-ж нову мороку придумав ти нині на себе?

Скоропад глядів в сторону панків коло касієрки і говорив:

— Комедію-життє всякий всяко грає. Чим менше у кого себелюбства, тим більше правди. Найбільше є вигідних і ті через вигоду свого себелюбства стрічають ся лише раз з правдою, перший й останній раз — при смерті. Правда вічна, життя це лиш обман хвилини тому правда для людей смутна і грізна. Правда була в початках людства, а як перейшла через мізки цивілізації — згубила ся і для нас лишилась тільки брехня. Правда заблудила і згубила ся в лісі тисячів літ... Вчора був я на вечерницях у знайомій сім'ї, поводив ся як цього домагається сучасний звичай, але коли вертався домів і знайшов ся сам серед глухої ночі, став дуже бідний. В темній вуличці застановив мене несамовитий рух. Я приглянув ся ближше, з під брами вилазив пес. Дер всіми силами землю під собою, скавулів з болю і розпуки, врешті двигнув на хребті високу, тяжку браму і вибіг на волю. Звіря живе менше штучно і тому воно ближше правди. Нами править темна, лукава сила, вона окрадає і рабує нас немилосерно з студеним рахунком, псує і ломить всі наші найкращі змагання, ми чуємо в кожній важнійшій хвилині як та проклята сила проти нашої волі робить глум над нашими головами, веде нас до комедії і заглиди. Вчора прийшла мені знов гадка, що найбільша правда в смерті і туму все люблю розсліджувати її. В смерті найбільший глум і той глум, це одинока правда. Опісля в ночі сніло ся мені, що був я на представленню своєї власної драми п. н. „Ошуканець світа“. Над театром символ трикутника, на сцені не грали актори, тільки жили нові люди. Я спустив очі, з душі снувала ся трагедія будучих поколінь в арійській мові з коренем санскріта. В третій дії закалатали страшні оплески. Я глянув — видці довкола, самі

кістяки — на сцені грали кістяки — я стямив ся, що це вже три століття минули.

Немирич дивив ся уважно на Скоропада, врешті перебив:

— Який твій погляд про Ярвича?

Скоропад відповів:

— Він являєть ся все в своїх хвиликах і пригадує полумя. Коли-б з нашого життя утворив ся вираз в красках, то на тім образі мережива полуміні горіли би викликами і відрухами Ярвича. . . Але чому ти питаєш про него?

— Я стрінув його по дорозі і він казав, що може надійде до нас.

Скоропад крутив папіроску, всміхав ся задумчиво і спитав як крізь сон.

— Пригадуєш собі, Олегу, як то ти раз вдарив мене в лице?

Немирич видивив ся на товариша.

— Е, ти забув. Це діяло ся давно, ще в першій гімназійній, але я затямив це до нині.

Немиричеви стало дивно і прикро, Скоропад повідів це і сказав лагідно:

— Пусте, дрібниця, не роби собі нічо з того. То я властиво завинив. Це було перед годиною релігії, хлопці перечили ся, одні казали, що щось там було задане, а інші, що ні. Між тими, що мали рацію, був і ти, але я хотів подрочити тебе і навмисне зачав перечити, а ти не думаючи багато — тріс мене в лице! . . Мені за цілий час може раз те пригадало ся, буде тому може яких десять літ, як хтось оповідав про тебе, а нині не знаю, чому другий раз пригадав собі. Але я розвів ся над пустим, а ти без потреби взяв собі до серця.

Скоропад подав Немиричеви тютюн і говорив далі.

— Я рад, що бачу ся нині з тобою. Ми мало коли сходимо ся і не знаю, чому це так...

— Я вже нераз хотів побути з тобою за стільки літ і все через ту нашу тяжку працю годі зловити відповідну пору.

— Ні, Олегу, ми тому так мало сходимо ся, що я все в компанії, а ти блукаєш одинцем так, що мало тебе видати.

Немирич повідів в товаришу неспокій. Досі знав його як тихого, зрівноваженого і з дотепом.

— Знаєш, Олегу, я в останіх часах дуже несвій і не знаю, що дієть ся зо мною. Чую, що я дуже змінив ся, ти може не запримітив цього.

Немирич відповів:

— То всьо з гаровання в буді.

— Ні, я не сказав би сього. Прецінь ти більше, працюєш від мене, але от, знаєш, мені страшенно надоїли ті відносини в „Народній Силі“.

— Кинь і не жури ся тим! Ти вибив ся вже на урядника, перебув більше, перебунеш менше.

— Знаєш, Олегу, я зовсім не втішив ся тим, що мене зробили урядником. Ти, як мій одинокий товариш з шкільної лави, повинен повірити: я ще ніколи в життю не почував себе так нещасливим, як від тої хвилини, від коли став урядником. Коли б я був дочекав ся цього іменовання в пору, то згода, але тепер, по десяти літах! Від тої хвилі втворили ся мені очі і все стоїть на думці, чого дослужив ся я у своїй інсти-туції за стільки літ!

Скоропадови хлинули сльози він вихопив живо хустину і замовк. Немирич прихилив до него голову і задумав ся. Скоропад втирав очі і говорив тремтючим голосом.

— Перед тим не застановляв ся я над собою, але тепер пізнав, що Шуліковський дуже скривдив мене. Як би я був вже такий цілком пустий робітник, без ніякого підготовлення, то ще можна би це погодити, але подумай лише, що я прийшов до „Народньої Сили“ з доброю банковою практикою, мав свідоцтво з бухгалтерії, між чужими оцінювали мою працю, дивували ся, коли я подякував їм за місце і відраджували мені. Тимчасом вбило ся мені в голову, що Шуліковський мій давний знайомий і далекий свояк, ми разом були на станції у моєї тітки, він вчив мене навіть якийсь час, а на університеті був у такій біді, що тета сливе даром тримала його... І за що він на мені стільки літ мстив ся? Я йому ніколи нічого злого не зробив. Буває нераз, що ученик докучить старшому, образить, а тут, даю тобі слово — я дуже щиро відносив ся до него, був на його кожний заклик, виповняв йому все до найменших послуг. І за що він на мині так пімстив ся? Знаєш, я навіть не просив його місця, аби не думав, що хочу на конто тети якоїсь вдячності або прислуги, лише підчас його відпустки на оголошений конкурс приймив мене директор Моторний. Я вмисне не хотів лізти йому в очі, хоч він сам раз витав ся зо мною в канцелярії і питав, чи я той сам, якого знав за студентських часів, випитував про тету і казав, що відвідає її.

— Може він стидає ся, що був бідаком і як би не тета, не був би покінчив студій?

— Не знаю, не знаю. Я нікому не згадував про це, тобі першому нині і будь ласкав, заховати в тайні. Не для того, що я бояв ся би Його, а просто з тої причини, що инший не зрозумів би цього і готов думати, що я маю якісь окремі жадання до Шуліковського. Зрештою, це стара історія. Я лише одно пізнав тепер, що клямка за мною запала, я стратив десять літ даром і тепер не можу надіяти ся нічого. Досі я ще себе дурив, от, гадаю, він може застановити ся над тим, що я не прийшов з голими руками, як де-хто инший, може пригадає собі, що я в початках через кілька літ гарував від рана до вечера по всіх відділах на 20 ринських і вкінці як фонди банку побільшать ся, винагородить мені. Він мені це сам обіцював нераз! Як би не обіцював, то я був би зараз забрав ся де инде, до чужих, а тепер, коли згадаю, що змарнував стільки літ, здоровлє і силу тут стратив і вже нічого не можу надіяти ся, то така розпука обгортає мене, що ради собі дати не можу.

Немирич похилив ся до своїх колін і глядів з підліб'я в далеч. Його очі стали грізні, по голові шалів ураган. Щока відхилила ся мигом і вдарила до горішної, по лиці перебіг дрегот, Немирич побілів, око засвітило фосфорично, він зітхнув і говорив острим шепотом.

— Сухотники, це звичайно з характером, кращі люди. Скільки їх у нас упало? Ти ведеш спис небіщиків від початку „Народньої Сили“.

— Дотепер чотирнайцять.

Немирич похитив задумчиво головою.

— Чотирнайцять молодих людий, з них ні один не окрасив свого життя чином. Одиниця розпоряджує що найменше п'ятьма смертями. Береш п'ять смертей

в кишеню і йдеш володіти судьбою. Як який бог. В кількох хвилинах мечеш громовий поклик. Чим супроти цих кількох хвилин — сто віч, п'ятьсот зборів, хмара агітаційної саранчі, сто вагонів задрукованої бібули, двісті парляментів? Не неволя, лиш власна брехня і фальш придавили нас. Не вміємо жити — не вміємо вмірати. Людина, це брате, достойна, свята річ. Я носив би її на руках, як Симеон-старець Христа. На жаль, нема людини... Молодий, болгарський письменник привіз до своїх приятелів чужинців заразки джуми в плящинках, але вони налякалися і виправили доброго чоловіка за границю.

Скоропад занепокоївся.

— Коли б те говорив хто інший, то це були би лиш слова. Так, але треба розуміти, що сухотник вибачає ворогови і бажає спокою, а навіть вірить в життя.

— Таким чином виходить, що для деяких одиниць було би не зле, знати пору своєї смерти. Це одна, а друга правда отся: — не входжу в замотану душу невірника, може бути, що він зовсім природно бажає оконченого спокою, забуття, але почуваю відрадний зворот в своїй груді, викованій з душі мого народа — найкращий спокій, скін і забуття серед огненного граду, найкраща смерть в захваті, коли у ворога вяне і всихає душа аж до кореня! Але стривай Мироне, я мав тебе щось спитати. Ти маєш яку релігію?

— Ні, жадної.

— А віру?

— Ніякої. Ми чей-же поступові люди — відки впала тобі оця ідея?

— Вискажу тобі свій досвід і погляд в цій справі. Історичні народи були доти могучі й живі, доки з ними

ішли їх боги й держали ся разом у своїй релігії. Так само великі люди й їх твори тому живі й сильні, що вийшли з віри, чи з релігії. Віра — вселюдська, релігія — народня. Бог в найглибшій, всесвітнім поняттю, в тайні космічної і пантеїстичної почви, це сила, яка має ту найкращу ціху, мету і почин, що вічно бажає і любить відмолоджувати ся. Нема річи ні дробини, яка стояла би, все відбуває мандрівку в простороні і часі. Жреці силують ся скристалізувати Бога в предвічній, варварській постаті, забувають, що ріка в своїм невпиннім бігу має все нові хвилі, нові досвітки, полудня, вечері й ночі. Бог виповідав ся в мовах всіх народів й обьявляв ся в їх релігіях. У диких по дикому, у культурних по культурному. Первісне його слово зрозуміле лише для мудрих, тому що мова кожного народа пливе, розвиваєть ся і замотує та примулює поняття давного, первісного слова і тут початок розтічи, вавилонської вежі. Ніякий народ не відступав сам від Бога, баламутили його лише жреці, що виходили з мішанців і не переживши одної віри ні релігії, покидали її і видирали иншим иншу, а на те місце не давали нічого, тільки лишали прірву і пустку. І стало ся так, що не ми відступили від Бога і Христа, лише Бог і Богочоловік стратив своїх пророків, достойних та сильних в вірі наслідників, які в живій, нашій мові вияснювали би їх правди і тайни і тому ми згубили віру і релігію і Бог відступив від нас, а Христос з плачем сказав, що з його науки зробили торгівлю і також покинув нас. . . Апольогетика й есхатологія не йшла у нас в парі з стислими науками. З паламарськими відомостями з релігії кинули ся ми до природничих наук, і філософії, або таки просто без ніякої підготовки — до атеїстичних катехізм в, вони природним порядком перетягнули нас на свій бік, але

коли вдарили ми лобом в нескінченість синього небо-зводу, заломила ся в нас льогіка і фізика, ми наткнули ся на метафізичний абсолют поза область трьох ви-мірів, але вертати ся було стидно. Односторонний чоловік впертий, або загорілець. Відчуваємо, що церемонії віри і релігій в тім виді, як їх нині переводить ся, стоять нераз далеко від божого єства, але се не вистає на його заперечення. Я не вибиваю поклонів, не здираю шараварів на колінах, але й не руйную святинь. Нашу і кожную иншу гарну церков сотворило предвічне, божественне терпіння, а терпіння, се поезія життя, діамант душі. Наш народ не пережив ще тайн того терпіння. Наша церков від своїх початків не тягнула нікого за чуб до себе, лише своєю любовю давала самоту відраду і поезію для поневоленого народа, а священники тої церкви, це діти того самого поневоленого народа, так само бідаки й невільники. Нині скривлена всяка ідея, вже не одиниця, але далі кожна річ має в собі кілька шовінізмів. Під впливом продажної науки син на матір, мати на сина гострить ніж, але жива людина не виключає прегарної можливости, що дві сестри, коли не досі, то хоч в будуччині можуть любити ся і жити разом. Бажаю, щоби Предвічній в боротьбі з темними силами об'явив ся новим пророкам, в слові нового, святого письма, вселюдської віри і правди, народної релігії краси й любови. А поки-що, любий Мироне, даруй — твоє терпіння, як чоловіка без віри і без релігії краси та етики — мертво, фізичне.

Оба товариші встали і вийшли з каварні.

Скоропад держав руку Немирича.

— Порадь, що мені робити? Не вірю в ніщо, не маю ніякої релігії.

— А працювати годен?

— Годен.

— Жадай, щоби тобі за працю платили так, як заслугуєш.

— І просьба не допоможе.

— Лиш жебраки просять. Робітник нехай жадає, коли це не допоможе, нехай противить ся, а коли це не допоможе, нехай бере оружє.

Скоропад похилив голову на груди.

— І в революцію не вірю; не маю сили...

По хвилі відвернув лице і додав сухо:

— Радиш взяти оружє — спробую... Але чому Ярвич не показав ся нині? Моїм сердечним бажаннем з малку було посвятити ся духовному станови, потім на теології захопили мене нові науки, я перейшов страшну муку, стратив віру і щоб бути чесним з собою, виступив. Мені ніколи в нічім не вело ся. В гімназії був я одним з найздібнійших учеників, а за весь час мав лиш двох професорів, решта — сліпі душі. У війську був найліпшим жовніром, але не дослужив ся ніякої ранги, в „Народній Силі“ — але пусте... І людина з мене була колись не будення. Як згадаю, душа ридає. Всі дороги заломали ся передо мною. Так, я недокінчений парох. В моїм ріднім селі коло церкви є великий став. Ярвич поет і він за Ренаном зложив про мене такий міт: Отце я по смерти буду білим лебедем по ночах карати ся по тім ставі. Все буду заглядати до притвору церкви, але двері будуть заперті передо мною. Увидить вартівник білого лебедя і вповість: „Священник на покуті. Хочє відправити службу божу, та двері заперті і нема хлопчини, аби послужив йому“. Так, моє життя, це служба божа без помочи дитини. „Мир всім!“ В недовстачі послуги сам відповідаю собі остаточно: „І духови твоєму!“ Так, але це не все одно... Ярвич знає, що я

люблю дівчата і приложив ще таке: Але вкінці колись у свято весни прийде до святині така гарна дівчина, що дверник забуде замкнути двері від заходу. І настане ясна, місячна північ і поділить церкву на дві половині, та від полудня буде в тіні, а та від півночі буде в світлі. І тоді білий лебедь влетить крізь двері від заходу, куди вийшла свята дівчина і скорбні жінки, царські врата отворять ся, лебедь стане на ступнях вівтаря і заспіває на всю святиню: „Мир всім!“ А з тіні встане мій приятель-епілептик і відповідь: „І духові твоєму!“ Так скінчить ся моя мука.

Немирич при останніх словах Скоропада посинів як олово, захитав ся на ногах, врешті подав руку, оба поцілували ся трічі і кожний пішов своєю дорогою.

Скоропад прямував хідником. Кинув оком на свою тінь на паркані, обоє виринали, то щезали. Вона товаришила йому в світлі, покидала в темряві, то падала на землю і він толочив по ній.

З далека дав ся чути дзенькіт кайдан.

Скоропад станув, заліза наближали ся до него. Вулицею побіг пес і тягнув за собою довгий ланц. Вирвав ся з ланцом з неволі і вертав з нічної прогульки в неволю.

Скоропад пустив ся через публичний огород. Грубі тіні каштанів падали перед ним, збігали ся і нагадували розбишак, що нападають з дерева, або вибігають із скритків.

Пересуваз ся поволі коло огороженого саду і вчув шелест. Станув коло штахет, з корчів вийшла серна і висунула до него голову. Шукав по кишенях, але не мав для неї нічого. Присів під штахетами й обіймив її

за шию. Далекі спомини з рідніх лісів обсіли його рсєм. По літах на чужині це перше сотворінне прийшло само і пригорнуло ся до него. Двоє приятелів зійшло ся на чужині в неволі.

Скоропад заплакав гірко, серна тихо тулила головку до його розпаленого лица.

ІХ.

Немирич ішов темною вулицею. Останні слова Сторопада порушили його до глибини. Відки та ідея впала Ярвичеві?

Протер холодні руки й станув. В тіні нової будівлі мріла брила каменя в подобі голої красуні і наставила білий зад.

Сон відлетів, розмова з Скоропадом подразнила його. Справді нещасливий чоловік. В Немиричу відізваля ся товариська струна і неспокій, щоби той не стрілив якої дурниці. Завернув в бічну вулицю, перетяв другу, третю, аж опинив ся на розі і зайшов в доволі підлу каварню. Під безпосереднім вражінням розмови з Скоропадом хотів зібрати думки і це повело його туди, де Скоропад любив часами пересиджувати. Сів в куті і казав подати каву. Послугач приложив драбину до стіни, виліз в гору і витирав стиркою велике дзеркало. Відбита постать в дзеркалі малпувала кожний рух чоловіка, ріжниця була лише в тім, що все робила вона противною рукою. Це було для Немирича важне. Коли женеш залізницею і дивиш ся крізь вікно, знаєш, що краєвид і дерева стоять на місці, тимчасом око видить, як краєвид втікає, дерева обіймають ся галузем і йдуть у круговорот танцю. Немирич призадумав ся над відношенням злуди до дійсности, але нараз перебив його думку яркий сміх з поза стіни, потім видало ся йому, що зачув голос Скоропада. Підій-

шов до бічних дверей і станув на порозі. В глибині комнати сидів в куті Скоропад, коло него дівчина легкого розбору. Був посоловілий і похилений, вона розбавлена. Немирич кивнув до него головою і взяв свій капелюх. Скоропад вийшов до него і вповів;

— Ти мене і тут знайшов?

Його голос був роздражнений, в ньому пробивався жаль і закид.

Немирич імив цього за руку.

— Рушай звідсіля!

На вулиці не промовили де себе ні слова. Немирич підвів товариша аж під двері його комнати і сказав:

— Лягай зараз; мені видить ся, що ти п'яний.

Скоропад вибухнув істеричним сміхом і запер за собою двері.

Трохи косі очі, оріховий, кучерявий волос, вус в гору і пристрижена борідка, це вигляд Скоропада. Характеризував його дотеп хвилини і спокій. Під тим спокоєм крила ся гризота розчарованої жертви, він задумав ся в останніх часах, мовчав при роботі, але любив шукати розривок, аби відвести душу. Мав багато знайомостей в інтелігентних кругах, в поведенню ціхувала його вроджена чемність і товариське серце, тому називали його „ширий Мирон“. Умів гладко заграти в карти з рівновагою до тої степені, що хоч все програв, його рука не здрігнула. Любив вичепурити ся на танці і забавити з товаришами при склянці. Походив з гербової шляхти, у його предків була деяка гіпохондрична манія, але він держав себе все в культурних межах і був свідомий чести і людської гідности. Ніхто не видів його в лютости, він нікого не образив і ніхто його не міг образити. Мав громадянську свідомість, належав до народніх товариств і посвячував їм вільні хвилини.

Поза тими прикметами ніхто з його гурту нічого більше не добачував і коли б так дійсно, то про него не було би тут сліду. Тимчасом для психольога була це помітна одиниця. Нікого не зачепила цікавість, чому він все тягнув до гурту і затоплював ся в розмовах про ближших і дальших людей, звичайним тоном і звичайним сміхом над їх примхами та пригодами, але тільки в границях, відомих принайменше одному товаришеви. В тих розмовах вмів він підглянути в чоловіці такі риси, яких ніхто не помітив і передавав їх з глибокою вірністю, але онимав ся від осуду, не брав хвилини чи пригоди неприязного чоловіка на своє сумління. Радше оправдував його і боронив і тим самим давав ключ до своєї душі. Товариші могли відчутти лиш його людяність, поза тим не догадували ся нічого.

Тепер ходив вздовж своєї комнати, врешті станув перед стіною, завішаною фотографіями і листівками і губив ся в дрібницях. Тут і там дівоча головка, тут і там дівоче письмо, Нерв над лівим оком дрожав і кліпав з утоми, Скоропад затулив повіку пальцями, перебігав оком цілий ряд свояків на стіні і шепнув:

— Рідня дала мені лиш гризоту.

Стануло живо в думці, що цей світ, це лиш павутина, яка вяже його, але зовсім не дає нічого крім труду і турбот.

Пішов до куфра, сягнув рукою глибоко під подовжну стінку, витягнув трубку рисункового паперу і розвернув на столі. Була це карта його роду від праддідів. Сам зладив її. Від головного пня розходили ся в низ галузки, виведені старанно, кожда кінчила ся іменем, назвищем і датами. Родовід кінчив ся лнійкою з його підписом і роком уродження. Переглядав по

черзі предків мужеської лінії. Пра-прадід згинув в дво-бою, прадід кинув ся в море, дід втроїв ся, батько пустив собі кулю.

Скоропад відхилив ся на кріслі і курив нервово. Чорні лінійки на папері творили перед ним тяжкі, тернові шляхи, якими пішли його предки. Були це лицарські, характеристичні постаті, визначали ся рівновагою духа і великим почуттем чести, кожний доконав, що лише міг видобути гарного в життю і кожний упав від людської обиди. Власною кровю окупили честь.

Дивив ся крізь сльози в історію батьків. Рід Скоропадів великий, але не було в ньому підлого чоловіка. Як-же він закінчить цю карту? Нарувували його гідність перед тим, тепер Шуліковський вже десять літ помітує його вартістю, працею і стоптав найсвятійшу, людську струну.

Скоропад встав і ходив знов по комнаті.

Вимарнів до крихти, очи стали мрачні і потупили ся в тьмі пропасти, мужеська постава перемінила ся в образ болю і розпуки.

— Ідеш лісом, нападе тебе розбійник, убє, кінець. Тут у білий день, під покровом прав, статутів, загальних зборів, підсуває ся злодійська рука, рабує тебе з людської гідности і робить з тебе на очах всіх — марного червака!

Розважав свій стан.

Найшов ся на високім мурі і ні в гору, ні в бік. Леда вітер, леда морока трутить його в пропасть. Стояв останками свідомости і знав, що не вдержить ся довго. Довкола руїна і пропасть, ніякого способу, ні виходу. Міг його виратувати лиш сліпий випадок або чудо, але того досі не було в нього.

Наші батьки орють і сїють. В плузі і зерні їх життя. Цей рік поганий, на другий може бути урожай. У нас не буде ліпше, лиш так, як є, або й гірше. Ви можете жити надією, в нас навіть надії нема. Боїте ся, аби вам вола поборець або пани за рату не забрали, аби корова не впала, аби дитина не вмерла, що вечерами розвеселює душу і на тім кінець. Корова - мати дітям, робучий віл мовчливо тягне ярмо й оре переліг — перед нами нема нічого.

Сидів зломаний на софі і вдивив ся перед себе. Довкола тиша. Почув, що кости стерпли і глянув на годинник. Була осьма рано.

— То я пересидів пять годин і за той час не прийшла ніяка ідея? Чи я живу, чи сплю? Може я мертвець, дух?

Обстукував чиколонком голову від скрані до чола. Напав його ледяний страх. В голові пуста порожня. Хто зрабував йому мозок? Заколело в груди, посмотрів рукою. Що за гадина висмоктала кров з серця? Задушило в горлі.

— От маєш і дихати нема чим!

Бігав по хаті, ломив руки і попав в пропасницю.

Сів коло стола, взяв родову карту і написав червоном побіч свого назвища хрестик і останню дату.

Пішов до шафи. Взяв убір, зложив його з питомим хистом незвичайно старанно на кріслі, на те зложив вишивану сорочку, а на ній картку:

„В цьому мене поховайте.

Мирон.“

Картку приложив палицею, щоби продув не скинув. Взяв листовий аркуш і писав нервовим почерком:

„Високоповажані і Дорогі Товариші!

Прощайте! Дякую Вам за приязнь, яку мав у Вас, а на яку не заслужив. Даруйте мені те, що я зробив, але це не я, це Шуліковський.“

Сльоза впала на лист, Скоропад кінчив живо:

„Прошу Вас і молю, згадайте не злим, тихим словом.

Ваш щиролюбчий

Мирон.“

Заадресував лист до товаришів на руки начальника Ришкунди, опісля написав карту до Немирича:

„Ти гадав, що я паний, а я взяв оружє!

Цілую Тебе сердечно

Твій

Мирон.“

Виймив з кюфра револьвер і сів на софу. Повів очима довкола, звичайна, бідна комната, в якій мешкають студенти, або старі парубки. Як сумлінний урядник, що перевірює суму чисел, пересував двома пальцями лівої руки сталевий валок і лічив порожні лірки із споду.

— Раз, два, три, чотири. . .

В пятій був мосяжний патрон. Пригадала ся нумератка. Глянув по софі. Сидів на середині. Висунув ся до лівого поруча і кинув оком довкола себе, майже довкола ніг. На вулиці задудніли тяжкі вози і заглушили гамір. Втворив живо курок і притулив дуло до скрані.

Заржав над ним дикий вереск, вдарила повінь дзвінків-свічок, залляла пекольним шумом, горячою кровю.

Х.

Сходами драпався бублешник. Сива борода, великий кіш на ремени через плечі, важкі чоботи на ногах отце постать „дзядзя“, який десять літ щоденно приходив до „Народньої Сили“. Поволі відтворювалися двері, опісля показувалася голова, потім перетягле „Слаааааа Йсусу“ і старий боком пропихався в канцелярію враз з кошом. Ішов по відділах, оглядався, чи нема директора і на жадання добував з холяви плескату, зеленковату плящину, витягав з уданою напругою корок, врешті за шпарким цмоком язика корок вилітав і старий наливав чарку, наслідуючи губами булькотання плину. Вмів також дуже вірно наслідувати грунькання поросяти, піяння когута і гаркіт пса.

В гіпотечнім відділі мужик підходив до референта і хотів поцілувати його в руку. Старий відсувався з острахом як рак і вповів:

— Не, не — не кусай!

Взяв акти і пішов в ліквідатуру. Тут панував спокій, всі були затоплені в роботі. Старий листував в шематизмі і шукав півголосом.

— Сте-ня-ва — котрий це повіт?

— Стрий, — вповів касієр, числячи гроші.

— Перемишль, — докинув практикант Паланиця.

— Старе місто, — бомкнув недбало ліквідатор, Максим Сафат, не підводячи очий від письма. Він відбув в своїм часі воєнну кампанію.

Референт глядів понад цвікер і показував по черзі на всіх трьох.

— Стрий, Перемишль, а там Старе місто... Ге, це було ще за тих добрих, босняцьких часів. Тоді ще не вчили географії.

Касієр і Сафат не завважили злобної притинки референта. Паланиця підвів голову, очі обох стрінулися, старий зігнув живо хребет, щоб скрити усміх і зловився за ногу.

— Ов, щось мене коліно заболіло.

Паланиця порскнув сміхом.

— Добрий день! — залунав нечаяно поза плечима референта голос грубого панка.

Старий оглянувся прожогом, вхопив акти і втік мерщій з ліквідатури.

Паланиця присів за перегородою і душився від сміху.

Коло каси стояв мужик і представляв політику двох сумежніх народів в той спосіб:

— Два воли в однім ярмі Не дивлять ся на того, що їх батою поганяє, лише сварять ся між собою: „Ти білий!“ — „А ти чорний!“.

Писар Тягнибіда прийшов з актом до старого письменника, Степана Ручая і гриз овочі.

— Чому не обираєте яблук з лупини, а черешні їсте з кістками?

— Бо вони родять ся враз з лупиною і кістками.

— Чомуж горіхів не їсте враз з лупиною?

— Е, бо то тверде!

— То потовчіть сокирою!

Хорій мудрагель не знав, що сказати на це й ні пришив, ні прилатав, дав таку відповідь:

— На все є рада, лише на смерть нема.

В ту пору рознесла ся вість про самовбійство Скоропада і прибила всіх товаришів. Одні не вірили їй, інші поставали гуртками й розбирали причини.

Начальник Ришкунда, пішов до мешкання Скоропада і застав його з простріленим черепом на софі. Коло него був уже комісар поліції, лікар, Немирич, Ярвич, знайомий кравець і кількох цікавих. Комісар передав Ришкунді лист, він відчитав його і відповів спокійно, що зміст чисто особистий.

Прийшли слуги з міської трупарні і забрали небищика. З під тяжких, кованих чобіт гомонів глухий стук по сходах і давив груди приявних.

Ришкунда показав лист лише кільком найстаршим товаришам і просив, щоби зміст заховали в тайні.

Директор Шуліковський покликав начальника до себе і напирав, щоби показав йому той лист, але він відповів, що не може цього зробити.

В неділю перед полуднем вулицею шпиталів і похоронів ішли гурти товаришів і знайомих Скоропада. Збирали ся на розі коло шпитальної каплиці недалеко цвинтаря. Відома всім дорога і місце. Стілько товаришів відпровадили відси, тих, що з далека від рідньої країни і сімі заблукали до цього передгробового готелю. В каплиці обступили Скоропада в отвертій домовині, шпитальний священник покропив тіло, слуги в чорних одягах накрили віко і винесли домовину на похоронний віз.

Нацвинтарі за брамою здіймили домовину. Два священники, знайомі Скоропада станули до пращальної молебні.

В слабих книжках читаєть ся нераз, як підчас похорону знатного чоловіка зачала шаліти буря, або пустив ся зливний дощ. Це штучна й невдатна прикраса. Природа байдужна супроти долі чоловіка і ніколи не спочуває з ним.

Тут в цю пору зайшов тільки сліпий випадок і зробив на свідках глибоке вражіння. Письменникови вільно вводили мистецтво проти правди, але тут дійсність виступила без видумки.

Не був це ясний, чи погідний день, як радше сонна пора перед полуднем. Дві білі хмари стояли на небі, на цвинтарі панувала тиша того окремого настрою, де навіть лист на дереві видаєть ся темнійший і має свій вираз. Світ був оповитий легким серпанком духів. Жалібна громада стояла тихо, товариші поглядали один по одним, в грудях снував ся гострий біль, давила тупа тягота від терпких думок, по лицах блукали хорі краски, плечі опущені в долину доповнювали образ безрадної журби невільника.

Немирич водив диким зором по товаришах і ні в одним лиці не знаходив здоровля.

— Всі ми хорі, всі розбиті сини народа, — шептав він в душі і переводив яркий крик дзвонів на брамі, що прошибав ухами:

— Робітники! Невільники!

— Так! Так! Так! — доповіло серце останнього дзвона безнадійним язиком скону.

Біль і жаль обіймив Немирича, він глянув на директора Шуліковського, той держав капелюх понизше живота і час від часу водив неспокійно рукою до кишень при груди, відки виглядав довгий оловець.

Нараз над цвинтарем, над головами людей шарнув нечайно двома могучими складами грім як вистріл гармати і покотив ся лиховісним гомоном в позасвітні країни небозводу.

Налягла гробова тишина, потім заметушили ся дерева, як би їх мало вирвати з коренем і по кількох хвилинах настав знов спокій.

По похороні, хоч це була неділя, всі робітники „Народньої Сили“ вертали ся до праці.

Експедитор, Клим Даниш, перебігав письма і відкладав на бік. В однім стояло:

„Дуже мене утішило, що наша одинока інституція „Народня Сила“ дійшла до так гарного розвою, що станула на рівні що до дивіденди цього року з чужими банками. Славно! Тричі славно і велика честь від народа тим людям, що знали так гарно повести наш банк!“

Друге письмо було украшене рамцями, які змалював водними красками сільський артист, а в середині отсі слова:

Дайже, Боже, рано встати,
Урядників всіх пізнати,
Товариства всіх синів,
Патріотів - Русинів.
Коли Бог дасть на життє,
Ще до хліба покриттє,
На движимости доми —
Тримаймо ся як куми,
Обезпечуймось від шкоди,
Граду, огню і води,
Жиймо стало по кінець,
Сплетім вірности вінець —
Ваш приятель і півець!

Іван Кошіль.

„Множить ся як звізди на небі, Панове урядники, наші рідні діти!“ — стояло в дописці мужика.

Директор покликав начальника й зачав розмову.

— Прошу вас, пане Ришкунда, виявіть мені вже раз, що спонукало того чоловіка до самовбійства? Я догадую ся і підозріваю лише одно, що тут заходять якісь нечисті, грошові справи. Небіщик був скарбником театрального товариства й як молодий, недосвідний, а при тім легкодушний чоловік, певно поповнив дефракдацію на кільканайцять тисяч і коли знайшов ся в без-

вихіднім положенню — пальнув собі в лоб. Я розумію, коли ви з товариської солідарности не хочете допустити, щоби на покійника падала пляма, але прошу вас, не забувайте, що як начальник маніпуляційних відділів стоїте не лише на сторожі видатної праці підчинених людей, але також над їх моральним поведенням. Коли б заходила яка любовна історія, чи тайна хвороба, то ви не укривали би цього передо мною, отже видно, як на долоні, що тут стало ся лише якесь брудне надужиття в грошевих справах на більшу скалю й я як директор фінансової інституції не можу допустити тут до ніяких тайн, тільки маю право і мушу жадати від вас вияснення.

Ришкунда відповів спокійно:

— Пане директоре, даю слово, що тут не зайшла жадна нечиста, грошева справа. Коли б там і знайшов ся який промах, то на таку суму, що небіщик через свої широкі зносини з людьми, а зрештою навіть між бюровими товаришами міг був знайти поміч і ратунок.

— Що-ж, до чорта, пхнуло йому револьвер в руку!? Коли вже не хочете мені того листа показати, то подайте принайменше його зміст!

— І це буде трудно, пане директоре... Зрештою пан директор самі знають, що той чоловік що-йно недавно був іменованій урядником.

— Пане Ришкунда, це був найгірший робітник в „Народній Силі“ й я роблячи його урядником, поступив проти свого переконання.

— В такім разі треба було давно виповісти йому місце, а не держати десять літ в ранзі практиканта.

— Пане, я цього не міг зробити з простого милосердя, бо він ніде инде не дав би собі ради і був би згинув з голоду!

Ришкунда здвигнув плечима, директор Шуліковський затагнув ся папіроскою і перейшов в попереk канцелярії, потім станув напроти него і глянув гостро оловяними очима.

— Пане Ришкунда, на основі службової повинности взиваю вас, щоби ви мені зараз той лист показали.

Ришкунда стояв непорушно, прижмуриw очі і глядів на директора, хвилинку вагував ся, врешті добуw лист з бічної кишені і подар мовчки директорови.

Той став читати, а коли дійшов до слів: „Це не я, це Шуліковський“, руки затремтіли, посинів, корч імив кліщами за горло, він зловив за поруче крісла і простогнав:

— Це, це не-правда...

Ришкунда взяw лист, вклонив ся і вийшов.

Часть друга.

ХІ.

Практикант Паланиця водив очима по бюрі, висунув шуфляду і читав потайки лист:

„Любий Микольцю!

Довідує ся про Твоє здоровля і пробутки. Я, Богу дякувати, здорова, лише зуби болять з продуків. Будеш лихий, що мимо Твого прохання пишу по польськи, але вір, українське письмо так вийшло мені з уживання, що коли б я написала лист, то Ти замість читати, розсміяв ся би лише і кинув його в кут. За це вчу ся тепер і коли буду вміти добре, напишу по українськи. Недобрий Микольцьо міг мене був навчити через цілий місяць, а не хотів, правда?

Мій золотий, посуджуєш, що я стала байдужна супроти Тебе. За яку-ж маєш мене? Чи взагалі належу до тих людей, що їм сорокато в голові, що раз кажуть це, завтра що іншого й як мартовий воздух: раз сонце, а за хвилину паде сніг? Нехай мій Микольцьо поправить ся та веселіщі листи пише, я не хочу, щоби був смутний. Дорога Дитино, чому не хочеш поділити ся зі мною, чому не виявиш, що долягає Тобі, нехай сполом з Тобою

терплю всяке горе. Напиши мені зараз, чим журиш ся, а по друге Ти не повинен нічим журити ся, коли дійсно віриш в Бога.

Дорогий Микольцю, напиши мені все кілька слів по українськи, це так сояодко леліє в усі, коли читаю; здаєть ся, що я коло Тебе і чую те саме. Ох, коби це скоро настало.

Не гнівай ся, що я ще сорочки не вишила, але вір мені, не могла: Внедовзі буде готова.

Напиши, як святкував Великдень, чи гаразд і чи там також сніг упав, як тут по коліна.

Напиши, чи вже цілком подужав, чи не кашляєш. Що порабляєш пополудні і вечерами?

Бажаю в одній хвилині бути при Тобі, дороге моє серце. Тужно мені тут, хоч весна смієть ся довкола. Гостей ще нема і так тут тихо і мирно, як я це люблю, тільки що-ж мені з цього, коли мого найлюбійшого Микольця нема. Приснив ся мені Коханий, як надскакував якійсь панні на злість мені і тішив ся, що воно болить мене, але це тільки сон, правда, серденько моє? Ти не вчинив би цього? Що було, те було, але тепер маю віру в Твою благородність. Але де то Микольцьо був цілу ніч по повороті від мене? Ой, урвителью Ти мій маленький!

Золота Дитино, хочеш мою фотографію, відки-ж візьму її? Зажди, аж верну на Зелені Свята і дам ся фотографувати. Та не хочу чекати так довго, а бажаю щось Твого, аби все було коло мене. Знаю, що не маєш своєї фотографії, хоч Твій образ виритий в моім серці, але прошу від Тебе кучерика з Твоєї буйної чупринки, а буде мені здавати ся, що Ти все коло мене.

Найлюбійший Микольцю, просиш щоби прислати Тобі пару левів, коли це не зробить мені ніякої прикрости. Але-ж з найбільшою охотою, коли тільки цим помочи можу, — хто-ж мені дорожший на світі, як не Ти.

Посилаю Тобі на разі десять левів, тому що стільки маю при собі, а від своєї старої не хочу брати, бо лиха на неї. Коли-ж Тобі не вистане, то пішлю книжочку, щоб виймити з каси.

Ти жадав, щоби поступати з Тобою цілком отверто і що третя людина нічого про се не буде знати, тому я вчинила по Твоїй волі.

В однім з попередніх листів згадав Ти про жінку і несвідомо вразив найбільше болючу струну мого серця. Ти не знав, що я від сімох літ замужна...

Так, так, Дорогий Микольцю, тепер зрозумієш, чому я відмовляла неодному, що старав ся про мене. До тепер таїла я се перед Тобою, а що ділала і писала, було під впливом чару любови. Нині, коли жадаєш отвертого поведення, виявлю Тобі все як на святій сповіді, тим більше, що я як раз по сповіді; хоч Ти се погубляєш, мимо того я все в маю йду до сповіді, тому що май, це свято для мене. Але до річи. Як виходила я за-муж, не любила його зовсім тільки вволила волю родичів і надіяла ся, що полюблю, а коли до цього не дійшло, зненавиділа його і покинула. Як раз когось зне-терплю, то все ні на що. Так ціле моє життя зломане. Родичі стали дорікати мені й я пішла з дому. І Ти також погубиш мене тепер і будеш гордити мною, як прочитаєш цей лист. Ах, Микольцю, Микольцю, коби Ти знав, що дієть ся в моїм серці, то спочував би зі мною. Страшенно

терплю, що не можу знайти ні одної людини, яка зуміла би вшанувати мій біль. Тому не звірююся ніколи перед ніким і Ти готов подумати, що я збожеволіла, або остала під яким впливом, що так отверто вповідаюся, але Ти поразив незгоєну ще рану. Знаю, що Ти чесний і не насмієшся з мене й не будеш глузувати, як це зробили би інші.

Трапляється мені добра нагода: маю виїхати з бароновою Бруніцкою в її посілість. Жертвує мені 25 левів місячно, удержанне й услугу, отже треба користати з нагоди. Незабаром поверну до Безголова попрощатися з родичами і забрати річі. А Ти, чи схочеш подати мені ще руку й остати далі зичливим приятелем?

Маю здоров'я, гроші, що-ж мені з того, коли не можу мати того, кого бажаю, за ким тужу. Ти піймеш, яка я нещаслива. А присяги зломати не можу і терпіти мушу...

Як дістану Твій кучерик, буде він мені нагадувати, що є одно серце, яке вміє достойно терпіти і вшанувати біль другого, не викпити як ті людишайтани.

Микольцю любий, отсе нашкребала я стільки, що певно в-друге читати не станеш, але вибачай, не гнівайся, — стільки мого на цім світі, коли хто памятає за мене.

Не посилай листів за посвідкою, шкода марок.

Прохаю Тебе дуже, пали мої листи, бо там люди цікаві, а я не хочу, щоб ішли з рук до рук як дневник.

Цілую Тебе по незлічимі рази, Твої чорні оченята, чілко також.

Щиро Тобі віддана

Манінка."

На столик Паланиці спер ся шкільний товариш, студент Листок і перечислював свою пенсію. Був се углий, блідий хлопець. Паланиця глядів на його поморщене чоло і мислячий вираз очий і сказав :

— Опиши мені свій душевний стан в хвилині, коли береш платню за місяць. Чи не збирає тебе тоді лють на наших гнобителів :

Листок потер пальцями чоло і глянув на товариша смутними, синіми очима.

— Гм, то питання, чи вони що винні. Тепер виходить з середніх шкіл хмара людей, готових лише до урядничого стану і до сталої плати... До самостійного становища, яке давало би молодому чоловікови не лиш незалежність, але й спромогу заложити яке підприємство, аби і другим, менше обдарованим в підприємчіві здібности, дати заняття — дуже мало. Коли отворить ся яка посада з сталою, певною платнею й емеритурою, там збігнуть ся зараз сотки кандидатів і вони, щоби здобути те „певне“ місце, будуть шукати припоруки у всяких матадорів, будуть оклевечувати товаришів, щоби лиш дістати ся до того нещасного, певного жолоба. А ті, від котрих залежить посада, не можуть обігнати ся від влізливих петентів і ділять те одно „певне“ місце на кілька, розумієть ся, вже з меншою платнею. Тепер на ті посади вже з меншим доходом будуть старати ся ті самі петенти ще з більшим стиском як вперед. Чортівська лють і розпука обгортає мене, коли я так мало заробляю, тим більше, що окрім себе маю ще великі обовязки, але своєї ненависти ні на кого не можу обернути, хиба лиш на себе, що я такий нездара вдав ся, що мушу стояти за ласку тих людий, які, як ти кажеш, визискують нас... Не жаль би мені, як би я був круглий бідак,

а то мій старий сидить на ґрунті, не темний впрочім хлоп, до того має покладну готівку, я одинак, а він ані руш не хоче зрозуміти, що то „Народня Сила“.

„Моє-ж ти невитримання!“ — пише він до мене.

„Доки-ж я Тобі буду ті гроші посилати!? І відки наберу їх врешті? Посилав, як був Ти в школах чотирнайцять літ, тішив ся як підеш на свій хліб, то й мені поможеш, а то вже три роки, від коли Ти в тій „Народній Силі“ та все лиш кожного місяця по 10, 15 а нераз і 20 ринських посилає і посилає і кінця тому нема! Обіцяєш, що там ті пани директори дадуть Тобі вже раз більшу пенсію, а то ні тої пенсії, ні з тебе пожитку нема! Шкода, що давав тебе до шкіл тай стільки коштував ся, що мав би нині з 20 волів тай не журился нічим. Пишеш, що там у тій „Народній Силі“ не лише всі студенти, але навіть урядники бідують, так що батьки і тесті мусять їм постійно помагати. Мені це не може помістити ся в голові, аби своє товариство, наша рідня інституція так кривдила дітей свого народа, що вони аж не мають що їсти, ні вбрати ся. На такий спосіб скажи тим своїм панам директорам, нехай не чванять ся великими зисками, коли робітники мало коштують. Не штука чванити ся розвоєм інституції, якої робітники не мають що їсти і здирають своїх родичів. Нехай пани директори напишуть у звіті, скільки батьки докладають до вашої пенсії, то вийде цілком инший рахунок. Я сам приймив ся би таких косарів чи молотільників, яким би за мене хто инший половину, а хоч би й третину доплачував. Але це, відай, в тім річ, що ти не пильнуєш робити. Як це може бути, аби такі люди, як ви сиділи по кілька літ на 20 до 30 ринських? Пишеш, що твоїй дирекції не залежить на студентах, бо вони вольні люди

ХІІ.

Українські джентельмени лежали над берегом Тибра, грали фербля й іли біб.

Це не так було.

Того дня не платив ніхто з них жадних видатків, а Палій сказав жінці, що не було ще виплати і вийшов з дому.

Вечір 8 година, всі три сидять вже при столику. Умова: візо по 50 сотиків, подвійне биття і подвійне відбиття.

Гра йде весело, кожний щось говорить, показує, яку має карту, на що ішов, що могло прийти і дивуєть ся, чому не було сподіваної карти.

„Форанд“ кличе:

— 50 сотиків візо!

Роздав карти, оба партнери йдуть, Жуковський помітив, що Палій заглядає крадки з гори в його карти і кличе грубим голосом:

— Пане Палій, не запускайте журавля!

— Одна корона „besser!“ — кличе форанд.

Партнери дають 50 сотиків „blind“ і показують собі дві останні карти, відтак зачинають самі дивити ся на свої другі дві карти. Не дивлять ся від разу, але закривають двома першими і поволі витягають одну за другою — „густують“. Оба додають „blind“. Перший по форанді заграє 1 кор., оба додають.

— Два аси! — проголошує форанд.

— Маю! кричать партнери.

Тепер питають оба, що хто має? Перший кричить:

— Триста око!

— Добре — каже другий.

— Маю тільки триста!

— Також добре.

— Лише дваццять девять!

— Бери гроші, — каже другий.

Настало мале „Besprechung“.

Форанд:

— Іду з руки на два аси і не дописало.

Другий грач:

— А я на око „кер“ і приходить дурна сімка.

Третій грач:

— А мені до дваццяти „пik“ дописувала девятка.

— Viso Schnitt від пів корони!

— І корона „besser“!

— Pass сліпо!

— Vorpass gesehen!

— Корону заграв!

— Стоїть!

— Кілько має форанд?

— Шляг трафив таку карту! — заляв Палій.

Все з першої руки дістає він добрі перші дві карти і мусить доплачувати, але дві другі „недописують“ і він програє. Гроші переходять з рук до рук, раз цей, то третій виграє.

По якімсь часі Палій програв 20 корон, але перед 10-ою годиною мусить вийти і полагодити важні орудки, бо завтра має виїхати з ріднею на відпуску.

— Як мені лише добра зичите, то позвольте, що я за пів години верну ся і будемо дальше грати. Я „програний“ і хочу відбити ся.

Вибіг на вулицю, стрінув знайомого склепаря, але той не мав гроший при собі. Палій побіг до возного „Народньої Сили“, але не застав його, тільки жінку.

— Пані Тарадаєва, змилуйтеся, дитина мені захорувала, біжу по лікаря, забув дома гроші, сорок корон, завтра віддам.

Тарадаєва пішла до куфра, понишпорила в білю, добула два банкноти і дала Палієву, той пігнав засапаний з хати.

За годину гра йде далі. Зразу спокійно, потім нервознійше. Виграна знов переходить з рук до рук, вкінці о 3-ій в ночі Палій програв 30 корон. Щоби відбити ся, підвисшує на форанді ставку на одну і дві корони, або дає „майзель“ дві або три корони, або роздаючи карти бє, продає кожну карту.

В холі гри буває і таке, що не один забуде, хто роздавав карти, а хто форанд.

Тапер форанд Жуковський, другий Паланиця, а Палій роздає карти. Він бє першу карту Жуковського за 1 кор., оба тамті додають, і другу за 1 кор., перший додає, а другий кидає карту.

Форанд має досить високу карту і відбиває 2 кор., Палій, що роздавав карти, додає, форанд заграє 2 кор. і Палій додає. Паланиця проголосив 29, а Палій кричить :

— І я 29, але я форанд! — і тягне гроші.

— Перепрошаю, я форанд! — опирає ся Паланиця.

— Ні, я форанд! — перечить Палій. — Чи не так, пане Жуковський?

Жуковський прилучуєть ся і на сліпо каже, що Палій.

Мимо двох згідних голосів Паланиця не хоче уступити, інакше перестане грати і жадає, щоби від початку пригадали собі, як ішла гра, хто продавав і хто відбивав.

Остаточно признають, що Паланиця і той бере „цуг“.

Згодом партнери помучили ся так, що ледви розпізнають карти, звертають увагу, що вже пізний ранок і треба перед бюрою хоч годинку переспати ся, але Палій просить конечно продовжити гру на короткий час, може він відібеть ся трохи. По годині знов закликає обох, аби не переставали, бо він тепер не має що робити. Руки йому трясуть ся, очі перестрашені, чуприна наїжила ся. Всі грають аж до білого дня.

Жуковський і Паланиця хотять конче встати, щоби промити очі, піти на снідання і не спізнити бюра. Оба виграли: Жуковський около 30 кор., Паланиця около 50, а Палій програв до 80 кор.

Палій стратив рівновагу, попав в розпуку і зачав виявляти свої укриті наміри.

— Мені лишило ся з моїх 90 корон, всего 9 кор.! З тим не можу нічого почати! Маю їхати з жінкою і дітьми на відпустку і потребую що найменше 120 кор.!

Мав всіх 90 — числив на певну виграну — ішов як на дика.

— Поратуйте, допозичте решту, хоч би на вексель.

Оба тамті пригадують йому, що умова була для всіх однака і коли сліпе щастє хотіло, що цим разом вони виграли, то він не має права від них нічого жадати, ані вони обовязку, давати йому що небудь. Могли оба до него все програти і не могли би робити із за того ніякої суперечки, а так їм раз оплатило ся страчене здоровля і невиспана ніч.

Палій не хотів і чути цього, лиш ходив по хаті і заводив:

— Що я зробив! Що я зроблю!? Ви забрали від мене всі гроші, заберіть і решту! — і кидає свої гроші на стіл.

. Оба впокоюють його, щоби не викрикував і не робив авантури в чужій хаті, але він на це глухий.

— Я потребую конечно 120 корон! Ви забрали мої гроші, беріть і решту, або доложіть, нехай куплю собі револьвер... Троє дітей, четверте в дорозі. Голову врубав би на порозі як куряти, коли бо жаль і гріх!

Крайна ріжниця була між його мужеським голосом і річею, над якою розводив ся. Мірив в воздуху поступенно долонею в долину і говорив:

— Я роблю ся перед жінкою оттакий, а вона ще менша, я низше, а вона ще низше! Але нераз, як мені бахурі допечуть, то розперізую ремінець і гаратаю, куди попаде! Жінка вмішаєть ся боронити, а я всіх загалом, винен, чи не винен, *per extensum!* Звертаю вашу увагу на стан річи. Остаточо не знаю, що сказала би на це дирекція...

Жуковський і Паланиця видять, що по доброму не переконають його і зачинають ганьбити, що вони не діти, щоби дали настрашити ся грозьбами і випрошають собі таке вимушення. Довше годі їм барити ся з ним, нехай іде домів, або лишают його в чужій хаті і виходять.

По дорозі Паланиця звертає увагу Жуковського, що таки треба ту справу полагодити якось мирно. Зрештою Жуковський лишив його в своїй хаті і той може наробити скандалу. Сірома дійсно програв і є в прикрім положенню. Може би дати йому щось в формі позички без векся.

— Я дам 30 кор., а ви 20 і нехай іде до дому.

Оба товариші вертають ся і не видять аранжера, бо той встромив голову з довгими патлами в умивальницю і м'являє під носом.

Кажуть йому, що мусять якомсь покінчити нинішню забаву, а що він потребує тепер конечно гроша можуть позичити йому 50 кор. так, що буде мав зі своєю рештою около 60 на видатки.

Палій жадав, щоби вони позичили йому ще з власної готівки до 120 кор., але ті здвигнули лиш плечима на таку дику претенсію.

Палій одобрухав ся трохи, обтер лице рушником, перечислив гроші й обіцяв віддати в найкоротшім часі.

З тим оба лишили його в хаті.

Перед полуднем подав возний касієрови лист. Той пізнав, що письмо походить від котрогось з урядників „Народньої Сили“. Прочитав, змінив ся на виду, але стояв спокійно, призадумав ся хвилину, опісля зітхнув, глянув на годинник і вийшов до дальших відділів. По дорозі кількома словами півголосом запрошував кожного урядника на нараду до найдальшої кімнати. По кількох хвилях зібрало ся до трийцять урядників і чекали з нетерпеливою цікавістю на новину. Касієр, Володимир з Березова Березовський, тримав в руці письмо і промовив зміненним зі зворушення голосом:

— Я, панове товариші, дістав перед хвилиною отсей лист, а що справа нагла, тому запросив вас тут на нараду. Прошу слухати, я читаю:

„Високоповажаний Пане Касієре, Добродію!

Я знайшов ся в такім скрутнім положенню, що тільки зичливість Високоповажаного Пана Касієра і ласка Вп. Панів Товаришів може вратурати мене, мою жінку і діти від соромної загибелі.

Знаючи серце і характер Високоповажаного Пана Касієра, як найстаршого нашого Товариша, що своєю батьківською повагою і впливом виратував не одного чоловіка з біди, надію ся, що цим разом

і для мене Високоповажаний Пан Касієр не відмовлять своєї помочи.

Буду за цю прислугу вдячний до смерти.

Я не можу рушити ся на відпустку, жінка хора, хата і рати не заплачені, а при душі нема крейцара.

Коли до 12-ої години не роздобуду 150 корон, пускаю собі кулю в лоб.

Точно о 12-ій годині чекаю на розі ринку на вислід справи, від якої залежить моє життя або смерть.

Остаю по гробу з високим поважаннем

Тома Палій,

урядник „Народньої Сили“.

Паланиця моргнув на Жуковського, той сіпнув його тайком за полу. Між приявними став ніяковий, прикрий настрій, референт гіпотечного відділу обізвав ся:

— Тут нема що радити; маємо свою урядничу касу, підпишім всі, як тут ми є, декларацію на 150 корон, що кожний з нас годить ся, щоби йому відповідну часть стягати місячними ратами з платні.

Всі товариші приймили цей внесок.

XIII.

Мокрий, студений день висів на світом.

В бюрах „Народньої Сили“ був спокій. Урядники нишпорили сонно в актах і в своїх душах та снували ся мовчки як тїни.

Паланиця по безсонній ночі похнюпив ся за копами актив й обгризав нігті. Водив з підлоба оком на Сафата і пильнував, аби той не вткнув йому якої роботи.

— Я вже досить натягнув ся тут за 12 літ. Нехай хоч трохи спочину.

Вкулив ся в себе і дрімав. Не прижмурював очий, ухо було нащурене, перед носом розложений акт, під рукою перо й олівці. Рипнуть лиш двері з дирекції, він почне нипати завзято по письмах і копіях.

— Що то є, що чоловік в ночі не хоче спати, сидїв би до рана, а тепер дав би дві корони, щоби тільки всунути ся де в кут на сон.

Пересиджував в бюрі днями і вечерами, мав забиту голову всякими правничими і табулярними „шімлями“, послуговував ся ними невільничо в своїх кореспонденціях, уважав їх за святий закон, в якім ані слова не вільно змінити, знав на память сливе всіх довжників банку, а навіть числа, під якими були їх акти, вів взірцево всякі викази і рахунки в книгах, здав іспит з канцелярійного діловодства і був найстаршим практикантом в „Народній Силі“. Багато молодших товаришів перескочило його в авансі, тепер він був на черзі до урядника, чекав вже довго, його терпеливість переходила міру.

— Цікавий я, що вони задумують зо мною? Доки гадають мучити мене на 40 ринських? Бодай вас...

В останніх днях вбив ся йому в голову оден правничий термін. Др. Шуліковський подав той термін до одного письма, Паланиця повторив його кілька разів в дусі, щоби не забути, опісля коли вернув з оберемком актів від дирекції, записав собі зараз за свіжої памяти на краю підкладки.

Тепер віддер картку і черкав:

„Евікція — евікція“ —

— Що означує те слово?

Взяв перо і мазав свій підпис з додатком *Др.*

— Гм, як би то пасували до мого назвиска такі дві малі букви...

Закручував химерно *Д*, дочіплював до него в горі мале *р*, і підчеркав коротенькими павзами: „*Др* Паланиця“ — „*Др.* Паланиця“. —

— Пане Паланиця! дав ся чути голос Шуліковського з порога дирекційної канцелярії. — Прошу вас!

Молодий чоловік здригнув ся, встав живо і пішов до дирекції.

Шуліковський стояв коло бічного стола, тримав руку в кишені, мірив спокійно Паланицю від ніг до голови і спитав:

— Що ви там нині молотите?

— Докінчую виказ залеглих рат.

Директор прошив його зором, відтак відвернув лице і говорив сухо:

— Я тут, п-ні, маю клопіт з вами... Не можу сказати, щоби ви мені занедбували ся в роботі, письмо маєте досить добре, хоч за повільне, але висите мені на персональнім виказі як найстарший практикант що до літ служби й я не знаю, що маю робити з вами.

Підвисшити вам адютум, іменувати вас урядником ще не можу, бо ви за молоді і не знали би, що з тими грішми зробити, ви вступили до „Народньої Сили“ щось в чотирнайцятім, чи п'ятнайцятім році життя, просто з шкільної лавки, з четвертої гімназійної, а я тут, п-ні, маю старших від вас, з більшими студіями, студентів і не можу їх через вас посунути в авансі, щоби панове не робили мені закиду, що поступаю несправедливо з вами.

Директор урвав на хвилину і призадумав ся, опісля говорив далі:

— Але, щоби з тої справи виплисти якось на чисту, воду то зробимо так: ви присядьте ще і зложіть іспит з державної бухгалтерії, опісля я на тій підставі міг би вас іменувати урядником.

В Паланицю по сих словах як би грім вдарив. Кров застила в ньому в очах потемніло, він поблід і, не відповівши нічого, вийшов з дирекційної канцелярії. Поволік ся як підвіяний на своє місце. Гореч палила в горлі, сльози станули в очах, руки дрожали, він гриз нетерпеливо нігті.

Приготовлення до такого іспиту триває шість місяців, получене з коштом, наука суха, помотана, зрештою він тому 12 літ ледви перемучив IV-ту гімназійну і за той час цілком відвик від книжки. В тім би ще пів біди, але те жало злови, крайної несправедливості і темної мести, яку по його думці, Шуліковський так спокійно й обмірковано вимірив в серце. По перше той іспит, на його думку, був для діловодства в „Народній Силі“ непотрібний, по друге: Шуліковський іменував вже молодших товаришів урядниками, які ледви кілька літ тут працюють і не мають того іспиту, по третє: курс в торговельній академії кінчить ся, Паланиця вже

не може вписати ся, ані приготувити до приватного іспиту, лише мусить чекати аж до осені, до нового впису, а тим самим замість іменовання тепер, міг би бути іменований аж на-рік, в маю, то є за 16 місяців і то лиш при умовині, коли здасть той іспит.

— І чому-ж мені скорше не сказав, що йому того проклятого іспиту буде треба!

Розпука Паланиці не мала краю. Він проти своєї вдачі почав клясти в душі, врешті сповістив Сафатови, що заслаб і вийшов з бюро.

Поглянув в кишені — мав кілька позичених корон.

Обминав ресторани, не вступав до них ніколи, йому, хлопському синові, здавало ся, що там лише великі пани бувають, все дорого і він не буде вмів повернути ся, не буде знати, де сісти.

Опинив ся на нехарнім передмістю, замітив шинок „Під співучою рибою“ і повернув до него. Оглянув ся, чи має скинути капелюх і станув коло буфета. Вдарив його сопух квасу і горівки.

Присадистий Жид в шапці, що нагадувала ярмурку, нахилив ся до него.

— Co sobie pan zyczy?

— Прошу міцної горівки, — відповів сухим голосом.

Жид глянув ще раз по нїм і наливав чарку.

— Може пан позволить що перекусити?

Осмілений цим Паланиця пішов до другої комнати. Тут була сутїнь, два шевці грали в білярд, в однім куті сидів жовнір з дівкою при склянці пива, в другім хрипів грамофон, коло него м'явкала кітка, в трубі спало котеня.

Шинкар совав ся згорблений, поли звисали до колїн, сурдут на хребті підсунув ся в гору, штани обвисли як порожній міх. Показала ся жінка шинкаря

як перевязаний сальцесон, коло неї стояв грубий згінник. Люди бувають схожі до звірів, птахів, а навіть до предметів, пр. до мітли, баняка, цебра, рури, коновки, таци, люльки, тріски з під сокири, головки від баса. Шинкар нагадував старий самовар, згінник був схожий до скарбонки. Донька шинкаря в червоній блюзці і чорнім фартушку виглядала як здохла фока. Плечі і груди ширші від клубів, на ногах криві, заболочені черевики, фризюра як гніздо кані.

Фонограф хрипів марша, донька шинкаря підтрясала рукою в кишені фартушка і дзенькотіла до такту грішми.

Паланиця сидів посоловілий. Жидівка наложила плиту з піснею „Mów do mnie jeszcze“. Він вслухався в пискливий голос невідомої співачки, старався зловити слова, але не міг. Жидівка стояла бездушна коло фонографу, довбала пальцем в зубах і крутила корбу. Паланиця розсівав ся в неясних думках, безносі голоси з грамофона виводили хорівід мерців довкола него. Поволі зачав привикати до шинку, грамофона з котятком і Жидівки з канячим гніздом на голові. Пригадала ся пословиця: „In der Not frisst der Teufel Fliegen“. В голові почало морочити ся, шинкар приніс свіжу чарку, Паланиці впала ідея, що Жиди все знають, язик путався йому, але він спитав на силу:

— Пане господарю, не знаєте часом, що то є евікція?

Шинкар покрутив головою, опісля подумав хвилину, провірив, чи гість не кпить з него і відповів:

— Вікця-Вікця, так називає ся служниця одних панства в цій камениці! Вона тут часом приходить по пиво; на що вам її?

Під вечір Паланиця почув, що з ним зле. Він не звик до алькоголю, мав слабу голову і в хвилині, коли

пустив ся до дверей, пішов в затоки на полицю з фляшками і вивернув її шкереберть через буфет на землю.

Счинив ся лоскіт, дзенькіт, крик, рейвах, метушня. В ту хрію вмішала ся вулиця і два поліцаї, Паланиця прочуняв на інспекції. Комісар виходив вправді з погляду, що тут також вина шинкаря, який не повинен був дати стільки напитку гостеві, коли видів, що той вже паний, але щоби справу полагодити на оба боки мирно і щоби не дійшла до відома дирекції „Народньої Сили“, оцінено шкоду на 200 корон і ту суму мав Паланиця зложити за тиждень. Він взяв позичку в касі персоналу і ось так заглушив лихо, але на його голову впав новий клопідь з ратами.

XIV.

Від тої пори Паланиця змінив ся. Став задумчивий, почав запивати ся і занедбувати в службі. Майже що другий день спізнював ся, або й зовсім не приходив до бюро. Його гарний, здоровий вигляд потемнів, лице набирало цегляної краски, недавно ще чистий убір і біле ставали чим раз більше занедбані. Була це зрівноважена, спокійна вдача, тепер мовчав він цілими днями, попадав в смуток і журбу, робив похибки і вянув в очах.

У вільній хвилині зіпре ся на бюрку, чинить ся, що записує щось в актах, тимчасом його думки далеко, він пробує складати вірші.

„Ой, возьму я рушницю, на серце положу,
Життя моє сумне на віки вкорочу.
Нехай мене сховають в чорну домовину
Тай заплачуть за мною, що так марно гину.

Годі мені жити і далі терпіти.
Нема щастя, нема долі, треба умирати.
На калині понад гробом воєнна закраче,
А там мати-сиротина безконечно плаче.

Ой, гаю зелений,
в три ряди саджений,
пішов би тобою —
бою ся розбою.

Гонять мене мої думи і в ночі і в днину,
Тяжко мені, тяжко жити, від журби я згину“.

По 12-ти літах служби директор Шуліковський відправив Паланицю з нічим і він, як спокійно прийшов, так незаметно відійшов. На товаришах не зробило це майже ніякого вражіння. Вони були прибиті своїми клопотами, зіпсовані умовинами, бездушні, деякі довідалися про долю товариша в місяць пізнійше, інші з дальших відділів, не знали навіть нічого.

Молодий чоловік, викинений на великоміський брук, тулився у сторожа, який приймив його з милосердя, заробляв переписуванням рукописів, але та робота приносила малий дохід, раз що у сторожа мало було місця і спокою, а багато дітей, по друге Паланиця з гризоти і кепського відживлювання підупадав на здоровлю і силах. Розбивався за новим місцем, але це не легко було вскорі знайти, тимчасом одежа, біля й обув подерлися і на тютюн не стало гроша. В таких невідрадних умовинах снував він по вулицях міста.

— Сорочки не маю, така полатана, що ледви тримаєся купи. Далі все облетить з мене і буду світити голим тілом.

Ішов по-при каменицю, в якій мешкав один з його гімназійних товаришів. Був то син багатих родичів, сидів в місті, пильнував викладів і діставав від батька ціле удержання.

Паланиця зайшов поневільно до товариша. Цей привитав його звичайно, але перепросив, що лишає його на кілька хвилин самого і незабавки верне.

Паланиця проходжував ся по покою, переглядав картини на стіні, його вдарила велика різниця між культурною обстановою товариша, а його власною норою і це прибило його почуття біди та сірої боротьби без вигляду на будуччину. Глянув на чисту постіль і заметушило ся йому в груди. З під подушки виставав

край рукава нічної сорочки. Паланиця підступив до ліжка і тут таємна пружина пхнула його всею силою. Вихопив сорочку з під подушки і ховав живо під камізолю. Руки трясли ся, на чоло виступила студена роса, в сніях дав ся чути стук і голоси. Паланиця охляв. Двері втворили ся і заки він міг оглянути ся, чи не вистає з під камізолі рукав сорочки і чи гудзиги заще-плєні, до покою війшов товавиш з своєю сестрою.

А, гарно, пане Паланиця! Зайти до Влодка й ні словечком не спитати за мене! Як ся маєте!? Що чувати!? Чому не відвідаєте нас коли на селі? Такий добрий і веселий з вас чоловік був і так закопали себе тут, що й чутки про вас нема!

— Що-ж з тобою!? — спитав товариш, — я хотів зробити несподіванку для тебе, а ти, чи мені лиш здаєть ся, чи дійсно поблід і дрожиш?

— Я, я, хорий, так, мені щось не-не добре — мушу йти, — моє поважання.

Опинив ся на вулиці й втікав.

— Злодій, — шепнув в нім голос.

Ноги вгинали ся, сором палив його огнем, чув страшну утому й обминав живо людей, щоби не впасти серед дороги.

Забіг до своєї камениці, відси краєм подвіря в в комірку, затягнув засув і сів на землю. По часі охолов, оглядав камізолю і дивив ся по собі. Камізоля віддута, в горі і на середині не встиг був вже застібнути гудзика, але рукав не звисає... Може не замітили... А може я по дорозі позапинав ся і поправив камізолю на собі?... Не міг пригадати. Старав ся вперти в себе, що ніхто не спостеріг вкраденої сорочки. Але його поведення може навести їх на слід. Я не міг голосу добути з себе. Бомкнув ні це, ні те, як з під землі і

втік. На ніч товариш схоче перебрати ся, загляне під подушку і впаде на слід. Чи поправив я хоч подушку на місце? — Не тямив.

Витягнув сорочку з під камізолі. Була майже нова, з гарного полотенця, значена двома буквами.

Шпурнув нею в кут, вивернув ся на землю, товк головою до стіни і бив себе в лице.

XV.

Пів до 9-тої рано начальний директор, др. Шуліковський переходив всі відділи „Народньої Сили“. Урядники, практиканти і писарі вставали як в школі на прихід професора, директор уважав, кого при столику нема, слідив, що хто робить, чим займаєть ся, запитував про стан робіт, давав вказівки, припоручення і коли в деякім відділі праця була на укінченню, переносив помічні сили там, де були залеглости. Таким чином мав все ясний образ цілої зложеної машини і знав, що той а той, в годині і минуті тій і тій скінчить свою роботу і щоби не дармував, має йти до помочи в инший відділ. Не вірив нікому і сам на власні очі мусів прослідити всяку річ.

На ту пору перед 9-ою годиною уважав кожний з робітників, щоби не спізнити ся і сидіти при своїм столику, бо всяка, хоч би найменша неточність дразнила директора, він зловив ся і памятав її довгі літа. Крім того був ще в експедиті т. зв. „Schwarzbuch“, де вписували ся всі рано, опісля пів до 9-ої забирав ту книгу касієр і предкладав її директорови.

Тягнибіда корчив ся при столику і перед 9-ою не міг вийти з потребою, Черепок бояв ся потягнути глот керничної води „проти чахотки“, щоби директор не помітив в переході і не подумав, що він з рана закроплює ся оковиткою, Деркач онимав ся закурити папіроску і побалакати дещо з Черепком. Всі відітхнули,

коли др. Шуліковський перейшов через бюро. В основі не був це злий чоловік. Скромний в життю і в поведенню любив деколи поговорити, пожартувати і по-сміяти ся зі своїм підчиненим, це залежало від хвилини гумору, коли менше було праці.

Надмірне почуття обовязку і горячкова, ревно пильність в праці, до найменших подробиць, підкопувала його слабе здоровля і нищила нерви. Не видів, не признавав нічого поза „Народною Силою“ і хотів, щоби всі були того самого пересвідчення й ішли з ним разом. Пізнім вечером ставав він лютий з перепрацьовання, рано приходив роздразнений з дому. Молода жінка з фальшиво-панськими примхами, не розуміла його великого покликання, трудної задачі, брала річ з особистого погляду, рада б погуляти, зашуміти шовками — ідея економічного відродження народа була чужа для її міщанської політури й себелюбства. Коли Шуліковська тягнула мужа на баль, чи до театру, він рішучо опирав ся їй. При хорих нервах став вірити лестивим словам Любаски і деяких членів Надзірної Ради, що без него „Народня Сила“ западеть ся, без його ока робітники розкрадуть фонди. В тім дусі заслонював себе перед жінкою, вона почула ненависть до робітників і називала їх згїрдно „хамудяками“. Походила з тої верстви другого народа, яка гороїжною позліткою вичиняєть ся над нашими цінностями і хоч той дух, введений в дїм директора, болів його, все-ж таки вмів він своєю інтелігенцією і поведеннем удержати семейний стяг в можливім світлі. Др. Шуліковський любив свою жінку, був добрий і лагідний для неї, не признавав ніякого впливу нї старшини над собою, але повинував ся поневільно жінці. Був це його одинокий авторітет, не так з переконання, як радше з любови і такту супроти жєнщини.

В передпокою Тарадай, зломив ся в поясі і вповів: „Цілую руці“, директор муркнув під носом і пішов в свою канцелярію. Роздягнув ся, потер руки і кинув оком на копи справ і письм з вчерашньої почти. Сам пізнім вечером розділив і приладив на своїм столі для поодиноких відділів. Глянув на барометр при вікні і потиснув електричний гудзик. Вбіг Тарадай і витріщив порцелянові очі як кепський чорт. Директор визвірив ся на него.

— Чого летиш, як би тобі хто грани насипав!? Не кажу тобі драпати ся по дахах, але запалити в печі до барометра, це хиба не велика штука. Тимчасом тут одного дня горячо як в кузні, а на другий студено як в псярні!

За дверми дав ся чути глибокий, удушливий кашель старого письменника, Степана Ручая. Він вів кореспонденції з філіями банку, директор казав йому все приходити по роботу, старий чекав в передпокою на продувах, кашляв, корчив ся, директор тимчасом покликав і перепускав молодших урядників. Дрож морозила Ручая, його безнастанний кашель долітав до найдаальших відділів, врешті старий застукав і ввійшов в канцелярію. Блідий, вимарнілий, похилений, набирав духу в роздуті, перемучені груди, хитав головою з примильним виразом в очах і прохав гробовим голосом:

— Пане директоре, я все майже годину чекаю тут даром щоденно, нині навіть більше.

Др. Шуліковський гримнув кулаком в стіл.

— Пане Ручай, прошу мені не перебивати! Видите, що я тут не дармую! Всіх панів не перепущу прецінь в п'ятьох хвилинах і сам не розірву ся на сто частий. Я знаю, що ви тут чекаєте, чую ваш кашель, але видите, що не сиджу з заложеними руками, тільки даю вяснення пану Макамови!

Ручай вклонив ся, вийшов скулений з канцелярії і грав далі всею напругою горла і грудий.

Макам забрав ся з актами, Шуліковський задзвонив на Тарадая. Цей вийшов тепер уважно поволі.

— Тягнеш ся як смола! — крикнув на него директор. — Заклич мені тут пана Байрака.

Надійшов Байрак, прозваний „Машина“.

— Мій пане, коли трачу з вами дві години на вияснення, то не на те, щоби ви мені потім списали живцем кожне слово як фонограф, лише даю вам прецінь акти з письмами від сторін, аби ви мали все під руками і кожную справу перевірили докладно. Треба самостійно думати, пане Байрак. . . Прошу вас, возьміть ті листи і перепишіть ще раз так, як я поправив. Стійте, чого боїте ся і вже втікаєте від мене? . . . Маєте тут ще кілька коротеньких письм з звичайним повідомленням до членів. Це мусить рині піти, бо завтра неділя й я не можу тут маринувати у себе залеглостий з цілого тижня. По дорозі покличте мені тут пана Ручая, а возному скажіть, нехай закличе пана Ярвича.

Вийшов Ручай. Директор переглядав його останні кореспонденції. За хвилину вбіг Тарадай і сказав, що Ярвич вийшов.

— Вже зв'язав ся? — муркнув Шуліковський під носом.

— Що ви тут понаписували, пане Ручай!? Таж говорив я вам ясно як на лопаті, а ви побаламутили всі справи так, що член, аби пук, то не визнаєть ся!

Старий письменник набирав духу в перемучені легки і скліпаз очима поза ясними окулярами.

— Прошу пана директора я думав --

Шуліковський перебив з роздразненням усміхом:

— Але-ж, мій пане, ви не маєте що думати! Я тут є від того, щоби думати за вас всіх, а ви маєте робити те, що вам каже ся! Перепишіть, добродію, ще раз цей лист. Розпука з тими моїми людьми!

Ручай вклонив ся головою, директор глянув в слід за ним і завернув його від дверей.

— Ви може нині хорі, пане Ручай?

Так, прошу пана директора, десь перестудив ся.

Директор глянув в бік на вікно і говорив спокійно :

— То лишіть це письмо, я дам кому иншому, а ви йдіть домів, лїзьте до ліжка і вигрійте ся порядно. День, два, три, чи кілько вам буде треба, але уважайте на себе і вертайте потім з свіжими силами до праці.

— Дякую пану директорови, — вповів покїрно Ручай.

Директор титягнув на прощання руку і вповів півголосомъ :

— Servus!

Стук в двері, війшов судовий возний з довгими палятурками під пахою, шморгнув ногою і станув покїрно коло порога. Директор глипнув з підлоба на него і перекидав далі письма й акти. По добрих пяти хвилинах підіймив голову і спитав :

— Що там?

Возний подав візвання до Шуліковського як свідка.

Директор перебіг очима візвання, схопив ся з фотелю і вибухнув криком :

— Що там ті ваші пани не мають роботи і бавлять ся якимись візваннями!? Я тут не маю часу на дурниці! На моїй голові спочиває міліонова краєва інституція! Я не розпоряджаю собою, ані своїм часом, щоби смердіти з заложеними руками за зеленим столиком, підписувати візвання, волочити ся по сніданках і брати пенсію за

дурно! Нехай мені тут не перешкоджають панове радники в службі і нехай не страшать ригорами і гривнами, бо я тут більший пан, ніж там перший-ліпший радник у тебе! Забери собі те письмо і скажи там своїм панам, що коли не вміють писати до мене як директора інституції, то нехай пофатигують ся до мене, тут їх мій перший-ліпший писар навчить, як належить писати!

Директор опустил візвання на землю, возний підіймив живо і втік наляканий з канцелярії.

Вбіг Тарадай, директор махнув люто рукою і тим махом з віддалі як вихром викинув його за двері.

В 11-ій перед полуднем перекусив трохи шинки з булкою, потягнув глот вина з флящини, закурив ostrу папіроску і сів до дальшого урядовання. Перед ним стояли копи писем з поодиноких відділів до різних сторін. Ті письма переглянули вже начальники бюр і інші старші урядники, що мали нагляд над молодшими і розділювали роботу, але він не довіряв їм і перечитував уважно кожний лист з окрема, кожну карту до найменших подробиць. В однім письмі стояло:

„Ми придержуємо ся загально принятих границь в оцінці движимостей, тимчасом вартість поодиноких предметів, яку ви подали, рішучо за висока і ми сумніваємо ся, чи така дорога обстановка може бути у звичайного господаря.“

Шуліковський додав по останнім слові: „на селі“.

Поправляв, черкав нервово, бісив ся і воркотів під носом:

— Пся кров! До сто чортів! — Дурень! — Туман!
— Товарина незаганяна! — Зволоч!

З бічного кабінету наставив лисину директор Любаска.

— Не міг би я вам, пане директоре, в чім помочи?

Кожде слово виповів він ядерно, чисто, як би вичитав з книжки.

— Прошу дуже, пане товаришу! — відповів живо Шуліковський і подав йому жмут кореспонденцій.

— Я вже переглянув трохи, але маю тут пильні викази і рахунки.

Любаска сів коло великого стола, наложив цвікер на окуляри і забирався до роботи, поволі, уважно, статно, як це яло ся старшому, вченому і заслуженому чоловікові. Дочитував фатальне речення: „ми сумніваємо ся, чи така дорога обстановка може бути у звичайного господаря“ — тут Шуліковський дописав вже карлючками: „на селі“, а Любаска взяв перо і додав ще: „в хаті“.

Провірював олівцем розклад рат. На горі виписана позичкова сума 800 К., низше розділена вона на піврічні рати. Любаска обчислив на окремій картці 6% від 800 К., заглянув в розклад, аж там той процент менший, а при дальших ратах ще менший! Помилка! Любаска притулив руку до уст і повів оком на Шуліковського. Той саме провірював рахунок за плювачки до бюр, який переглянув вже секретар і начальник маніпуляційних відділів. Сердився, черкав сотики і заокруглював суму на корони. Любасці ніяк було йому перебивати, він взяв розклад і вийшов до ліквідатури. Станув коло віконця і сказав:

— Пане Сафат, я числю і числю і ніяк не можу тут дорахувати ся, відки у вас той процент бере ся і чому він все менший?

Сафат встав і вияснював:

— Тому прошу пана директора менший процент, бо від чим раз меншого капіталу Довжник з кожною ратою платить не лише процент, але сплачує також істину.

Директор Любаска надумував ся, врешті сказав :

— Добре — але чому-ж моє обчислення зараз при першій раті не годить ся з вашим?

— Бо перший процент відчислили ми вже з гори при виплаті.

— Ага, так, тепер вже розумію!

Пляни сплат робило ся в двох примірниках: один копійним чорнилом і цей ішов до довжника, другий звичайним і той переховувало ся в актах й опісля при сплатах вичеркало ся на нїм відповідні рати.

Директор Любаска підписував оба примірники і на обох бив старанно печатки.

Війшов оден вимарнілий писар, вклонив ся і станув з червоною картою коло бюрка Шуліковського.

— Прошу, що там маєте?

— Прошу пана директора, я дістав покликання на військові вправи.

— На коли вас покликають?

— На другий тиждень на цілий місяць.

— Маєте карту покликання?

Писар подав червону карту, директор встав, перебіг її оком і віддав.

— Отже ви хочете відпустки на той час?

— Так, прошу.

Директор вложив руку в кишеню, стріпав попіл з папіроски і вповів :

— Я вас не можу, п-ні, так на губу звільняти. „Народня Сила“, це не готель. У мене тепер більший сезон і я потребую робітників. Зрештою подайте просьбу на письмі й я надумаю ся, чи буду міг пустити вас на вправи, чи ні.

Надійшов студент Листок, вклонив ся і станув на середині канцелярії.

— Що там скажете, пане Листок?

— Прошу пана директора, я прийшов просити поради, що маю робити з собою.

Директор встав і слідив мовчки молодого чоловіка, а той говорив далі:

— Я в „Народній Силі“ вже третій рік працюю на одній і тій самій платні, не можу нічого більше дослужити ся і не знаю, що маю далі робити, чи лишати ся, чи шукати іншого хліба?

Директор усміхнув ся.

— Як-же я можу вам тут порадити, коли ви самі не знаєте, що маєте почати з собою?

— Прошу пана директора, я не годен вижити з своєї платні.

— Не вмієте ощадно жити, пане, — втрутив ся директор Любаска. — Як я був студентом, заробляв з лекцій 15 левів місячно і ще гроші складав.

Шуліковський спитав:

— Чому ж інші студенти, ваші товариші можуть вижити?

— Листок хотів сказати, що вони дістають більшу підмогу від родичів, але директор не допустив його до слова і говорив далі:

— Ви хибно розумієте ціль „Народньої Сили“, пане Листок. Вона не має на меті давати вигідні пасади з міністеріальними пенсіями для панів студентів, тільки передовсім мусить дбати про своїх членів та розвій менших економічних інституцій на провінції. До тої роботи не потрібно мені тут жадної філософії, ні патентованих людей, лише простих волів що вміють читати, писати і трохи рахувати. А що приймаєть ся тут також панів студентів, то се лиш з простої, гуманної причини, щоби молодим людям, синам неза-

сібних родичів дати поміч на час їх студій, щоби не марнували літ по провінціональних урядах, чи канцеляріях, лише могли користати з викладів і здавати іспити. Тому дивно мені, пане Листок, що замість бути вдячним нашій інституції за її добродійство, чуєте жаль до неї.

Листок відійшов похнюпившись. За ним війшов писар Деркач, почервонів, почав жалувати ся тремким голосом, слова вривали ся і стрягнули в горлі.

— Прошу пана директора, я тут вже вісім літ гарую і не годен ради собі дати з тої малої пенсії і не знаю, що маю робити.

Директор глянув на него рішучо і відповів твердо:

— Ви, пане, хиба найменше претенсій можете мати. Робітник з вас повільний, тому два літа над складанням не цілої сотки чеків прогайнували ви пів місяця і то ошибочно по азбуці зложили, студій не маєте майже ніяких, а жадання великі.

— Прошу пана директора, я за весь час моєї служби ще ані одного дня не опустив і ані на оден день відпустки не мав.

Директор розявив ся.

— Пане Деркач, як ви можете мені тут говорити такі річі! Та-ж скільки лише свят у році! Різдвяні, Великодні, Зелені! Всі панове беруть відпустки на два, три, чотири і більше днів, лише ви не брали!?

— Ні, прошу пана директора, я не брав.

— Але-ж мій пане! Що-ж ви мені тут говорите, коли я сам памятаю, що раз звільняли ся ви щось на кілька, здаєть ся, днів!

— Так, лише раз на два дні, на похорон батька.

-- Отже таки мали ви відпуску, -- втрутив ся

директор Любаска,—а тут перед хвилиною ви сказали, що ні одного дня не мали!

Деркач хотів ще щось сказати, але Любаска розвернув ся в фотелі, гомонів сміхом, перечив рукою в воздуху, а коли висміяв ся гаразд, споважнів і говорив спокійно:

— Ні, пане Деркач, не майте до мене фальшивого жалю; я звернув лише увагу на те, що ви самі тут сказали.

Шуліковський говорив далі своє:

— Вас тут, пане Деркач, ніхто за полу силоміць не держить, я вам можу кожної хвилі дати урльопа раз на все.

Сльози здавили молодого чоловіка в горлі, він вклонив ся і вийшов.

За ним показав ся старший урядник, Лев Юдейський.

— Прошу пана директора, я дістав телеграму, що моя мати смертельно хора і жадає, щоби я зараз поїхав до неї.

Директор всміхнув ся і зробив здивований вид.

— Що-ж, ви, п-ні, допоможете матері!? Там передо-всім треба лікаря, а коли лікар не дасть ради, то ви там ні при чім. Зрештою, щоби не думали, що я тут на силу опер ся і не хочу вас пустити, то прошу, їдте, але вертайте скоро, бо я тут не маю ким вас заступити.

За цим прийшов рахунковий урядник Зиновій Стешин і просив відпуски на поратованне здоровля.

— Не можу вас, мій пане, пустити, тепер більше праці й я сам вибираю ся на урльопа, отже двох нас не може рівночасно лишати „Народньої Сили“, бо намножать ся залеглости і потім ми не дали би ради.

Стешин перший раз довідав ся, що з него така знатна парсуна, що стоїть рівно побіч самого директора,

цього пана життя і смерті. Не вірив в ці слова, але ймили вони його за душу так, що вже хотів відійти, коли директор тицьнув йому в руку кілька виказів до роботи і сказав:

— Досить добре виглядаєте в останніх часах, пане Стешин. Взяли ся до праці і се виходить вам на здоровля, Я також, коли лише чую ся нездоровий, приложу ся ревнійше до праці і так себе лічу... Возьміть ся, п-ні, нині до тих виказів так, щоби я завтра рано міг їх ще переглянути і вислати. Можете вийти тепер на обід, а потім вечером, але ні, може не змолотите всього, то посидьте трохи в ночі. Тут, от на ції софі будете могли переночувати. Тарадай дасть вам подушку колдру і постелить.

Була це друга черга відпусток, отже по Стешині прийшов Жуковський.

— Прошу пана директора, я прийшов довідати ся, як світла дирекція зволила полагодити мою просьбу відпустки на поратованне здоровля.

— Ви подали яку просьбу? — спитав Шуліковський.

— Так, прошу, вже тому місяць.

— Я собі нічого не пригадую. Феральний день з тими відпустками; найліпше розпустити всіх панів на чотири вітри і завісити буду на кілок! Пане, це не гімназія!

— Прошу пана директора, я від самого початку до нині не мав ще відпустки, я до свого подання залучив лікарське свідоцтво.

— Пане Жуковський, у мене лікарське свідоцтво не має ніякої вартости. Я можу вам принести свідоцтво від самого протомедика, що у мене хибує одної ноги! Зрештою я ще розгляну, як ви там стоїте з своєю роботою і потім дам вам знати. Попросіть до мене по дорозі пана Макама.

По кількох хвилинах прийшов Макам. Вклонив ся, підіймив брови в гору, витріщив очі і глядів на директора.

— Ви без потреби, пане Макам, долучили лікарське свідоцтво, я сам виджу, що ви нездорові. На тій підставі дирекція прихилила ся до вашої просьби і дає вам відпустку на чотири тижні. Залеглостий не маєте у себе ніяких?

— Ні, прошу пана директора.

— То передайте там роботу панови Зазулі і можете нині поїхати.

Директор подав руку сказав:

— Вертайте здорові, Servus!

Стало тихо в дирекційній канцелярії. Чути було тільки поважне тикання годинника в скляній шафці.

Любаска відкашельнув і спитав:

— Чи багато їх цього року дістало урльоп?

Шуліковський відповів:

— В порівнянню до попередніх літ значно більше.

— Чи є може такі, що зовсім не просили?

— Є кількох. Це головно ті негодяї, що провинили ся в дечім. Між ними є один, який, видно, поставив собі засаду: не просити нас нічого. Була би це добра прикмета і коли-б таких більше, то було би менше клопоту, але в тім випадку, на жаль, не криють ся благородніщі мотиви якогось такту, тільки, непримирима ненависть до цілої дирекції.

— Котрий це такий може бути? — спитав з зацікавленнем Любаска.

Шуліковський як би не чув цього питання і говорив далі:

— Той чоловік з лица мені не подобаєть ся, просто разить мене і непокоїть так, що на очі не можу його стерпіти.

Начальний директор ходив в поперек канцелярії сюди й туди, зтягнув ся нервозно папіроскою і продовжав:

— Тимчасом якийсь „пех“ чи може якісь глибші, оккультистичні, чи як вони там називають ся причини зложили ся на те, що я з тим чоловіком щоденно мушу стрічати ся в урядованню.

Любаска був дуже здивований.

— Хто-ж би це міг бути!? І не дало би ся його викоренити яким чином, або принайменше перенести до иншого відділу, щоби своєю появою, чи скажім радше поведенням не дразнив вас, пане директоре?

— Я вже пробував всяких способів. Не давав довгий час підвижки, понехував його при ремунераціях і святочних датках, пробував сварити за похибки, думав, що він зразить ся, піде собі, але все даром.

— Так, це хиба людина без всякої амбіції і чести.

— Він видержав мовчки все і тимчасом набрав такої сили і вправи в своїй галузи праці, яка, слід тут зазначити, виїмково належить до найтрудніших і найтяжших за всі відділи в „Народній Силі“, що його тепер ніхто мені заступити не може і на те місце треба кількох. Я давав йому до помочи цього і иншого, але всі показали ся слабі. В поведенню нічого не можна йому замітити, але я чую нервами, як той чоловік страшенно мене ненавидить, з його очий аж сиплють ся іскри пекольної ненависти на мене, чи нас всіх, я чую це і виджу, хоч він скриваєть ся передо мною.

Любаска вдарив ся в чоло.

— А-га, вже знаю! Це жонатий, той вимарнілий, блідий, що я його ще за театральних часів виратував з болота! Кедрина! Так це він мені віддячуєть ся!

Шуліковський затаїв усміх в душі.

Розмову перебив писар Деркач. Вийшов розжалений з червоними від плачу очима, дрозав, икав ся.

— Я, я, прошу пана директора — мені шкода моїх літ, отже хочу знати, чи маю тут чого надіяти ся, чи ні?..

Шуліковський відповів спокійно:

— Я вам, пане, нічого не обіцяю, а ви не тратьте надії.

Під ту сцену зявив ся Немирич, поклав жмут довгих аркушів на столик і вийшов.

Шуліковський дрознув і глянув на Любаску. Той дивив ся в слід за Немиричем і подумав:

— Чи то цей мав би бути?..

XVI.

Наум Ярвич від довшого часу застановляв ся над одною проявою і старав ся прослідити її. Звернула його увагу обставина, що деякі робітники „Народньої Сили“ за короткий час служби перескочили старших, інтелігентніших і далеко ліпших в праці. Мав би це бути сліпий випадок, щастя? Ярвич занадто добре знав Шуліковського і відносини в „Народній Силі“, занадто тверезо і критично дивив ся на світ, щоби міг вірити в такі річі. Як це може бути — питав він себе, — щоби такий Х., без ніяких студій, без іспитів такий, що от недавно тут зявив ся і суму, зложеноу з шістьох цифер ділить як слово, коли не може помістити її в одній стрічці, не знає своєї мови, а в чужій готового концепту не переписе, бо не знає азбуки, — як цей, чи той міг перескочити на дві і три ранги такого пр. Немирича, пок. Скоропада, або хоч би й Паланицю? Трудно знайти чоловіка без упереджень, все-ж таки Ярвич не міг підозрівати Шуліковського в сліпій односторонности та протекційних нахилах. Той чоловік як добрий купець мав нюх і знав, що вартує його кожний робітник. Як-же той його змисл погодити з дійсним станом річі?

Ярвич довго мозолив ся над розвязкою цьої загадки, врешті закинув теоретичні комбінації і взяв ся слідити факти живцем. Навязав зносини з товаришами, які „вродили ся в чипку“ і коли приглянув ся їх роботі,

не викрив нічого нового, лиш утвердив ся в своїм переконанню, що їх праця стоїть далеко поза працею нехтованих товаришів. Раз звернув він увагу на принятій міри видатности і пізнав, що вартість чоловіка у директора залежить від скількості позицій, затягнених на годину. Та міра була подекуди в дивовижний спосіб вишрібована і тут був ключ для Ярвича. Хтось мусів довести працю до тої міри, комусь залежало на тім, щоби пописати ся перед директором, обнизити ціну праці і вилізти по хребтах товаришів. Хто-ж би це міг бути? Ті низькі, лакейські душі, а при тім найслабші робітники, яких так багато всюди. Ярвич почав слідити тих тихеньких, благих, богобоязливих товаришів. От, вони нічого собі. Працюють, як кождий инший, жалують ся, що цей і той вже стільки зробив, а вони ще в залегlostях, речинець до віддачі місячних, кварталних, чи піврічних рахунків та виказів ще далеко, от вони буцім то, ще колотять ся коло роботи, далеко їм бідним до кінця, а тимчасом оден потайки перед другим вже кілька днів тому віддав свою роботу Шуліковському.

— Як це може бути, що Х., У., віддав вже свою роботу, а цей, той і тамтой ще цілий тиждень мозолив ся над нею? — питає себе Шуліковський і на тій підставі записує собі й установлює норму, що від дня до дня робітник повинен зробити стільки і стільки і тим самим призначає пана Х., У., до авансу, а тамтих негодяїв і лїнюхів застановлює до жидівського Великодня.

Тут Ярвич вислідив, що такі панове, як Х., У., ночували потайки в бюрох, забирали акти і книги домів, хоч це було строго заборонено і слїпали дома по ночах над роботою, щоби тільки по хребтах, а навіть трупах товаришів видрапати ся на верх, бо на чесну дорогу не

було в них дару, ні сили. Опісля, коли такий єзуїт видрапав ся на верх, його злодійський хист переходив в практичну фаву. В поїздках на ліквідацію такий панок зачинав від покутних „гешевтів“ з мужиками і Жидами, пізнійше загарбав більшу суму і накивав пятами з „Народньої Сили“.

Бували молоді люди, що посвятили ся виключно банковому покликанню, покінчили торговельні академії, працювали по кілька літ в заграничних банках і фірмах, володіли кількома європейськими мовами, але й ті не могли нічого дослужити ся в „Народній Силі“ і по двох-трьох літах відходили огірчені до чужих інституцій. Директор Шуліковський здвигав тоді плечима і на відході вповідав все одну формулу:

— Я мав супроти вас дальше ідучі пляни. . .

Між персоналом була думка, що Шуліковський бояв ся вишколених людей, щоби не перевисшили його і не мали жадань до керми інституції, а вони по краєвих і державних інституціях авансували скоро на касієрів, начальників, секретарів і директорів.

В таких умовинах життя людей в „Народній Силі“ було невідрадне. Вони пересипали ся десятками і сотнями як через заїздний дім, переходили як тіні. Нині тут пріє при столику збідований, кривий пролетар, який в своїй просьбі написав, що за 15 левів буде днями і ночами сидіти в „Народній Силі“, там з кута з поза актів, з коша на папір вилазить і дивить ся на тебе инший джус, що це таке, відки взяв ся? Хто його знає! А там горі драбиною драпаєть ся якась инша бородата постать. Лізе кочкодан нездарно до актів, паде з драбиною, з сусідних відділів збігають ся на гриміт, кочкодан закриває рукавом розбитий ніс, бере капелюх і стільки ти й видів його у своїм життю на білім світі.

А завтра тут і там застаєш свіжого, білого мурина. Одні марнували тут молоді літа і добу студій та відпадали мертві, або живими неужиточними зробками, інші ниділи і зводили ся до своєї черги, а коли могли вже мати які жадання, начальство відкидало їх з нічим і на місце одного брало свіжих двох-трьох за ту саму плату, а ті, що хитрили і кривили душею, лізли по хребтах одних і других в гору. Звичайно мали вони нагляд над роботою, крім того виставляли для дирекції довіренно устні і писемні кваліфікації підчинених робітників. Такі характери, забезпечені „урядовою тайною“ і безпосередніми зноси́нами з дирекцією управляли дволичну політику. При своїм критім посередництві сповняли вони найбільше шкоди і злочинів супроти товаришів, інституції, а навіть управи й народньої ідеї. Між підчиненими гнобили вони бідаків, підлещували ся сильнішим характерам, не розділювали совісно праці, в тяжких сезонах не упоминали ся в дирекції помочі, а при оцінках підчинених товаришів накручували справу все так, що здобуток виходив на їх користь та безпеку власної нездарности, а найліпшому робітникови діставала ся увага, що хоча він розуміє свою річ, але робить за повільно, спізнює ся до бюро і т. п. Сказати просто: багато з шефів обсуджувало дирекцію і нарікало на неї перед товаришами, а перед Шуліковським гнули хребет і довірочно нищили тих самих товаришів. Цей єзуїтський дух болів Ярвича, він придумував способи, але був безрадний. Молодий поклонник мистецтва і науки не мав виробленої агітаційної жилки, не знав, як забрати ся до організації, видів тільки, що катастрофа зближує ся з кожним днем і чув великий жаль до Шуліковського. В таких хвилинах сходяв ся з Немиричем, то хорував і замикав ся в своїй комнаті. На шафі з книгами стояв

людський череп з вищиреними зубами, Ярвич брав скрипку і грав старі, сумовиті коломийки, грав з серця і душі несамовито як чорт, виливав в них недолю поневоленого народа і змарнований вік молодого покоління.

Одного дня зійшов ся він з Байдою, Ришкундою, Юдейським та Палієм і врадили скликати в комнатах кухні збори персоналу. На ті збори прийшли всі товариші й ухвалили оснувати при кухні казино з всякими забавовими і викладовими відділами і комітетами, щоби таким чином персонал зблизив ся і зжив з собою і щоби опісля міг він в потребі ставляти зєдинено свої жадання супроти дирекції і боронити своїх прав. Політичні власти затвердили це казино, його отворенне відбуло ся шумно, з виборами всяких комітетів, посипали ся палкі мови як з рога обильности, робуча громада по півночі вертала підбадьорена домів. Скорою ходою зачали ся відчити, виклади, дискусії, наради, брацтво почало відживати і набирати духа і віри в кращу будучину.

Ярвич втішив ся цьою проявою, але глядів спокійно і тверезо на новий рух. В тій порі впала йому під увагу одна постать. Був це один з тих вибраних, може найщасливійших в цілім, великім гурті „Народньої Сили“, який мав значіння в дирекції, а серед товаришів, ні один не міг сказати про нього нічого певного. Молодші боязко викланювали ся йому, він для кожного був масненький, упередно чемний, старші любили брати його на посміх, але ніхто не вірив йому, хоч за цілі літа ніхто не приловив його на горячій вчинку. Був все чистенький, з сальоновими манєрами, замашний вус в гору, лиса голова, очі слідили все кожний предмет, чоловіка і все що дієть ся довкола. Гончаров описує в своїм „Обломові“ постать, яку люди тоді лише видять і пригадають собі її, коли вона зявить ся між ними.

Те саме було і з нашим героєм. Всі прозивали його Вюн, але відки це прізвище пішло, ніхто не знав. Коли часом серед товаришів надумували ся, кого вибрати в делегацію в якійсь важнійшій справі, дотепний брат бомкнув лиш: „Вюн“ і всі заливали ся пустим реготом. Чому? — ніхто не міг би на це подати певних причин. Раз в темнім куті на кінці коридора появило ся на шибі, покритій инеем отсе питанє: „Хто найбільша к... а в „Народній Силі“? Сподом додала инша молода рука: „Вюн“, а низше ще инша: „Так! Так! Свята правда!

Немирич не займав ся дослідами, вірив легко людям і відносив ся до них просто як дитина: з любовію або ненавистію. Він повидів це і сказав:

— В тім може бути велика кривда для чоловіка, якого ніхто не ймив за руку.

Ярвич не відповів нічого, лише застановив ся над цим цікавим випадком і приводив в памяти свої спостереження. Отсе що ранка постать Вюна легенько як тїнь косячою ходою пересуваєть ся по всіх відділах „Народньої Сили“. Його мало хто запримічує, нато-місць він видить всіх і все. Підчас кожної важнійшої хвилини, коли в „Народній Силі“ счинить ся якась хрія, навіть в далекім відділі і на иншім поверсі, аж тут пан Вюн виринає з кута як з під землі і дивить ся. Він все занятий, все урядує, висиджує вечерами, його бюро на третім поверсі, положене так, що директор кожної хвилі може видіти світло у него, але тільки згасне лямка у директора, Вюн капелюх на голову і тихо як кіт висуваєть ся з бюро. Він знав ся з усіми, але все пнув ся до панських забавових кругів. Вмів заграти в карти, любив білярд, круглі, всякі іменни і семейні свята. Голову мав слабу і коли мистці

чарки держали ся ще на ногах і масні дотепи і придибашки кружляли на впереїми, він стріляв пальцями, стріпував руками поза себе і добавляв з польска: „Do Dubna z Garonet!“ але на те місце не вмів нічого путнійшого сказати від себе. Тягнув за забавами, але ніколи не любив брати на себе ніяких людських, товариських, ні громадянських обовязків. Підлещував всім, признавав кожному більшу вартість, ніж той сам мав про себе, але говорив це тільки в очі, а поза очі оправдував ся так: „Думаєте, що я не наговорив йому правди!? Я в живі очі наговорив йому цілу копу дурниць. Розумієть ся, не так просто з моста, лише чемно, як випадає на добре вихованого чоловіка“. Дами з мальованим лицем і руркованою перукою, в рукавичках та воалькових масках давали в кухні гострі прикази служницям, одушевляли ся Вюном: „Ах, який він інтелігентний, який упереджуючо чемний, милий, золотий! Чули пан? він у графа Піпілінського проводив танцями, йому одна нога граціозно згинає ся в коліні“. Він справді славно танцював. Обі ноги в такі хвилини збивали ся колінами до купи і коли взяв крісло, щоби замаркувати танцюючу особу, то творив з тою деревляною парою літеру Х. Але для Ярвича було цікаве те, як цей чоловік все видить і знає, що дієть ся в „Народній Силі“. Чи потрібно йому того до студій? Ярвич ніяк не міг підозрівати в цьому Вюна, тому вдивив ся в землю і спитав Немирича.

— Ви були хорі тамтого тижня?

— Так.

— Ви оповідали мені, що в четвер вечір перед приходом до бюро вийшли на вечерю до шинку „Під Храмавим Чортом“.

— Так і тоді секретар, Сірко, зайшов там тільки

на хвилину, випив мале пиво і живо вийшов. Той чоловік ніколи там не буває, зрештою там йому не по дорозі.

— Котра це година могла бути?

— Памятаю, точно пів до 9-ої вечером. На другий день рано, як я вам вже оповідав, Шуліковський виправив мені страшенну авантуру, розкричав ся на мене так, що на всі відділи було чути: „Лінюхи, не роби, чините ся хорі, а по шинках годні лазити і пити!“

— Менше з тим, — перебив Ярвич, — чи не завважили ви перед тим кого іншого в шинку?

— Немирич надумував ся, врешті пригадав собі.

— Ага, перед тим був в першій покою при буфеті Вюн, також лише хвилинку, я видів його, але він, здасть ся, не звернув на мене уваги.

Ярвич глянув до свого записника і пояснив:

— Тамтого тижня в четвер точно о годині 8. вечером Сірко повечеряв на другій дільниці міста в своїм звичайнім ресторані, випив склянку пива і пішов домів в свою третю дільницю. По дорозі стрінув ся з Вюном, той підводив його кілька хвилин і говорив йому на ухо, опісля Сірко вернув ся аж до вас.

Оба товариші станули збентежені.

Вибила 3-та з-полудня, робітники „Народньої Сили“ розходили ся домів, Ярвич мав пополудневу роботу і пішов зі своїми актами в комнату з другого боку перед дирекційною канцелярією. Сів при столику під стіною коло дверей і писав. В ряди-годи вслухував ся в тишу і порядкував зміст до свого урядоваго письма. Двері до дирекційної канцелярії не були приперті, Ярвич видів крізь вузку щілину білу, кафлеву піч в куті, чув відкашлювання Шуліковського і шелест актів. По часі засту-

кав хтось несміливо в одвірок дирекційної канцелярії з противного боку, від ліквідатури, директор промовив :

— Прошу, вас, пане Приємницький.

Дала ся чути легка хода, стук обцасів, настало подання рук, опісля друга постать відступила ся так, що рухи її тіни відбивали ся живо на білій поливі печі.

— Чим можу служити, пане Приємницький? — спитав Шуліковський.

— Прошу пана директора, тут у нас діють ся такі нетактовні річи, що просто не знаю, як це назвати. Завязала ся у нас між персоналом кухня, яка просперує вже кілька літ і для якої світла дирекція також причинила ся ласкавим датком, а тепер нашим панам за мало ще того всього і взяли і завязали якесь казино. Уложили статут, подали до поліції, поліція вже навіть затвердила той статут, але я виджу, що те все робить ся без дозволу і відомости світлої дирекції. Я не мав би нічо проти казина, як такого, я сам не будучи докладно поінформованим в справі, ходив на ті збори і далі ходжу, щоби видіти, що там робить ся, але прошу пана директора, те все дуже не подобаєть ся мені. Там мають такожь доступ всякі молодники, практиканти, дієгарі-студенти, забирають голос в дискусії і мені приходиться нераз чути такі вискази, притинки, а навіть критику відносин в „Народній Силі“, що мене просто це ображує, як можна так поступати за плечима світлої дирекції, без її відома. Я ходжу там лише з тої причини, щоби не наразити ся на закиди недостачі товариської солідарности, але з другого боку не можу наражувати ся супроти пана директора і тому прийшов порадити ся, що маю далі робити?

Директор весь час глядів з цікавістю на Приємницького, опісля перейшов в поперек канцелярії, затагнув

ся своїм звичаєм гострою папіроскою і вповів з нервозним усміхом:

— Я не можу вам, п-ні, заборонити, щоб ви не ходили на ті наради наших панів. Навпаки, я рад, що ви як старший і розумніший урядник берете участь в тих зборах, чи засіданнях, бо надію ся і маю повну віру, що ваша приязність там і ваше розважне слово не могло би допустити до якихось неприємних виступів проти дирекції. Зрештою, як би там не було, то ви самі добре знаєте, що я маю чисту совість і не лише безкритичних закидів з боку загорілих молодиків, але навіть цілого віча, повного парламента проти мене не злякався би... Прикро мені довідати ся, що мої панове знов знайшли собі нагоду до всяких нарікань на дирекцію, але з другого боку я вдячний вам за те, що упередили мене про цей сумний факт. Зазначую при цьому, що як досі так і на будуче я все щиро буду відносити ся до вашої праці й особи.

Ярвич з напруженим духом вислухав цілої розмови. Від самого початку по несміливим стуку в одвірок, коли двері до дирекційної канцелярії були відчинені на розтвір, він пізнав відому характеристику Вюна.

— Хто в тім касині засідає в віділі? — спитав Шуліковський.

— Там вибрали пана Ришкунду, Байду, Палія, Ярвича і ще кількох інших.

— Як-же-ж ті панове поводять ся супроти молодецьких вибриків на дирекцію?

Вюн почав онимати ся.

— Я прошу пана директора, був` лише на зборах, але мене до ніякого віділу не вибрали, тому не знаю, як вони там поступають на своїх засіданнях.

Вюн відійшов, директор покликав секретаря Сірка.

Старий службовець вклонився і станув на середині дирекційної канцелярії. Стояв суворий, рішучий як жовнір перед своїм командантом, дивився в очі директора, готовий до приказу. Шуліковський підписував кореспонденції і спитав з штучною недбалістю:

— Що там чувати, пане Федір?

Секретар не кліпнув оком, тільки відповів:

— В кльозеті прошу пана директора, знов попсував хтось водопровід.

Більше нічого не зайшло? Я хотів би знати, що там діється між нашими людьми. Ви, як секретар, повинні передовсім уважати на поведення і настрої між нашими панамі, бо я тут, мій пане за багато інших справ маю на голові.

В ту пору надійшов директор Любаска, роздягнувшись і сів на своїм місці за довгим столом. Шуліковському дрожали руки гін говорив далі здержаним, хорим голосом:

— Отже ви не знаєте, що там між персоналом збирається буря проти дирекції, на нас тут усіх... Я сам мушу доходити всього по нитці до клубка. На цілу інституцію нема тут ні одного чоловіка, який звертав би увагу на настрої серед робітників і виручив мене в тім ділі.

Любаска підіймив в гору лице і глядів уважно з поза укуллярів на Шуліковського, той усміхнувся злобно і говорив далі.

— Ви нічо не знаєте, що наші люди використали нагоду і в тій кухні, яку я попер для їх добра і викинув для неї народний, кровавий гріш, вони там тепер розгосподарювалися так, що під оболочкою касина завязали боєву кадру і відбувають тайні засідання і наради проти дирекції.

Сірко вповів рішучим голосом:

— Я про це перший раз чую. Прошу пана директора зараз розв'язати і розігнати це збіговище.

Директор всміхнувся згідно і відкинув в кут погаслу папіроску.

— Мій пане, як ви можете говорити такі дурниці!? Та-же тут має ся до діла з організованою силою! Вони завели це на підставі статутів і ті статuti затвердила вже власть! Тепер мені ваша рада до хрину! Треба, пане, мати змисл, нюх, око й забігати лихо, коли воно клюєть ся, а не чекати, аж нас викинуть з наших крісел! Я розумію солідарність в бюрі, в праці тут, але всяка солідарність поза мурами „Народньої Сили“ може лише грозити нашій повазі і підкопати інституцію.

Настала мовчанка, директор Любаска сидів нерухомо, секретар стояв непорушно, директор Шуліковський листував в актах, врешті спинив ся і вповів:

— Дякую вам, пане секретарю, можете вже відійти.

Секретар стояв далі на своїм місці, відцмокнув як щушак і сказав:

— Тут, прошу пана директора, треба щось рішучого постановити.

Директор Любаска вибухнув фарисейським сміхом.

— Ви, пане Сірко, не визнаєте ся в положенню і не розумієте пана директора Шуліковського. Нині про всякі рішучі постанови й мови вже не може бути! Тепер треба спритно взяти ся до діла. Моя рада була би така. Ви, як секретар і найстарший та найповажніший урядник між персоналом, старайте ся там якимсь робом вийти, пробуйте вписати ся там в члени, не знаю тільки, чи вас приймуть, ця обставина була би для нас тоді характеристична, але думаю, що вас повинні прий-

мити, а тоді могли би ви на місці дещо вивідати ся, провирити і достарчити нам відповідний матеріал.

Секретар затремтів підчас цих слів, збісив ся на виду і подумав в душі: „Шляг би тебе трафив! Той все пхає мене в найтяжшу біду!“ Він мав вже відгризти ся й відпекати тої місії, але Шуліковський перебив йому.

— Тут нема двох думок в цій справі, пане Федоре, нема иншої ради; ви мусите підіймити ся того діла. Тільки звертаю вашу увагу, обдумайте тактику і робіть все осторожно, инакше вони будуть крити ся перед вами і тоді вийде для мене: муштарда по обіді!

Секретар не відповів ні слова, вклонив ся і вийшов.

Настала знов мовчанка, вкінці Шуліковський закрив долонею хитрий усміх і сказав:

— Дякую вам, пане товаришу, що виручили мене в тій прикрій ситуації, инакше той чоловік був би всю свою злість переляв на мене, а я вже й так за багато маю з себе.

Директор Любаска бубнив пальцями по зеленім столі і говорив холоднокровно:

— Я сумніваю ся, чи він виведе ту задачу як слід. Він з персоналом в добрій злагоді, буцім строгий і рішучий, але лиш там, де чуєть ся безпечний, поза тим, це трус. Я знаю його ще зі студентських часів... Зрештою серед персоналу, бачу є хитрі люди. Коли вони вже поважили ся на такий крок, то тут пан Сірко нічого не вдіє. Я певний, що вони приймуть його, чому-ж не мали би приймати? Він засяде там з ними до шахів, чи до партії преферанса і тільки всього. Але що поза тим буде діяти ся, які засідання і що на тих засіданнях буде, які ухвали, на це хиба вони за мудрі будуть, щоби сповідати ся зараз перед паном Сірком. Тут треба би такого, що до шинків заглядає

і там при чарці міг би все зробити... Але ми берім річ загально так, як вона станула перед нами. Отже солідарність... Яка це може бути солідарність персоналу поза мурами „Народньої Сили“, як пан директор слушно завважили, це мали ми вже нагоду нераз пізнати. Розумієть ся, досі було це в меншій формі, а тепер належить сподівати ся в більших розмірах. Отже ходить про те, щоби ту солідарність так, як вона нині стоїть—зломити, розбити посередно, в її лоні

Директор Шуліковський станув напроти Любаски, спер ся правою рукою на стіл, слухав уважно і подумав: „Дійсно, це великий, проворний чоловік! Ану, чи він відчитає і вивість те, що я вже постановив?“ Любаска совав по столі довгим ножем до розтинання газет, потупив очі в тій роботі і говорив спокійно:

— Мати кількох довірених людей, які доносили би нам про те, що там дієть ся, це не зашкодить і таких нам легко зеднати для себе. То були би для нас, що так скажу, орієнтаційні чинники, але головну увагу треба звернути на тактику з нашого боку. Завтра має ся виплатити ремунацію за вечірні роботи, отже моя рада була би така: прошу вглянути, хто там в тім товаристві, чи комітетах проводить і тім всім паничам, по моїй думці, належало би наглядно обмешити суми, а натомісць побільшити тим, котрі бодай в части відносять ся прихильно до дирекції. Оперуючи розумно і зручно при кожній нагоді ремунацій, святочних датків, при всяких підвишках і авансах, можна все викликати роздвоєння в лоні їх солідарности, а при тім можна володіти, кермувати людьми і конструувати нові гурти до своєї вподоби. Кинути між них іскру зависти і незгоди, отсе вся філософія мирного устрою між пануючими і підчиненими.

Шуліковський обіймив Любаску з одушеленням.

— Великий з вас мистець і психольог, дорогий пане товаришу!

Любаска поводив ся скромно.

— Пане директоре, на тій простій, хлопській філософії опирають ся всі дипломати, політики, всі держави з всякими народами і партіями.

Вечером Ярвич розмовляв з Немиричем про Вюна. Оба товариші розсліджували спокійно той оказ в людськiм звiринци, Немирич похитав смутно головою і вповів :

— Сіре, пропаще життя людини слабої тілом і труса духом. Такий не має приятелів, ні ворогів. Сонце слабне і світ зводить ся. Природа повторюєть ся, поповнює плягіяти на самій собі, не витворює сильних одиниць, лиш плодить близнюків і непотрібні плеоназми. Чоловік хоче жити, а світ вимирає. Але нам краще — не живемо тим, що здобули, лише тим, що втратили.

На другий день виринула чудернацька новина. Деякі з тих, що проводили працею по бюрах дістали значно меншу ремунацію від тих молодших, що навіть не надіяли ся ніякої ласки від дирекції. Всі були незвичайно здивовані, врешті по розвазі скликали нараду в своїм касині. Вечером зійшли ся всі робітники „Народньої Сили“ і серед сміху і всяких дотепів зачали ся промови. Деяки були за тим, щоби ремунаціями поділити ся між собою по товариськи і по заслугам, інші противили ся тій думці і виходили з того погляду, що багато товаришів видало вже свої гроші на всякі потреби, зрештою не один не приймив би такої жертви, вкінці прийшли всі до пересвідчення, що в цім маневрі дирекції криєть ся та ціль, щоби розбити товариство робітників. Пізної ночі закінчив Байда свою промову отсим зазивом :

— Не забувайте, товариші, про нашу організацію. Як бачите, ми що-йно тут згуртували ся, щоби пізнати ся взаємно, не зібрали ще своїх сил, не мали часу обдумати і постановити плянів на оборону нашої долі, а ворог підсуває вже свою нечисту лапу, щоб нас поріжнити і розбити. Нехай це буде наукою для кожного, як він має цїнити нашу організацію і служити гарній, ідейній справі. Нехай по нинішнім досвіді кожний, навіть наймолодший товариш, ще з більшим серцем і довірем горнеть ся тут до нашого гурту, нехай приходить тут отверто зі своїми болями і жаданнями, а коли ми всі шире будемо прямувати до одної цїли, то маймо віру, що правда побідить!

Про весь настрій, хід нарад і всі промови аж до подробиць знав Шуліковський тої самої ночі.

XVII

Плян Шуліковського цим разом хибив. Казино розвивалося живо, гарно і стало серцем персоналу. Одні товариші заходилися коло хору, другі працювали в оркестрі інші в відчитовім та викладовім гуртку. Молоді люди будилися з занепаду і сірої буденщини, між ними почали виринати даровиті, пильні одиниці і ті посвячували вільний час для добра загалу. В тісніших, товариських зносинах витворилася громадянська ідея і ратувала меншого брата, що досі ходив блудом і пропадав марно. В здоровім дусі єдності життя стало відрадніше, бюрова праця лекша.

Минуло пів року.

Одного дня др. Шуліковський переглядав виказ персоналу, відчислив десятю часть квартального зиску, яка виносила 1.500 Корон і розділював на 60 робітників тим способом, що старші мали дістати від 50 до 150 Корон а молодші чим раз низше. Взяв аркуш паперу і написав олівцем в горі: „На підставі ухвали Надзірної Ради на засіданню з дня... з рахунку ремунерацій і датків за поурядові години від 1. I — 1. IV.“

Виписував нище назвища робітників і значив на боці квоти. Стешинови написав 50 К., але пригадав собі, що той був два тижні хорий, отже счеркнув на 30 К. Юдейському написав 60 К., але пригадав собі, що на платню того мурина прийшов судовий кондикт, отже перечеркнув цілу квоту. Прийшов до Черепка.

Той хлопець поправив ся вправді, висиджує і тягне до 5-ої, а нераз і до 6-ої вечером, але перед трема роками зробив ошибку в рахунках. Можна би йому дати 40 К., але з огляду на ту ошибку дістане лиш 30 К.

За пів години виказ був готовий, Шуліковський задзвонив на Тарадая і передав аркуш до бухгалтерії.

Летом птаха рознесла ся вість:

— Ремунація! Ремунація!

— Хто дістав?

— Всі дістали.

— Ні, не всі, перечив писар з бухгалтерії

— Як не всі, то я певно не дістав! — сказав Юдейський. — Я вже вісім літ не мав відпустки ані ремунації.

Палій укладав собі, що нині як раз в хаті нема зломаного шельюга, жінка не може більше в склепiku взяти на борг, обіду не буде, діти будуть плакати, а позичити також нема де. Сував олівцем по куснику паперу і думав:

— Припустім, що дали би мені 80 Корон.. Нині 7-мого... на стравунок до кінця місяця може вистало би 80 К., але хата ще не заплачена, а 15-ого западає векселева рата 30 корон.

На сотню людей налетіла хвороба мрій в виді корон, тимчасом ремунація була визначена лише для 60-тьох. Одні сплачували в думці рати, другі справляли чоботи, треті, — ногавиці, інші позичали вже на ту ремунацію. А дома кількадесять бідолашніх жінок мріло про нову спідницю, одержу для дитини і ліпшу страву для чоловіка. Голодні робітники крутили ся по відділах, хто вибіг до бухгалтерії, аби побачити виказ, а хто до ліквідації довідати ся, чи аркуш вже в касі.

До дирекції війшов покоєвий маляр, який помалю-

вав кілька комнат в „Народній Силі“ і купець, який достачив хідників. Оба вклонилися низенько і подали свої рахунки. Шуліковський вліз в ті рахунки тілом і душею, провірював кожен позицію, черкав квоти, які видали ся йому за високі, торгував ся, нараз відвернув голову, подумав і вийшов до касієра.

— Є вже тут виказ ремунарації?

— Ще ні, — відповів касієр.

— Як лиш прийде, то дайте мені його.

Щож чувати з нашою ремунарацією? — питали товариші між собою.

— Був вже в касі, але директор казав собі його дати.

Юдейський всміхнув ся злобно.

— Він мусить ще з десять разів переглянути його, почеркати, щоби хто, борони Боже, не дістав одну корону більше і потім не знав би, що робити з нею!

Минули три години, робітники стали нетерпеливі.

Палій взяв на відвагу, обтріпав одіжку, випростував ся, заглянув до кешонкового зеркала, шурнув пальцями по чуприні, підкрутив вус і пішов до канцелярії. Шуліковський переглядав акти, Палій відкашляв в зігнену долоню, вклонив ся прибрив мужеське лице ласкавим усміхом і зачав:

— Прошу пана директора, ми, егм, чули, що пан директор зволили уділити нам ремунарацію за вечірні години. Коли можна, то я просив би виплатити мені, бо маю нині конечні видатки. В хаті —

— Хто вам говорив про якусь ремунарацію?!

— Та вже, прошу пана директора, виказ мав бути готовий. Я вправді не видів, але кажуть товариші.

— А леж, мій пане, пильнуйте себе і своєї роботи, а не марнуйте час на контролю моєї особи і моїх заряджень! Я собі те випрошую! Остаточо може би був

навіть дав дещо, але що панове натискаєте на мене і перешкоджуєте, то ніхто не дістане нічого. Попросіть мені тут зараз пана начальника Ришкунду.

Палій вийшов і по дорозі оповістив в бюрах, що ремунація „здаєть ся“ пропала, а Ришкунді пригадав, що люди три місяці гарували вечерами і мають конечні видатки, отже нехай він представить справу директорови.

Щуліковський привитав Ришкунду сими словами:

— Що там в цілій маніпуляції дієть ся!? Люди не мають роботи, чи що!? Та ще вчера говорили ви мені, що треба помочи, бо є залеглости, а нині тут гурмами нападають мене з вашого відділу і не дають спокою за якоюсь ремунацією! Виясніть це панам, що я тут гроший не кую і з коліна не вилуплю і нехай панове, п-ні, пильнують роботи, а не контролюють мене!

— Пане директоре, ви обіцяли їм заплатити вечірні години і казали в тій цілі завести викази. Кожного пильнувало ся, записувало, коли котрий спізнив мінуту, не один випив за це порядно, я їх всіх повідомив про це зарядженне, а решта не належить до мене.

— Алеж, пане Ришкунда, що ви мені такі річи говорите! Ви-и, найстарший урядник! Я, п-ні, міг хіба лишь обіцяти, але не прирікати! Я прецінь через духа святого не можу наперед знати, які будуть зиски, а які виплати, видатки і страти! Ану-ж мені завтра ввалить ся сто виплат і що я пічну! А зрештою пригадайте панам з службових правил, що панове на зарядження дирекції обовязані навіть без окремої винагороди приходити по полудні до роботи! Я думав над тим, чи не дало ся би тепер дещо панам уділити, бо прийде літо, то один з другим скаже: „Що, я не дурний робити задурно в поурядових годинах і висиджувати вечерами!“ — але от, прийшов нині маляр і виставив солений рахунок

за відновлення тих кілька стін в бюрах, прийшов муляр, прийшов власник фабрики лінолеум, — годіж тим людям сказати: Заждїть, бо свої панове перші, ніж ви! Обясніть це панам... Дикі претенсії!

Ришкунда вийшов, Шуліковський глянув за ним, погладив рукою по татарським носі і всміхнув ся скрито.

— Пішла наша ремунація на стіни і хідники „Народньої Сили“, сказали робітники, коли начальник сповістив їм слова директора.

Зачали ся знов наради, директор вивідував про них докладно, врешті порадив ся Любаски і завів дворазове урядовання. Досі було воно від 8-ої до 3-ої з півгодинною перервою на обід від 12-ої до 1/2 1-ої, а тепер від 8-ої до 1-ої від 4-ої до 6-ої, се-б то пів години довше. Пополудневе ходження і праця при нафтових лампах мучила людей, вони ледви здужали навідувати ся до свого касина, не були в силі працювати по-за бюром, ані не мали часу заробляти з боку, касино ставало пустокою, врешті заснітило ся зовсім.

Цей плян Любаски повів ся вповні.

XVIII.

Микола Паланиця лежав в горячці. Підоймив руку перед себе, трясла ся як у старця. Ляг горіниц. Зле було з ним. Бояв ся, щоби не поповнити якого злочину. Спокій, терпеливість, через яку потерпів чимало кривд, середня дорога, до якої нагинав себе — все зломало ся. Настав в ньому роздвій. Білий дух плакав, сатана реготив ся.

— Держи ся далі тої ясної дороги, якою вів я тебе, бори ся далі, упадь і пропадь в чесній боротьбі

— Не слухай — все марниця. Сонце, світ, життя — це атом, хвилина в вічності; іди за голосом сили! В пекольних завях твоїх діл найдеш чар терпінь, величі й осолоди. Вимер світ серця, настав світ розуму і діла.

Темний дух зачав пересувати перед Паланицею хвилини з його минувшини і показував, як він убивав себе, нехтував своє тіло, нищив себе самого, а люди йдуть мимо, одні сміють ся з него, інші прикладають руки до його тортур.

Паланицю ломив жаль над самим собою, а дух сів край ліжка і шептав:

— Чиста, ясна дорога дотепер, а люди заснітили її. Всю погань виляли на неї. Ніякого злочину не було у тебе досі і диви — темрява довкола. Розсвіти темряву! Видів ти, як серед буденньої нудьги залунає нараз крик: „Горить!“ Людям зівянуть коліна, а їх обіймає в мить крилатий страх! Але у тебе нема сили! Ти не ви-

добув ся з юрби і в юрбі згинеш марно так як багато твоїх товаришів!

Паланиця протирав очі, в хорім мізку плели ся смішні способи. Він набере мила і по 10-ій в ночі намилить на кілька кроків хідник перед брамою Шуліковського. Або підсяде на него з бучком. Ні, з каменем — з метавкою. А може краще з фльобертом. Як би в долоні плеснув. Одно зерно шроту в плечі... Засісти в плянтах... Шуліковський вертає з буди о 11-ій в ночі. Але в корчах може укривати ся поліцай — побачить блиск, може вчути крик.

Паланиця сів на ліжку.

Поліцай... Але й так були би доходження, підозріння впало би на невдоволених, кожний мусів би виказати ся, де був під ту пору і могло би вийти на яву. А може підложити вибуховий патрон? Під гудзик електричного дзвінка. Тут може хтось інший наткнути ся, а такий як Шуліковський виходить звичайно цілий. А може би підложити динаміт в дірку від ключа? В його бюрку. При тій роботі міг би легко підглянути Паланицю возний... Втроїти бестію! Всипати пруського квасу в карафку!.. Ге, ге, а потім в суді впадуть на голову Паланиці такі слова: „Цей осібняк мав занедбане виховання, був обтяжений гріхами батьків“...

— Ге, падлюки! А що це бюрократизм!?

Встав і зібрав ся. Було коло 8-ої вечір. Вийшов на місто. В бічній, темній вуличці увидів одного старшого товариша з „Народньої Сили“, як вийшов з шинку з двома панками. Станули в темнім вході старої брами й як би торгували ся за щось, врешті товариш по кількох хвилинах застанови крикнув роздражненим голосом:

— Чорт бери! Я буду йти чесною дорогою і зди-

хати з голоду, а вони обкрадають мене, жінку і четверо дітей, обкрадають нас всіх від десяти літ!

Один з панків зареготав, ся а другий нахилив лице до товариша Паланиці і вповів:

— І ви всі маєте їх ще за патріотів, а вони днуть з вас шкіру і регочуть ся в кулак!

Замовкли, оба пани обдіяли товариша банкнотами, взяли під руку і пішли п'яною ходою через ринок. Перед магістратом стояла юрба в дві лави, в ратуші відбували ся вибори послів до державної ради.

Паланиця ішов подалік за товаришем. Навернули на сходи, відси на поверх у велику, набиту салю. Паланиця станув в куті й укрив ся за гуртами. Панки пробили ся крізь товпу і перекинули кілька слів з помічником комісаря. Паланиця приглядав ся крадькома з боку. Товариш був блідий, здригав, кліпав очима, уста мав затиснені, як покривджений, що збираєть ся поповнити месть. Держав ся на силу, збирав увагу і повторював щось тремтючими устами. Врешті президія проголосила його назвиско — Паланиця запер дух.

Глухим, беззвучним тоном проголосив нещасний товариш пять панів враз з їх титулами, пять непримиримих ворогів свого народу, проголосив так, як би продавав рідню матір, проголосив на память в чужій мові, як би забивав цвяхи в домовину.

Паланиця помертвів і захитав ся, але зібрав останки сил і вибіг із салі. Сором і розпука палила його гірше, ніж тоді, коли витягнув з під подушки сорочку товариша. Як п'яний, не на своїх ногах, але з рішучим спокоєм пішов до буднику „Народньої Сили“. Тихо, незаметно виїшов сходами на коридор, всунув ся до одного бюра і станув. В сумерку чути було людський піт, в кутах застили тіни зітхань і проклонів як в тюрмі.

З вулиці впадало слабе світло, долітав гомін трамваю. Паланиця перейшов до другого відділу, відси до третього. На коридорі тихо. Глянув по столиках. Стояли рядом коло вікон, на них лежали копами акти приладжені до упімнень на новий місяць. Паланиця ішов по черзі від вікна до вікна, відчиняв кожне на розвір, врешті в найголовнійшій відділі взяв жмут важних документів, на скільки лише міг обіймити пядею, сховаз під загортку і вийшов. Застїбнув гудзики, вложив руку в кишеню і придержував раменем документи під пахою. Вийшов на темну вулицю під Замковою Горою і розглянув ся, чи нема нікого, щоби міг відкинути тягар, коли тут наткнув ся на писаря Тягнибїду. Відклонив ся йому і вертав через ринок на площу „Пяної Малпи“, а відси на темну вулицю „Розбийніс“. Тут відітхнув. Ішов повільною ходою, вложив руку під загортку, обіймив пальцями цілий жмут і спустив його в отвір каменичної пивниці. Відступив на крок документи розщибали ся з шелестом як птахи по челюстях пивниці.

Вертав о півночі через місто. Станув на колїні вулички і глядїв на будинок „Народньої Сили“.

Крізь отворені вікна вимітав вітер акти муравлиної праці, грав ними як білими птахами і встелював вулиці.

XIX.

Від кількох літ появлялися публично голоси про господарку дирекції і відносини персоналу в „Народній Силі“.

Зачала чужа, клерикальна часопись „Католик“ від того, що коли урядники домагалися святкування неділь і підвиснення платні, то дирекція завела тільки четверту неділю вільну для кожного і відповіла, що коли вони убираються цілком порядно, то платня, видно вистачає їм на життя.

„Католик“ витягнув з того такий глумливий притик, що урядники повинні ходити в полотнянках і ярмарочних чоботях, святочного одягу їм не треба, вони в неділі і так мусять працювати.

Дирекція пробувала в обширнім спростованню відперти ті закиди, але редакція обставала рішучо при тім, що на засіданню Надзірної Ради підніс оден член, що коли стати урядників на порядний одяг, повинно стати і на прожиток.

Незалежний, демократичний орган „Бич“ обізвав ся на це насмішливо про дрелішки, куликівські чоботи, виказав подрібно малу платню і звивав поіменно найстарших членів Надзірної Ради, щоби хоч в части улекшили долю білих муринів в „Народній Силі“

На те помістив в „Католику“ президент „Народньої Сили“, Мишолов, спростовання, що він проводив на

цілім засіданню Надзірної Ради і рішучо заперечує будьто би на тім засіданню оден з членів Ради мав сказати, „що коли стати урядників на порядне убранне, то повинно стати і на життя“.

Для дотепного психолога цікава тут точка. Проворний „Католик“ дав отсю відповідь :

„Для покінчення цьої, для нас маловажної справи, признаємо радо, що наш дописувач міг помилятися, але не хочемо оставати при такій дрібниці, не будемо навіть розсліджувати, по чиім боці правда, ані також не будемо згадувати про те, що на підставі наших звідувань — по думці дирекції „Народньої Сили“ — хибних — як раз не хто инший, тільки п. Мишолов мав виповісти ті слова. З усею готовістю містимо це вияснення п. Мишолова, дякуємо, що вивів нас з помилки і заявляємо рішучо, що в цій справі не будемо могли містити далі ніяких спростовань, натомісьць найрадше помістимо відомість, що в „Народній Силі“ завела дирекція правильний, недільний відпочинок.“

„Бич“ написав від себе так :

„Декоتری члени дирекції банку „Народньої Сили“ розпускають поголоску, що наша стаття про недільний відпочинок і підвиснення платні білим неграм вплинула успішно на дирекцію й вона наміряє в найблизшім часі скликати велику нараду і поладнати ті справи згідно з бажаннями урядників. Не сумніваємо ся, що отся чутка дійде до пуття; слушність прецінь по боці урядників, зрештою члени дирекції, що розпускають такі чутки, не робили би холяви з губи!“

„Віriamo тим більше в ширі змагання дирекції, бо щорічні зиски банку ростуть значно й як на молоду інституцію представляють ся світло, понад те дирекція

сама признає, що її урядники перетяжені працею, а їх платня не стоїть у відповіднім відношенню до праці “

„З огляду на те думаємо, що дирекція „Нар. Сили“ поробить ті зміни і не дасть нам більше притоки до підношення тих справ публично.“

По п'ятих статтях в обох чужих часописах обізвав ся короткою новинкою свій християнсько-супільний орган „Парохіянин“. Повторив за ними про святкування неділь і додав від себе:

„Про Службу Божу не міг ніхто з урядників і думати. Ті прикрі обставини, що не годять ся з головними основами християнської етики, підносили від часу до часу часописи, але не заводило ся на якусь зміну. В останнім часі довідуємо ся, що в цю справу вмшав ся Митрополичий Ординаріят і є надія, що дирекція заведе в короткім часі практикований в цілім світі недільний відпочинок.“

Та новинка порушила Шуліковського і він вислав до „Парохіянина“ сім разів довше письмо, крім того порадив директор Любаска, щоби вислати 100 Корон до адміністрації на анонс „Нар. Сили“.

— Це нас прецінь нічо не коштує, --- добавив спокійно Любаска.

„Парохіянин помістив письмо Шуліковського без ніяких заміток від себе і замовк на довгі літа.

В тім письмі стояло між иншим:

„Справа урядових годин в „Нар. Силі“, це справа внутрішньої адміністрації, до неї покликані управляючі органи інституції і вона не повинна бути предметом дискусії по часописах.“

„Сумно, що серед молодих людей „Нар. Сили“, як це часто серед молодіжи буває, найшли ся мальконтенти, які і в будні дні хотіли би пізнійше до уряду при-

ходити і скорше виходити і для леда дрібної, приватної причини опустити бюро і ще кожної неділі і свята мати цілковитий відпочинок -- і почали шукати протекторів серед чужої преси. Недавно заговорив про це „Католик“, який відтак уважав за невідповідне і згідне з обов'язками дневникарської правди не помістити спростовання і вияснень Дирекції, -- опісля „Бич“ примішав ще справу дорожняного додатку і платні персоналу зі справою недільного відпочинку і в неприличний спосіб заатакував Дирекцію“.

На те відповів „Бич“:

„Сумно, що нещаслива дирекція публично п'ятує своїх робітників. Пише вона, що „Бич“ заатакував її в неприличний спосіб.“ Дивує нас дуже, як це дирекція розуміє, нам здаєть ся, що поведення з своїми урядниками через „ти“, а навіть через „с...“ і „г...“ більше неприличне, ніж пр. написати: „Шановний Директоре, не гнівайте ся“, або „не робіть холяви з губи“. В своїм спростованню до „Парохіянина“ покликаєть ся дирекція на суди апеляційної округи, де в неділі і свята також урядуєть ся. Мала дирекція на що покликати ся! Свідчив ся циган циганом. То-ж може хоч один з директорів „Нар. Сили“ пригадає собі, що недавно була в цій справі інтерпеляція в парламенті і міністер справедливости відповів, що зробить доходження і постараеть ся завести недільний відпочинок. То правительство задумує зробити полекшу своїм урядникам, а ви ні? Справді, це дуже сумно! Але, на жаль, довідуємо ся в останній хвилині, що дирекція поставила на своїм і завела урядовання в неділю від 8-ої до 10-ої год., а опісля від 12-ої до 1-ої в полудне.“

Далі перейшов „Бич“ подрібно звіт і замкненне рахунків „Нар. Сили“ і виказав на числах, що зиски, як

на молоду інституцію представляли ся гарно, винагорода робітників супроти тих зисків була нужденна, а на добродійні цілі викидала дирекція великі суми. Редакція поставила питання: „Чи молодих людей захочуєть ся вступати до тої інституції на те, щоби по кількох літах біди і розчаровання, знеохочені оглядали ся за посадами в державній та автономічній службі, чи на те, щоби тратили здоровле і силу в наслідок песього відживлювання, надмірної праці навіть в неділі і свята в тісних бюрових клітках, в яких тисне ся 10—12 соб і кінчили своє життя на шпитальній постелі?“

Ця стаття не принесла пожитку, відносини в „Нар. Силі“ значно погіршили ся і тому то „Бич“ взяв ся писати далі:

„Маємо до занотовання дуже сумну обставину, яка дає найбільший доказ дивного адвокатського поведення дирекції. Загально відомо, що урядники мусять належати до каси хворих, коли у себе не мають такої каси. Дирекція „Нар. Сили“ від самого основання до нині не зголошувала своїх урядників до каси хворих і щойно тепер по 6-тьох літах, коли дістала упімнення щоби заплатила премію за минулий час, розпочала процес, прорізала його і має заплатити 20 000 Корон, хоч урядники за той час не користали з ніякого добродійства. Так отже стратить інституція і стратили урядники. Через крутарство дирекції викине інституція кромі коштів спору також значну суму без ніякого хісна для себе ані для робітників. Рядом літ мусіли вони лічити ся власним коштом і за скромну винагороду мусіли гарувати на маститі пенсійки, ремунації і запомоги до 3000 Корон для директорів. Отже в імени робітників, кривджених через стільки літ, відзиваємо ся до вас, панове директори

і до вас панове „менери“, що по вічах, зборах і сходинах стільки про свою працю над своїм народом гомоните, щоби ви прокинули ся вже раз і поправили нужденну долю людям, які служать щиро так важній інституції і свідчать неоцінені услуги своему народови. Коли повлазили ви вже в ріжні фінансові інституції як „фаміліянти“, то памятайте і про тих менших братів в імя засади: „Leben und leben lassen!“

На ту статтю обізвав ся директор Шуліковський в листі аж на трьох аркушах. Передовсім відмовив „Бичеви“ права мішати ся в справу, потім простував так:

„Дирекція „Нар. Сили“ не веде з касою хорих жадного процесу, але рекурси ще не полагоджені і тягнуть ся не два літа, як подав „Бич“, але 5 літ. Претенсія каси хорих за минулі літа в найгіршім разі не буде виносити 20.000 К.

„Неправда, що я річно побирав ремунації по 3.000 К., але правда, що маю річної пенсії 7.200 К., і тільки в останніх літах дістав ремунації по 3.000 К.

„Урядники „Нар. Сили“ працюють тільки 7 годин денно,—це, не є гаровання і в жадній декастерії ніколи не бачив я поміж урядниками так мало почуття обовязку і пильности, як саме з малими виїмками серед мого персоналу. Коли урядники жалували ся, що працюють в поті чола на мою пенсію і ремунацію, то я з більшим правом можу твердити, що урядники завдячують мені свою егзістенцію в „Нар. Силі“, а я при фахових студіях, знайшов би хліб і поза „Нар. Силою“, коли тимчасом значна часть персоналу без моєї праці не знайшла би по за нею навіть такого хліба, який дає їм ся інституція. Неправда також, будьто би я трактував урядників грубо, кожний, хто знає мене особисто, признає, що маю занадто багато вродженої делікатности,

натоміць мушу з жалем визнати, що багатьом з персоналу „Нар. Сили“ придало би ся більше чемности і такту“.

„Бич“ написав від себе:

„Така есенція спростовання п. директора, яке в самім ділі не простує нічого. Що до спору з касою хорих, сам др. Шуліковський признає, що рекурси — а це що? не процес? — тягнуть ся не два роки, але аж 5. Шож властиво простує п. директор? Що до побирання ремунерацій і запомог, то др. Шуліковський висвітлив справу сам краще, ніж ми це зробили. Шан. директор сам їх вчислює в показній сумі, висшій навіть, як ми це загально подали, коли тимчасом урядники не дістають жадних, а коли кому щось капне, то як би охлап з панського стола. Платні урядників у відношенню до розвою банка і при теперішній дорожні — за малі, щоб заохочували до надмірної ревности. Шо до свідоцтва, яке п. директор виставив урядникам, не забираємо голосу, це справа урядників і п. директора. Коли їм своєю оцінкою п. Ш. заподіяв кривду — імовірно потягнуть його до відповідальности. Годі давати ще раз доказ, як пан директор обходить ся з урядниками в почотній розмові, коли в письмі до нас, мимо своєї „вродженої делікатности“, доволі неделікатно висказує ся про своїх підчинених. Далі каже п. директор, що ми не маємо, права рухати чужих справ, бо це не належить до нас. Пане директоре, запитуємо, чи тільки ваші газети мають монополь до оборони людської кривди? Коли так, то чому сего не роблять?.. Кожна неправильність, без огляду на те, чи поповнив її Поляк, Українець, чи Жид, є для редакції не правильністю і коли шкодить загалови, уважаємо за наш обовязок, виступити проти неї і напятнувати зло. Справи, які ми порушуємо, не є чисто

ваші, але людські. Ми досі не знали, чи дозвіл на це видає др. Шуліковський, чи котрий з ваших проводирів, який уживає перед своїм назвиском „Др.“ або „Проф.“ Що до закиду, що ми не цікавилися ніколи справами „Нар. Сили“ й ні разу не читали друкованого звіту дирекції, то пригадуємо, що в нашій часописі недавно, коли розбирали урядничі відносини в „Нар. Силі“ давали докази цифрами про кривду урядників саме з неоціненого звіту дирекції, який роздавали на Загальних Зборах. П. Шуліковський говорить нам про невдоволеного донощика „Бича“ в справах „Нар. Сили“, а як же назвати його самого, коли пише про свій персонал? Найвища пора, Шан. Директоре, впорядкувати урядничі відносини і то не по адвокатськи, але по людськи!“

По двох літах мовчанки в пресі, обізвалася двічі інша, чужа часопись про відомий вже з першої частини виступ члена Надзірної Ради, д-ра Розумовського, опісля настала знов дволітня мовчанка, аж врешті з приводу вивіяних актів обізвалися три чужі часописи, а по них три голоси ще в іншій про мстиву руку невідомого лиходія і про перші овочі анархії, які викликав в тій інституції необмежений деспотизм Шуліковського.

Перша з них написала:

„Веселе урядовання, а може дефравдація? Таке питання кружляє серед мешканців міста з приводу випадку, який зайшов оноді в банку „Народня Сила“. Отсе коло год. 11-ої в ночі вул. Банкова і сумежні вулички були застелені як снігом актами того банку. Повідають урядники, що ті акти вітер визіяв (?) через вікно, але люди не вірять в це і чутка ходить, що ті акти в такій величезній кількості розкинув вмисно невідомий виновник. Дирекція подала в спростованнях, що сталося це в наслідок сильного вихру і що шкода

незначна. Признає ся отже сама дирекція до непорядків, які панують в її бюрах. Вихор є там паном ситуації і не довго треба чекати, коли ще дирекційними головами буде метати по заулках Зарваниці“.

Починаючи про „вивіяні документи“ досить зрілою розвагою кермували ся деякі соціалістичні органи. Мимо того в одній стояло отсе:

„Ціла вага кривди, що на глум ХХ вікови і демократичним поняттям проводирів гнете нині сотню робучих людей „Народній Силі“, на основі засягнених вісток, має свій почин в умовій хибі технічного директора і коли візьмемо під увагу докази того пана, якими він збиває просьби та предложення урядників, нехтування навіть старшими людьми як маріонетками, а далі певність себе в найбільше чудацьких нераз зарядженнях, врешті його скажену еритість. з якою накидуєть ся на людей і сліпа віра в могучість своєї власної мізківниці, то годі припускати инакше.“

По тих голосах обізвав ся коротко свій соціалістичний орган „Праця“:

„В банку „Народня Сила“ панують страшні відносини. Урядники находять ся просто в невідраднім положенню. Їх пенсія дуже мала, дирекція поводить ся з ними як з невільниками. Необмеженим паном є там Шуліковський.

„Просто незрозуміла річ, як можна в таким положенню держати сотню людей. Про відносини в „Народній Силі“ напишемо ряд статей, бо члени дирекції зовсім не мають охоти поправити тих сумних практик, кяі там відбувають ся.“

„Шкода, що ся інституція є під протекторатом таких католиків як Митрополит, а ті люди навіть в

неділю не мають відпочинку. В свята і неділі мусять там урядники найтяще працювати.“

На сей голос подав др. Шуліковський обширне спростовання, оперте на статистичнім виказі робітників враз з їх категоріями, кваліфікаціями, рангами, платнями і т. д. Те спростовання, виготовлене на машині, не вислав він до соціалістичного тижневника, тільки покликав ся на число „Праці“ і вислав один примірник до „Парохіянина“, другий до народовецького „Громадянина“, а третій до тяжкого і твердого органу „Забіяки“.

„Праця“ відповіла на це окремим, два рази більшим додатком з отсими уступами: „Народня Сила“, „Рай урядників“, „Ласка Дирекції“, „Праця в Народній Силі“, „Дирекція добродійкою урядників“, „Контроля і комісар правительственний“, „Невільники“.

Тут вмшала ся инша газетка і в новинці п. н. „Не пхайте носа“, написала:

„Соціалісти, то так як безроги, всюди пхають своє рило, хоч всюди копають їх і викидають. Їм здаєть ся, що їх всі боять ся, що їх критики хтось слухає, а тимчасом всі знають, що соціалізм видумали жидки, що вони є там головними командантами, а хоч належать там деякі наші телятка, то повнять там лише ролю наганячів і з них лише всі насмівають ся. Та від якогось часу стали і вони кивати хвостиками, а що признають ся часом до свого народу, тож першим їх виступом було шкальованне нашого банку „Народня Сила“. Розписали ся отже в своїх газетках, що там діють ся непорядки, що урядникам тої інституції дієть ся кривда і накинули ся в звичайний безличний спосіб на директора п. дра Шуліковського.

„Така поважна інституція як „Народня Сила“ не потребує жадної оборони, а тим більше не потребує її

директор п. др. Шуліковський. Той чоловік тішить ся серед нашої суспільности повним довірем і поважаннем, він для „Нар. Сили“ зрік ся посади, яка принесла би йому більші доходи, ніж має тепер, він поставив „Нар. Силу“ своєю невтомимою працею й енергією на ноги, для тої інституції посвятив він всі свої здібности і сили, а працює над її розвоєм в день і в ночі. Най отже соціалістичні песюки не виставляють до него зуби, бо поломлять собі їх. Засї тим недовіркам до наших інституцій, а директорови Шуліковському вони не варті чобіт чистити, а не то критикувати його діяльність. Най соціалісти пильнують своїх товариств, де ріжні горлачі крадуть послідній гріш бідних робітників. Сумно було би, як би се правда, що доноси на „Нар. Силу“ вийшли з персоналу. Надїємо ся, що директор Шуліковський вишукає серед своїх заражену соціалізмом паршиву вівцю і позбуде ся її як найскорше, аби не заражувала инших.“

Тут вмїшала ся чужа газетка, назвала редактора попередньої злодїєм і почала накликувати Надзїрну Раду „Нар. Сили“, щоби вглянула в справу, бо така спілка як дирекція і злодїй — небезпечна.

„Провітріть отже, панове члени „Нар. Сили“ самі свою дирекцію, а тоді певно не будуть сипати ся обурення так густо, як це тепер дієть ся і перестане той гидкий визиск, якого жертвою падуть молоді урядники і народ, що має з тою інституцією до діла.“

Редактор „Забіяків“ з професії купець в необмежених границях, прийшов до Шуліковського з спростованнем і заявив, що рами його органу за вузкі для цьої широкої справи, вона для його читачів не конче цікава, видавництво в грошевих клопотах, але він помістить її, коли дирекція заплатить йому.

Шуліковський розкричав ся, що на кілька канцелярій довкола було чути:

— Я свищу на нашу пресу! До хрину мені ваша поміч! У мене найкраща преса — тисяча агентів, вироблених з під моєї руки!

Др. Шуліковський був вразливий на публичні голоси. Головний народовецький орган „Громадянин“ в цій важній добі держав ся весь час в надутій мовчанці, на доказ, що безсторонний, річевий погляд не стоїть в рамках його змоги, ні задач. „Громадянин“ містив лише постійно платні анонси і звіти „Нар. Сили“ і спростовання Шуліковського без ніяких заміток від себе.

Такий образ чужої й нашої преси та її відношення до персоналу й управи „Народньої Сили“ за час 8-ох літ.

Міра доказів і способу розумовання в тих часописах залежала від культури і зрілості поодинокого редактора, а навіть партії. Були тут безсторонні голоси, але не обійшло ся також без личної зазвисти й іскор злої волі, як це взагалі буває між людьми всякої верстви, круга і сімї.

Найбільше розятрила ся рана персоналу „Нар. Сили“ в порі „вивіяних актів“. В одній соціалістичній часописі був отсей знаменний, загальний погляд на сучасний, капіталістичний устрій:

„Всі позичкові, асекураційні товариства і банки мають одну і ту саму ціль: громадження капіталів. Первісно занимали ся такою спекуляцією самі вроджені капіталісти, творили акційні товариства, а легковірні філянтропи в спілці з гешефтьярами, що не мали в руках капіталів, видумали інституції, оперті на взаємности і патріотичними зазивами під оболочкою добродійности, ввели їх в життя. Легковірні робили це з щирости для народніх мас, але інші для власного інтересу. Нині,

коли інституції, утворені для спинення рабунку капіталістів осягнули вже численну клієнтелу, перемінено в них спритно статуту майже на взір акційних товариств і головна ціль: віддовження, парцеляцій, закупна господарських ґрунтів, реальностей, забезпечення від огню і т. п. опала через те й у сих на друге місце й відступила першенство лапчивости в згортанню капіталів. Коли дивити ся здорово на таку господарку ві всіх інституціях, на підвисшуванне таке, премій, процентів і визиск, працюючих в ціли подвоювання капіталів, не можемо відносити ся прихильно і до банку „Нар. Сила“, однак заявляємо рішучо, що коли приступаємо до цвігання неможливих відносин, серед яких живуть функціонарі „Нар. Сили“, не маємо на думці, шкодити самій інституції, лише робимо це із змилування над покривдженним персоналом. Коли б мали ми певність, що дирекція схаменеть ся і займе справедливе становище супроти персоналу, то радо понехали би друкування наших статей.“

Для Ярвича між иншим два уступи були цікаві. „Бич“ писав в однім місці:

„Протекція, видно, усадовила ся вже і в тій молодій інституції, коли „папінки“, що ледви покінчили університет в Пацикові, мають по 180 корон місячно, а старші урядники фаховці дістають підвисшенне платень на корону (!). Є правда і такі, що по двох роках служби мають аж 260 кор, місячно, а є знов инші, що живуть з 50 і 70 корон.“

В кілька літ пізнійше, саме з приводу „вивіяних актів“ писала инша часопись:

„Вина шлендріану в тій інституції лежить в бутній зарозумілости дра Шуліковського, який здобув міністеріальну платню, уважає себе за необмеженого пана і

видає найдивоглядніші зарядження. Урядовання в тій інституції відбувається без перерви днем і нічю, є і такі панове, що заслугоують ся сидженем в бюрах цілими вечерами, а бувають случаї, що ночують в бюрах. Там ніхто не дивить ся на видатність праці і здібности урядника, але цінить ся гнучкість хребта, гладкість язика і скількість висвіченої нафти.“

Ті два голоси потверджували дослїди Ярвича.

Спростовання по нарадах з Шуліковським на підставі його рахункових зіставлень ладив Любаська й оба давали підписувати дрови Моторному, тому, що особу начального директора найбільше чіпали часописи. Др. Моторний робив це поневолі, під натиском Шуліковського, для спокою хорих нервів товариша. Не був це бюрократ. Як музикальний чоловік з великим почуттем гармонії і згоди не любив вмішувати ся в суперечки і непорозуміння. З приходом до бюро не розглядав ся і не слїдив, що хто робить. Вірив собі і людям праці. Ішов все скорою ходою як чоловік, що видить ясно і просто перед собою ціль; підзорливість була для нього чужа. Держав ся прінципу. Час, то гроші! і не тратив його сам і не забирав другому. Виясненя давав лише в конечних, замотаних, правничих справах, части випишував їх сам на актах своїм живим, стирчастим письмом поза тим здавав ся на справність урядника. Він мовив нераз:

Я не можу забирати вам і собі дорогого часу на вияснення. Коли дійду до десятої справи, то ви половину з них забудете і потім мусите наново розглядати все від початку. Урядник є на те, щоби вмів сам дати собі раду і написати ясно, річево та полагодити справу простим хлопським розумом.

Коли др. Моторний переглянув пачку актів, преда-

вав їх через возного, або брав сам і заносив на столик урядника. Опісля коли справи приходили полагоджені на його бюрко, він не бавив ся дрібничками, тільки звертав увагу, чи основа проста і з юридичного становища влучна і прибывав печатку, підписував і пускав в експедит. Благодать цього розумного способу пізнавав весь персонал і служба, коли Шуліковський виїхав на відпустку. Тоді щезало безголове, в бюрах наставав спокій і робота йшла з подвійною видатністю і силою.

Меценат Моторний, як чоловік взагалі здоровий, уступав з товариського виrozumіння і приятельської зичливости хорим примхам Шуліковського і в заплату за те падали й на ойго голову напасти некритичних газет. Була це також одна з суспільних кривд.

Лепського і ревного будівничого почаствує нераз сліпа судьба кусником цегли або відломком дошки з руштовання.

XX.

В гостинниці чекав Немирич на Ярвича. Давно не були разом і тому назначили зустрітини на сім місці.

В тих часах найкращі люди віку мали зболілі, зломані душі. Неволя народу, нидіння молодого покоління давили тягаром найкращі гурти. Серед інтелігенції прокидалися типи, що давали вірний образ важкої доби. Молоді люди — виснажені горячкою часу, життєвим трудом, боротьбою, перепалені безнадійною і безрадною любов'ю до народу. Вірли зі звязаними крилами, велити серед пущі, судна серед бурі. До тих типів належав Ярвич і Немирич, хоч кожний з них був зовсім іншої вдачі. Перший чоловік думки, другий чоловік діла.

Від якогось часу завважив Немирич в своїм товаришу велику зміну. Тихий, болючий усміх малювався на його лиці. Перед кількома днями відбулася така сцена: коло перегороди в ліквідатурі станув малий гімназист і розглядався ціково довкола. Ярвич спитав його:

— Гарно тут? Подобалося тобі?

— Так, — відповів ученик.

— Учи ся, то і ти колись станеш великим паном і будеш тут сидіти.

Урядники вибухнули гірким, ревним сміхом.

Прийшов знайомий священник, звитався з Ярвичем і спитав:

— Як-же вам живеться тут в „Народній Силі“?

Дякую, — відповів той, — доброму всюди добре!
Ярвич прийшов, звитав, ся з Немиричем, сів коло него, оба гляділи на себе мовчки кілька хвилин.

— Ви чуєте до мене від довшого часу уразу, — вповів Ярвич.

Немирич ударив ся по коліні.

— Добрий з вас психольог! Як відгадаєте, будемо мати нині гарну хвилину!

— Нічо лекшого. Вам дивним видало ся тоді, як ми були разом, що я міг так остро осудити наше жіноцтво. Ви не могли підозрівати в цьому молодечу пересаду, ні хвилиний запал і це вас боліло. Знаю, з мого боку, як письменника, така виява, це нечуваний поступок серед иншого народу. Так, але ви пригадайте собі, що між нами був тоді наш покійний Скоропад, нас було трьох, значить гурт, публіка, а нині нас двох, те саме, що один і я можу сповідати ся щиро. Наше жіноцтво, це наш біль. Мало хто займав ся ним, а багато осуджувало його й я поступив звичаєм загальної опінії, що судить по вислідам, а не входить в причини. Це найлекша, притім часто фальшива дорога. Мені також доводило ся часом переходит її впоперек. . . Оден лікар раз в тижні приймав бідаків. Обділював їх грішми, рецептами, ліками, стягав з вішала одяги, виходив до бічної кімнати, скидав з себе біля і роздавав. Робив це з гірким рухом і бурмотав під носом: „Н-на, н-на, н-на!“ Робив це кількадесять літ і знав, що своїм трудом не заспокоїть нужди, але чи можна посудити його, що не любив бідолашнього людства?

Немирич був захоплений цюю виявою. Товариш куривав завзято, відвернув очі в далеку сторону і говорив спокійно.

Я був би щасливий, коли б міг тільки давати,

розкидати на всі боки, а ніколи не жадати нічого. Тимчасом не можу видерти ся з „Народньої Сили“. . . У нас пишуть і гомонять про стипендії і фонди для артистів. Молоді, недосвідні люди і слабші артисти мають великі жадання до суспільности. Сильний артист вимагає перед всім найбільше від себе самого. Нашому читачеві треба соняшних левад забуття, ми тимчасом даємо йому твори справжньої інквізиції, але це не наша вина. Пост не жебрак; він має давати, а не жадати. Те, що він для, повинно вповні удержати його, інакше дає він за мало, або його праці нема кому допильнувати, або той, що має обовязок пильнувати, окрадає його. Сильний артист не потребує милостині. Песій обовязок книгаря: допильнувати його творів і не завалювати ними виставові вікна щойно аж по смерти поета, тільки пильнувати їх за його життя. Коли дієть ся інакше, то значить, що на місці завідателя виставки, чи книгарні не сидить ідейна людина. Заслужені діячі і мистці у нас, це жертви грабіжництва. Духова гниль, той рак, що прокидаєть ся серед кожної суспільности, розжив ся також у нас з малими виїмками на всіх становищах і точить найкращі сили. Навіть найчільнішим нашим представникам дав ся той рак порядно в знаки. Оден з молодих, визначних публіцистів з заграниці призначив гроші на видання популярної праці на тему віри і поступу. Тою працею заняв ся товариш публіциста, старий письменник і допильнував її. По кількох літах накладець хотів вигодити старому бідакови-письменникови і вислав кільканайцять листів до заряду книгарні з запитом, що дієть ся з накладом, врешті телеграфував — все даром книгарня мовчала як заклата. Накладець мусів сам приїхати з Парижа до краю, щоби полагодити справу. . . Я зачав про стипендії і фонди. Недавно оголосила найвища

просвітно-наукова інституція одноразову стипендію для артистів. Один з молодших товаришів спакував весь мій доробок на рідній і чужих мовах і вислав враз з письмом, рецензіями, критиками і студіями. Найвища просвітно-наукова інституція не могла визнати ся в тім всім і по пів році вислала до нищої, краєвої інституції, отся так само не могла дати собі ради і вислала цілу паку, до оцінки — поліції. Ця остання, найдосвіднійша інституція перекинула все від кінця до початку, знайшла якесь марне оповіданечко і видала отсей Соломоновий суд: „В автора пробиваєть ся антимилітарна тенденція“. Всі були заспокоєні — я дістав пачку своїх перебабраних книжок.

— На отці теми можна би сказати ще дуже багато, та я щасливий, коли можу забути про них, відірвати ся від тих дрібничок, що тонкими нитками вяжуть мене з сірою буденщиною. Не значить це, що артист має примкнути око на життєві прояви, — ні! Його обовязком слідити їх так, як природник розсліджує всі зяви в своїм світі — та вязати у гармонійну цілість. Так щож? Часом звалить ся на людину стільки колод, колючок, притинків, — що справді важко вдержати рівновагу, не перейти межі артиста. Розумієте мене?

•

XXI.

Ярвич був притомлений, очі дивилися глибиною душі.

Немирич поклав пальці на його руку і мовив:

— Чи ви помітили, як в наших виявах нераз творить ся ніжна, мережана архітектура? Без соперництва слів, яким чоловік боронить своє самолюбство, кожний з нас докидає залюбки свою цеголку до небувалої будівлі і ми тішимося сполом, як той новий світ ворухиться, росте в наших очах. Втікаємо від гамору й юрби на далекі шляхи будучини. Ви вмієте сплїтати минуле з будучим і коли представляєте їх, вичаровуєте живий образ перед очима. Тихо тепер, гамір завмер, ми самі, розвивайте далі поему життя.

Ярвич похилив ся і говорив півголосом.

— Найкращі жемчуги в душі, кристалізують ся із споминів минулого. В ясний, липневий ранок співає все-світ, я йду ланом, розхиляю руки буйні, кучері вітер розвіває мої пальці купають ся в хвилях колосся, наді мною голубе море, я в ясній сорочині в золотім морю лану, хор чарів лунає в дїточій душі, блаватень моргає синім оком, на однім павук впив ся мотилеві в грудь. . .

В долині між лісовими берегами лепече потік. Вслухую ся в його таємну мову, в притишений гамір малих хвиль, кожний камінчик, рибка, травичка відомі тут мені. Він тягне, приковує, чарує мене, викликає безсмертну тугу, мрії про царівну. Рідній потік, душа моєї

дикої природи, тихий, гармонійний в погоду—страшний підчас бурі. Нові русла виломлює в твердій скелі, а богиня душі все веде мене далі. І смуток і горе і нудьга, а я все йду за своєю богинею.

Вона перекинула ся людиною й я не годен віднайти її. По літах тяжкої мандрівки спинив ся при одній людині, мені заперло дух -- тут вона! Коли збудив ся — вь моїх руках була глина.

Блукаю далі довгі літа, аж зморене серце дає мені на вість: Тут вона!

Підходжу обережно, щоб не сполохати її... Так, в цій людині була моя богиня, чекала довго на мене, аж прийшов ворог і забрав її -- я застав лиш білу грудь.

Ярвич встав прожогом, взяв ся за голову, впав на плече Немирича і простогнав в ухо:

— Я вбив її

Стямив ся, окружив хиткою ходою кімнату, сів на місце і шепотів:

— Це стало ся в ліску за містом. Вечером. Я біг навперед себе, голова тріскала мені. Передо мною станув карлик і вказував довгою рукою на місце злочину. В мені замерло серце. Я крикнув: „Так! Там! Іди, поглянь!“ Карлик не рухав ся з місця, мене схопила досада. Я підійшов до него — це був пень з приземною галузою.

Я пустив ся далі — два сторожі безпеки по боках сірої стежки чатують на мене. Йду в їх руки — це два хрести.

Я вернув в свою комнату, перемучив горячку і вибрав ся в дику, гірську закутину. Блукаю по пралісах і горах, або лежу горілиць непорушно годинами і гляджу в стелю. Газди ходять на пальцях, за вікном чую розмову: „Такий молодий, лепський!, а таку муку дала йому доля“...

Таємний, осінній досвіток як творче око з під старої нахмареної брови, я схопив ся, заглянув в вікно, серце зашмигло доріжкою з поза голих деревин іде моя любка. . . Я вибіг з хижі, розглядаю ся довкола — ніде ні живої душі.

У тихий, осінній вечір, як сива мла розстелить ся по полях, берегах і лісах, а на небі денече вирине зірка, люблю вийти в пусту тишину. Іду як на край світа, за мною щезає мерзота, спомини і комедія життя, я гублю ся в забуттю, в безкраю лагідного сумерку, як в холоднім, тихім сні. Дух розходить ся у млі, болі вколисують ся, пропадають острі обриси.

Так пустив ся я в ту блуканину сну на яві в дикім гірським закутку. Далекий він від ярких фальшив цівлізації, я не видав тут ніколи сурдута, не чув шелесту сукні. Кілька миль відси далі, видає ся неперебутою дорогою до іншого світа. Я йшов берегами і долинами, царська країна втвирала ся довкола, боги змилювали ся надімною і не дали стати тут ногою чужому. Дивна країна тих, що вирекли ся людського світа, тих, що не вміють сміяти ся ні плакати. Ідуть вони самітно під вагою своєї поезії, блукають з гірким, скаменілим смутком, гублять себе, оглядають скаменілі ліси, чорні озера, мертві селитьби довкола себе і мертве, скаменіле пекло в собі. І все те освічує сонна уява блідим, таємним блеском місяця.

Я лишив святиню за собою і виходив на цвинтар на горі. Кілька молодих осик шепоче коло огороди, місяць світить на них блідо й ярко і творить демонічну картину мертвоти. Передо мною чорніють ся дві нові, порожні челюсти. Людська праця кермуєть ся розумом: чоловік живе, готова яма чекає. Білі і темні тіни виповзли з під землі і поспирали ся на могилах.

Вертаю в долину.

Сіра дорога вєть ся над потоком, мла розійшла ся, місяць мече тїни вільх на камінну дорогу, на берегах сплять хижі. Я йшов стежкою серед вільх, пустив ся через кладку і глянув на святиню, що стояла на горі серед старих лип. З віддалі дорогою вчув я ходу і станув. Не було чого бояти ся, але мене порушило нараз небувале прочуття. В ту мить блиском злетїла на мене хмара чудацьких, урваних думок. Країна була дика і далека, від сотворення не дїткнув ся її черевичок нї сукня, так, це знав я занадто добре і тому счудував ся тепер, коли почув дрібний, скорий, жіночий хід і шелест шовку.

Напроти мене ішла моя любка в чорній, шовковій сукні. Я впер в неї очі і помертвів, вона припинила ходу, підіймила головку, ми впили ся мовчки очима, її личко було освітлене від місяця, вона перейшла попри мене так близько, що край сукні зачепив мою ногу, показувала пальцем на рану в груди і заки я стямив ся, її вже не було.

Шовк шумів мені в ухах, я дивив ся в той бік за нею, там каменїв лїс, дївчина як чорна мушка щезала в тїм лїсі.

XXII.

Непомітно йде до дирекції „Народньої Сили“ сірома-писар. Серед півторасотні людей мало хто знає його, Утлий, похилений чоловічок двадцяти літ, середнього росту, з розбільними очима і запалою грудю. Десь там в регістратурі лазив цілими днями по драбині, сліпав в порохах над картками з числами і витягав та закладав копами акти. Тихий, мовчазний, як би його не було на світі. Заробляв місячно 50 корон, жив з тих грошей і купував книжки Герцена, Крапоткіна та вчитував ся пильно в листи Бакуніна. Так пересувають ся між людьми не раз небуденні одиниці, але вони видять лиш їх тіни.

Стоїть він під дверми дирекції, дивить ся на свої латані черевики, потягає неспокійною рукою по сурдуті, водить пальцями коло горішньої губи і чекає на свою чергу, як на авдієнцію у міністра. І нервозна рука спинюєть ся коло уст і думки спинюють ся в студенім пригнобленню. Врешті входить він до дирекції і кланяєть ся мовчки.

Др. Шуліковський замітив його одним мигом і не звертає більше на него уваги. Що йно по кількох хвилинах відкладає жмут актів і питає:

— Що ви собі, п-ні, віншуєте?

Білецький склонив ще раз головою і говорив сухим, тихим голосом:

— Прошу пана директора відпустку на один день. Маю їхати в важній родинній справі і маю бути там в суді.

Директор переглядає тимчасом письма, провірює суми і питає спокійно, не підводячи очий:

— Маєте візвання?

— Так, прошу.

— Це може в маєтковій справі?

— Так, прошу.

Директор підводить очі і бистро сверлує писаря. Йому впала думка: „Якийсь хоровитий, блідий... Деж йому до такої праці, я тут потребую волів. То все під мою неприсутність, коли я на відпустці, приймають таких здохляків. Треба позбути ся його“.

— Можу вас, пане Білецький, звільнити, бо регістратура у мене найважнійший відділ, мені треба, щоби все там хтось був, а тамті два панове не дадуть собі ради.

— Прошу пана директора, я конче мушу їхати, від цього залежить моя будучина.

— Робіть, як уважаєте, але я не дозволяю вам.

Білецький вклонив ся і вийшов.

На другий день рано покликав директор начальника Ришкунду і перше його питання було, чи Білецький є в бюрі, а коли довідав ся, що той поїхав, сказав:

Як повернеться то повідоміть що дирекція усунула його з „Народньої Сили“. Він і так тут вже далі рік і готов мати претенсії до авансу. Нехай зголосить ся до каси і побере собі платню за — нині маємо 5-ого, отже за чотири дні.

На другий день вернув ся Білецький до праці. Товариші повідомили його, що директор виповів йому місце. Ця вість заболіла молодого чоловіка, але він не хотів повірити в неї і сів до роботи. За хвилину прийшов возний і сказав, що директор взиває його до себе.

Подражнений Білецький станув перед Шуліковським.

Чи вам не сказав пан Ришкунда, що з нинішнім,

себто вчорашнім днем ви не маєте тут місця? Ви спротивили ся мойому зарядженню, отже не маєте тут що робити. Прошу, ідіть до каси, нехай виплатять вам за чотири дні.

Це вивело Білецького з рівноваги. Беззвучним острим голосом зачав він скоро:

— Відки ви, пане директоре, маєте право викидати мене без вивідження!? На підставі службових правил ваш обовязок вповісти мені що найменше 15 днів наперед, або заплатити за цілий місяць! Чей-же страта тих нужденних 50 корон, що були моїм одиноким удержаннем, значить для мене тепер серед зими стільки, як би викинув мене на вулицю, на нужду — на голодову смерть!

Директор вдарив кулаком в стіл.

— Пане Білецький, не вчіть мене службових правил! Я знаю, що роблю, я відповідаю тут за все і те, що нині з вами, завтра може стати ся так само з кожним сталим урядником! А що ви тепер будете зі собою робити, це мене зовсім не обходить, над тим ви самі повинні були подумати, я не маю тут часу на такі дрібниці!

Білецький попав в горячку.

— Пане директоре, я не приймаю вашого засуду! Маю пересвідчення, що моя справа опре ся в міродайній влади, ви тут не є самовладним і необмеженим паном, ще є якась надзирна рада і з її справедливою, коли не ошибаю ся, спінією, ви мусите числити ся! Коли-ж і та приложить руку до кривди бідного робітника, то остереігаю вас, що може настати хвилина така, як в першій-ліпшій фабриці в світі, коли на свист машини все кидає працю і стає незрушним муром в обороні своїх прав!

Шуліковський запалив ся лютістю.

— Пане Білецький, ви мені не грозить, бо я не при-

знаю тут ніякої влади над собою і не лише вас, але цілого персоналу на купу не бою ся! Виносьте ся мені зараз з „Народньої Сили“, інакше кажу возним викинути вас!

— Цього не буде! — крикнув Білецький. — Ні мене, ні жадного иншого робітника не маєте права викидати без вини і без виповідження!

Тут Шуліковський хотів висадити всю свою енергію, але зайшла нова обставина.

Білецький змахав свої хорі груди, на його лице виринули цегляні плями, він імів ся рукою за бюрко Шуліковського, набирав духу і свистав хрипким голосом:

— Ви привикли до плазунів і боягузів! По їх головах вийшли на верх - по принципам вашої політичної партії — ви не вмiли поглибити і застановити ся над тим, чому наша земля видає найбільше породи з двох станів: слабодухів, лякеїв та гайдуків, капралів... Ви не змогли вглянути в трагедію поневоленого народа... Без вола і коня не доробить ся ніякий газда. Ми працюємо як чорні воли для того самого народа, що ви, але ми люди і блищі сини народа, ніж ви, а мимо того маєте нас за волів.

Білецький пустив столик директора, худою рукою показував як стрілою в грудь Шуліковського і додав:

— За хамудяків, як назвала нас ваша пані!

Директор затремтів і поблід. Обкинув бистрим, здивованим поглядом Білецького, сині губи задрожали, лице зачало скакати, але його сила опала на цілу скалю і він лише з штучним криком накинув ся на Білецького.

Це підла клевета! Я випрошую собі, щоби ви тут нарушували мою жену!

Білецький обернув ся і вийшов.

Шуліковський сів і дрозав. Не надіяв ся такого

обороту справи. Усував, наганяв всяких людей, виточував дисциплінарки, на саме Різдво засуспендував двох старих урядників, а тут нараз з тим непоказним хлопцем така небувала хрія! Такий непослух, опір, вкінці той останній висказ!

Директор задзвонив. Прийшов возний.

— Іди до реєстратури і допильнуй, щоби мені Білецький зараз забрав ся. Роблю тебе відвічальним за те. Візьми до помочи Федора або Миколу!

Тарадай з молодшим возним станув перед Білецьким.

— Пан директор приказали, аби ви зараз покинули бюро.

Мигом вискочив Білецький на високу, складану драбину, виліз під стелю, сів і зачав промову.

— Уважайте, товариші, що робите! Директор Шуліковський зробив мені кривду! Він сказав, що те, що зайшло нині зі мною, може стати ся завтра з кожним сталим урядником. Застановіть ся над цим, ви маєте жінки і діти, ми всі тут товариші, робітники, мусимо держати ся солідарно. Мені не ходить за мене, я й так не мав наміру сидіти в „Народній Силі“ довше як до весни, але ви, товариші, засуджені тут на необмежений час, на ласку і неласку, на життя і смерть з руки одного лише чоловіка, директора Шуліковського. Я не впоминаю ся за себе лише за правду, за людські права всіх робітників, тому застановіть ся над нинішньою хвилиною, щоби не жалували колись за пізно!

Тарадай вернув до Шуліковського.

— Прошу пана директора, пан Білецький виліз на драбину і ніяк його з неї дістати, бо може впасти і забити ся.

— То вишукайте який спосіб — стягніть за ноги!

— Тут, прошу пана директора, нема ніякого спо-

собу, бо пан Білецький виліз аж під саму стелю і там сидить.

Подія з Білецьким рознесла ся по всіх відділах. Робітники приймили її мовчки як свіжу новину, але ніхто не знав, як вона скінчить ся. Врешті розійшла ся чутка, що Шуліковський зателефонував на поліцію і візвав агента. Ця вість поразила всіх як електрика, Білецький вийшов з регістратури до сусіднього великого відділу. Тут агент хотів забрати його, але ровесні і старші товариші встали від столиків і заступили. З всіх відділів напливали інші товариші і ставали довкола. Лиця були бліді, у декого пробивав ся силуваний спокій і усміх, без надумки і без порозуміння полонила всіх одна гадка: не дати Білецького і не допустити до скандалю. Всі чекали серед напруженої тишини.

Прийшов секретар і станув. Глянув по громаді і спитав:

— Панове, тут урядуете?

Збудив ся гамір.

— Так, ми нині тут! І невступимо ся! Проч зі шпіцлем! Ганьба!

— Марш!! — верескнув нелюдським голосом блідий урядник. Кедрина і розглядав ся, як би не вірив, що це з його груди добув ся сей крик.

По кількох хвилинах зявив ся Шуліковський. Його пустили в середину, він станув напроти агента і Білецького і спитав:

— Що стало ся, панове?

З гурту виступив до него оціночник реальностей, Єфрем Рубай й обізвав ся рішучим голосом:

— Пане директоре, ми не надіяли ся що ви аж цього способу ужите проти молодого, бідного робітника! Це ганьба, яка паде на нас всіх, на інституцію, на суспільність і ми не допустимо до неї!

Лице Шуліковського змінило ся, руки опали, він зачав тремтючим голосом:

— То панове, хочете мати зо мною нову справу...

— Нехай буде! Нам все одно! Ми тепер на все готові! Але до ганьби не допустимо! — сипали ся голоси з боків.

— Успокойте ся, панове... Як бачу ви хибно повідомлені і втручаєте ся в справу, за яку лиш я виключно відповідаю як директор інституції. Панове, позвольте собі сказати, що я передовсім тут поставлений на те, щоби не допускати до ніяких скандалів і дбати про добру славу інституції.

— Ми хотіли вірити в це, але нині, на жаль, відкрили ся нам очі — кинув практикант з боку.

Шуліковський як би не замітив цих слів і говорив далі...

— Як вам, панове, відомо... може не всім, инакше не зрозумілий для мене цей опір, з яким я нині тут перший раз стрічаю ся... як вам відомо... зрештою, прошу вислухати також моїх вияснень і не брати справи за горячо, на сліпо, односторонно... Пан Білецький жадав від мене відпустки в якійсь родинній, чи маєтковій справі, але не виказав ся передо мною ніяким документом.

— Перепрошую, я маю при собі телеграфічне візвання, — перебив Білецький.

Шуліковський говорив далі:

— З огляду на те, що в теперішнім сезоні менше справ напливає до нашого банку, а в реєстратурі стоять цілі столи і гори актів незаложених на місце і потім завів ся би такий шлендріян, що ми всі, ехгм... панове товариші, не дали би ради, наказав я виповнити залежності і в тій цілі два інші товариші Білецького, навіть без мого окремого зарядження приходили в вечірних

годинах, щоби привести стан до ладу. Ті два товариші є тут правдоподібно також, отже можуть потвердити панам, що я не руководив ся якимись примхами, тільки дійсною потребою. Коли-ж пан Білецький приходить мені і не в пору жадає відпустки, без належного оправдання, то, панове, зрозумієте мене, що я такої відпустки не міг дати. Прошу взяти лише під увагу, що я позволю нині на що небудь пану Білецькому, чи кому іншому, то завтра може мене найти, не скажу сотка людей, але хоч би лиш кільканайцять з тими самими жаданнями і тоді хіба завісити буду на кілок і розпустити решту панів як в школах — на вакації. Мої панове, я маю тут старших, поважніших урядників, які від літ не брали жадних відпусток, хоч мали слушні й оправдані жадання, то відки-ж приходжу для молодших робити якісь виїмки? Панове є свідками, що я сам не позволяю собі на ніякі забаги ні приємности, головно знають це ваші старші товариші, які працюють тут від самого засновання „Народньої Сили“, отже прошу спитати їх. А чей-же, мої панове признаєте мені слушність, що я всякий непослух і легковаження моїх заряджень мушу відперти і покарати, саме лише в щирім змаганню до добра і слави тої інституції, яка нам всім дає хліб і на стільки я, мої панове, як управитель, поставлений тут за згодою народа вибором найвищих керманичів нашої суспільности — чей-же маю право.

— То все можна було зробити в инший спосіб, а не через марних 50 корон приводити до бюр шпіцля і наражати інституцію і нас всіх на скандал! — відповів Рубай.

— Це лична, безпідставна помста і вона зовсім не приносить чести директорови інституції! — докинув Білецький.

Шулїковський не дав ся вивести з рівноваги і говорив далі спокійно :

— Коли я врешті взиваю пана Білецького і тричі даром переказую це через возних, а він мимо того опираєть ся, то я був приневолений поступити радикально.

— Ви сказали, пане директоре, що те саме може стрінутися завтра кожного сталого урядника, — втрутив Рубай.

— Гарні вигляди на будучину! — докинув студено Листок.

Шулїковський говорив спокійно.

— Доходили мене чутки з поза „Народньої Сили“, що ніби то я мав би бути мстивим. Мої панове, багато тут є між вами, ви самі знаєте між собою неробів, які нераз в каригідний спосіб використовували моє довіря і легкодушно наражали інституцію на шкоду, я міг був поступити з ними по обовязуючим правилам, але здержував ся з огляду на їх неосудимість, молодечу очайдушність і не робив з їх провин ніякого вжитку. Бували і такі, що з палками підсідали на мене, а нічого вдіяли! Я все йшов прямою отвертою дорогою і ніхто не в силі зробити мені щонебудь злого. Я все далекий був від всякої помсти, хоч поводити ся справедливо мав право, а навіть, як показуєть ся нині, є це одинока конечність як раз для добра і слави тої інституції, за якою панове непокликані обстаєте. Панове пригадуєте собі недавню подію, що стоїть ще перед нашими очима, як то один з ваших товаришів спроневірив чужі гроші і забрив аж так далеко. що не видів для себе иншого виходу, лише кульку в лоб! *Nomina sunt odiosa*, зрештою ми тут самі свої — отже панове тямите, що Скоропад був найгіршим робітником і я міг його не раз, але сто разів прогнати, а мимо того не зробив так, бо мило-

сердив ся над ним і терпів його легкодушність і ошибки в роботі цілих десять літ. Зрештою ніде в світі не існує інституція, яка терпіла би у себе непослух і легкодухів. Це-ж у мене чей-же не новина і по справедливості не може бути инакше! Панове, маєте дивні, молодечі, невироблені погляди! Прошу спитати старших товаришів, що сидять тут від літ, яким би вони оком дивили ся на те, як би я допустив до того, що одні запрацьовували ся би днями і ночами, а інші дармували би безкарно весь час!? Ад-же при найідеальніших умовах за тисячу літ годі подумати про таку аномалю. Панове, стоїте на хибнім становищі і вимагаєте від мене немислимих річий! І саме те, що такий порядок зачинає вкорінювати ся в деяких відділах, на які я доси дивив ся крізь пальці, спонукує мене, взяти справу гострійше в руки. І нинішню подію не я викликав, лише панове самі допустили до неї!

Фальшива виява трагедії Скоропада перед непокликаним свідком, шпіцлем, вразила робітників. Ніхто не оправдував Шуліковського. В хорім розпалі згубив він такт, сама присутність шпіцля розярила всіх.

Рубай відізвав ся рішучо.

— Пане директоре, говорю в імени цілого персоналу, усуньте зараз шпіцля з бюр „Народньої Сили“, виплатіть товаришеви Білецькому за цілий місяць і зложіть тут при нас всіх приречення, що така подія як отся нині, не зайде більше в мурах „Народньої Сили“.

— Панове вимушуєте у мене неможливі річи; я не можу змінювати своїх постанов, хиба що панове будете мати від тепер зі мною до діла. Зрештою пан Білецький може завдати ся в тій справі до Надзірної Ради.

Робітники заняли грізне становище, на одно слово приказу, на оден рух готові були кинути ся на Шуліковського.

Рубай обстоював при своїм.

— Ми не будемо чекати на засідання Надзірної Ради аж за який піврік! Справа нагла, інакше я не ручу за спокій, ані за всі наслідки, які можуть зайти!

— В таким разі я можу зробити це виїмково на жаданне панів і ще нині на вечір скличу комісію Надзірної Ради.

Оден з писарів студентів весь час слухав цілої хрії, дивив ся з гріким викидом на Шуліковського, похитав головою і сказав:

— Так, так, пане директоре, полагодьте ту справу по людяному, культурно, а шпіцлів не приводіть більше до нас. Ми не злодії, не розбишаки, ми тут робітники, сини народа, а хоч за нашу працю не даєте нам справедливої заплати, яка вистарчала би на життя, ані признання, яке піддержувало би нас морально, то не відплачуйте нам ганьбою, прилюдним поличником! Ми на це не заслужили, з нами можна в добрий, щирий спосіб все зробити — ми чейже також люди!

Поліційний агент зміркував, що не має тут що робити і справив ся до дверей, за ним директор Шуліковський.

Як оба вийшли, в комнаті на одну хвилину запанував спокій. Робітники відітхнули. Ніхто не допускав, що справа візьме такий оборот. За кільканайцять літ Шуліковський, той непоборимий пан життя і смерти, що не признавав ніякої влади над собою, уступив нині перед персоналом, перед тою сірою юрбою, якої не терпів, помітував і робив з нею, що лиш подобало ся йому. І то так зі стидом, з ганьбою уступив він з поля, за пан-брат зі шпіцлем.

Байда затер руки і говорив до Палія.

— Нині зачав я вірити в чуда, в справедливість

божу. Нині великий день, найбільший в моїм життю. Перед хвилиною був я свідком чуда, в яке не повірив би, як би не оглядав його на власні очі.

Палій блідий з дива, усміхався нервовно і сказав:

— Дійсно, це важна переломова хвилинка. Я про-чуваю, що Шуліковський не переболить, не переживе її. Від тепер він на похилій ровені. Що з ним сталося!? Таж його нічо не потрафило зігнути, а тут нараз він такий смирененький, так оправдувався, що аж жаль було дивитися на нього.

По хвилі намислу Палій додав:

— А може це лишь нова кручка, новий спосіб, щоби переконати нас наочно, який між нами дух, хто тут веде верх і взяти нас наново за чуб. Може він так лиш прикинув ся? Якось мені годі увірити, щоби то все, що сталося тут перед хвилиною, була правда...

Робітники гуртом стискали руки Рубаєви і Білецькому. Ярвич кинув ся йому на шию і цілував. Підбадьорені на дусі і вдоволені розходили ся до своїх робіт. Подорозі один другому подавав зазив від старшини персоналу:

— Нині о 6-й вечером збори в організації приватних урядників!

Ярвич переходив через комнату секретаря Сірка. Його не було, лише на підкладці на бюрку виписано його рукою:

„Панове, дайте спокій — буде нещастя!“

XXIII.

Вечером зібрав персонал в комнатах організації приватних урядників. Не прийшло лише кількох, з тих один старий, глухий зробок, якому ні на чім вже не залежало, далі секретар Сірко, — до него ніхто не мав довіря і не запросив, не явився референт позичкового відділу і врешті ліквідатор Сафат, який під ту пору був хворий.

На провідника вибрали начальника відділів, Ришкунду, секретарем Петра Байду, а на звітника зголосився оціночник реальностей Єфрем Рубай.

Президія порозуміла ся між собою, серед напруженої тишини встав Ришкунда і промовив:

— Товариші! Нині зайшла в мурах „Народної Сили“ подія, яка кидає ярке світло на наші робітницькі обставини і права. З огляду на справи, які маємо тут порушити і на повагу нарад, президія нинішніх зборів вважає своїм обов'язком, віднести ся передовсім до вас з формальним питанням, чи всі товариші маєте добру і непримушену волю, брати участь у нинішніх зборах? Може хто з вас є зв'язаний якими особистими умовинами, або має інші погляди і в такім разі не бажає бути тут на наших народах та не міг би брати на себе відповідальности за ухвали, які тут западуть. Іменем президії взиваю і прошу: щоби ті товариші, котрі не можуть брати участі в нинішніх зборах і ручити за свою солідарність, опустили салю, а ті, котрі уважають

своїм обов'язком лишити ся, зволють підписати тут заяву і через подання руки президії, зложити приречення словом чести, що ніколи нікому поза мурами цього будинку, навіть перед найближчими членами родини, перед братом, батьком ані жінкою не виявлять нічого з наших нарад. Звертаю ще раз увагу всім товаришам, що наради будуть відбувати ся строго довірочно, тому уділюю в тій цілі пів години до надумання.

Саля згаморила.

— На що пів години? Вистане десять хвилин! Пять хвилин буде досить! Найліпше через голосовання! Хто підійме руку!

Гамір ріс чим раз більше.

Члени президії порозуміли ся, Ришкунда дзвінком втихимири в зборів.

— В такім разі ті, що бажають брати участь у зборах, зволють підіймити руку!

Мовчки все, що було на салі підіймало руку.

— Хто не підіймив?

— Нема такого, — відповіли гурти.

Тепер всі робітники ішли чергою до президії, кожний подавав руку, обов'язував ся словом чести, що все з нинішніх зборів задержить у строгій тайні і підписував заяву.

По сій формальности забрав голос Єфрем Рубай.

Настрій був поважний, грізний як перед тучею. Рубай змалював в коротких, ярих словах долю робітника в „Народній Силі“ і нинішню подію, врешті закінчив цими словами:

— Як видите товариші, наше положення незавидне і в моменті, коли ми тут радимо над поправою нашої долі, наш ворог не спить і в спілці зі своїми :аушниками снує нові сіти на нас. В своїх плянах він просто

геніяльний і проворний як чорт, тому ми всі мусимо дуже осторожно, але солідарно і скоро заскочити його в тих пляхах і зломити, інакше він свій нинішній упадок відімість на нас так, як може й не снить ся нині нікому.

Потім забрав голос Байда.

— Панове Товариші! Наша побіда нині просто несподівана, як голос справедливости Божої з неба. Коли-б мені нині рано перед 8-мою годиною був хто сказав, що ми осягнемо такий великанський успіх, то я перший був би назвав його божевільним! Панове були нині свідками, як той всемогучий, непоборимий Шуліковський, пан життя і смерти кожного з нас, корчив ся і мінив як натоптаний вуж і майже плакав і благав ласки у того бідного писаря Білецького, у тої сірої юрби, якою ще вчора погорджував і копав її яка пса! Тут, товариші, маєте яркий, наглядний доказ і приклад, що громада -- великий чоловік. І те, до чого ми прямували кільканайцять літ даром, те на що стратили стільки паперу до просьб і стільки часу на всякі зібрання, наради, депутації, осягнули ми нині несподівано, майже чудом, завдяки лише одробині припадкової солідарности. Здобуток наш нині великий, але товариші не забувайте, що до виграної ще дуже далеко. Уважайте, скільки людей пересипало ся через „Народн о Силу“, скільки ми чисельно стоїмо, а ворог стільки літ держав нас за чуб. Наш здобуток великий, але наш ворог хитрий і в десятеро більший. Уважайте панове, що тому ворогови нині лише поховзнула ся нога, але завтра він може схопити ся і за свій упадок відплатить так, що ми не встанемо вже ніколи. А має він за собою всю силу, має в своїй руці загальні збори, надзираючі Ради, всіх членів дирекції, цілу суспільність, опінію, пресу,

орудує такою силою, якої ніхто в цілій нашій вітчизні не має. Отже нині, поки час, застановім ся добре над тим, чи вести нам далі боротьбу, чи маємо піти завтра всі, як тут стоїмо, до Шуліковського і просити у него помилування?

Нинішня хвилина товариші, для нас важна, але при тім і незвичайно трудна. Один хибний крок може нам заломити ґрунт і видерти його з під ніг раз на все. Що до боротьби, то застерігаю ся, коли вискажу тут свій погляд. Може він вийде, занадто в чорних красках і видасть ся багатьом товаришам за песимістичний, але це мій власний погляд, опертий на довголітнім досвіді внутрішніх і зовнішніх відносин „Народньої Сили“. Приступаю до річи. Заповідаю з гори: „*Utinam falsus vates sim*“, але приявні товариші, згадаєте колись мої слова — я в боротьбу з Шуліковським і в її успіхи — не вірю. Не ображайте ся, товариші, коли я нині вискажу вам гіркі, може навіть болючі слова правди, але ліпше буде, коли вам нині отворять ся очі, ніж щоби пізнійше мали ми взаїмно, головно молодші до старших чути жаль, що їх не освідомили як слід і завчасу не остеріг ніхто перед небезпекою зломаних молодих літ і сил, перед несчасєм, з якого не один з нас не видобуде ся до сивого волоеа і буде нарікати на нас всіх.

Нинішня подія лише одним оком всміхнула ся до нас, друге має закрите... Та подія вистрілила штучно, без нашої сподіванки, без нашої участі, без найменшого підготовлення з нашого боку. Тому, дорогі товариші, ми як люди тяжкої праці і діти мачохи-долі, що на своїм хребті витерпіли стільки літ ярма неволі, не будемо тепер такі легкодушні, щоби льотерійний, щасливий припадок, брати на мірило нашої будучини! Хиба-ж ми не підростки, аби здобуток, який впав нам в

руки без наших змагань, лише силою обставин, міг за-
сліпити нас аж так, щоби ми не могли видіти перед
собою дороги, яка стелить ся перед нами! Панове
скажете, що тепер ми всі засукаємо рукави і візьмемо
ся до діла, а я відповім вам на те, що не вірю у ваші
слова! скільки-ж то разів взивади вас старші това-
риші до єдності, до організації, скільки разів я сам
ставав перед вами з усякими плянами! І що-ж маємо
нині з тих наших всіх заходів? Яку волю, яку витревал-
лість показали ви нам, товариші, за кільканайцять літ
нашої практики!? Де ті запомогові каси, касина, чи-
тальні? Все розбило ся через особисті амбіції, ворож-
нечу і крайну байдужність. Запоруку побіди дає той,
хто підчас миру готовий до війни, не той, що будить
ся лише тоді, коли почує бич на хребті. Кожний з нас
дотепер ходив люзом, всі ми, як тут стоїмо, знаємо ся
при склянці пива, чарці горівки, кільканайцять літ на-
шого найкращого здобутку, ми не заслужили собі за
той час навіть найменшого людського признання у
нашої безпосередньої власти, ані не осягнули ніякого
значіння поза мурами „Народньої Сили“. І ми нині,
сіра, безобразна, безсильна чернь, хочемо змірити ся з
ворогом, який має до розпорядимости тисячі способів,
аби нас зімняти, затлумити, здавити — ні, мої панове!
Назвіть мене божевільним, песимістом, чи як собі хочете,
але я в нашу боротьбу і в успіхи не вірю!

Грімкі оплески нагородили бесіду Байди. Гурти були
розярені і напружені.

З черги взяв голос урядник Макам, якого при-
звали Вертикишка. Мняв і проковтував слова як горячу
бульбу і говорив як би їхав немащеним возом по груді.

— Я лише, пані, тото... На дві точки хотів відпо-
вісти... Іменно, що справа не представляєть ся так

чорно, як нам, пані, тут пан Байда представив. Я є власне тої гадки, що власне тепер, коли нам така гарна нагода лучила ся, щоби ми її не пускали з рук. Я скажу коротко. Пощо будемо тут довго розводитись... Я пані, кажу цілком отверто, зрештою панове мене знаєте, що я... не люблю, як то кажуть, завивати в бавовну... Я, панове, є тої гадки, що ми тепер безумовно мусимо зробити страйк.

На салі як би прірву пустив. Счинив ся громовий гамір, крик і оплески.

— Славно! Славно! Славно!!

Предсідатель ледви втихомирив збори. Макам спер руки на крісло свого попередника, оглядав ся з провола з штучним усміхом на боки і говорив далі.

— Я панам дуже вдячний за оплески, хоч вони мені *de facto* не належать ся, бо я тут ніщо надзвичайного не сказав, лише виявив те, що кожний інший мав на думці, а тільки не міг, якъ Німець каже: *heraus damit*. Є вже від кількох літ нераз думав над тим, чи не дало ся би нпр. у нас завести страйк. Так, прошу панів, далі не може бути. Ми мусимо виповісти війну на смерть і життя і не спочити доти, аж поконаємо ворога.

Посипали ся оплески, сая загреміла:

--- Сла-а-вно!!

Далі промовляв Тома Палій. Його басовий голос плив резолютним, певним складом, слова падали як каміння.

Зазначив, що держав ся з резервою до сих зборів, але як почув палкі бесіди своїх попередників, між якими останній сказав, що не спочинемо, аж побідимо свого противника, тоді і він забирає слово і прилучуєть ся до акції. Вже минулими часами належав він до організації в такій самій ціли, вело її лише кілька одиниць і через

ту акцію зблизив ся він до деяких товаришів і навязав з ними зносини. Ціль того малого, майже тайного гуртка була в тім, що мав він подавати в часописях до відома суспільности поведення Шуліковського, яке кривдило і понижало цілий персонал. Це мало тривати доти, доки суспільности не отворять ся очі і вона не обстане за сотнею гноблених робітників. Палій заявив, що прилучує ся остаточно до наміреної акції, але дає слово чести, що в морду буде бити того, хто поважив ся би зрадити тайну цих зборів.

Студентів, що заробляли в „Народній Силі“ писаркою, було понад 30 душ. Між ними були три представники, добрі бесідники, вироблені в часі хліборобських страйків, на виборчих агітаціях та вічах. Сень Бодак, студент прав, Лев Палидвір, студент політехніки та Іван Чорнодоля, студент філософії. Всі три порозуміли ся тепер скоро і перший з них промовив Лев Палидвір, рослий, з опаленим лицем і огненним, понурим оком.

— Товариші! Ми студенти, що заробляємо в „Народній Силі“ лише на короткий час наших студій, постановили зразу держати ся окремо від вас, звязаних тісно на цілі літа з інституцією, а це з двох причин: по перше, ми як часові, денні робітники, не знали докладно ваших обставин, по друге, ми як перелетні птиці, числили ся з тим, щоби своїм молодечим запалом не повести вас за далеко і тим самим не наразити на шкоду. На тій основі ми хоч часові робітники, що все таки двигаємо одно і те саме ярмо, постановили здержати ся від промов в ширшім дусі, а навіть від голосовання, а бажали тільки помочи вам в змаганнях нашим дорадним голосом. Коли-ж нині стали ми свідками незвичайно сумної події в мурах „Народньої Сили“ і коли вислухали тут уважно промов передбесідників, то

пізнали відразу і на своє диво, що ваша справа для нас зовсім не нова, а стара як світ! Пізнали ми в нашій самотній, найбільшій, народній інституції лихо і гниль, яку мали нагоду стрічати на інших полях. Те, що було здавнене в мурах „Народньої Сили“ і довгі літа укривалося перед людським оком, а нині завдяки іскрі Білецького вибухнуло на денне світло, це поважані товариші, та сама язва, що точить наш народ від історичних епох і з якою він нині так кроваво бореться. Товариші! Ту гниль, змалпували живцем наші верховодні клітки від ворогів народу і защемили її на здоровій тілі підчинених робітників, синів свого власного народу! З початку ми студенти думали як окремий гурт подати Шуліковському протест за нашу обиду і потоптання горожанських прав, коли-ж пізнали тепер, що тут не випадкова проява, але та сама глибоко закорінена язва, яку ми виполуємо на політичних царинах, то з громадянського обов'язку і горожанської честі, в ім'я нашого здорового народу ми прилучуємося до вашої боротьби!

Другий забрав голос Сень Бодак, звичайний, непоказний чоловічок. Похилений, рука в кишені, по хорім лиці перелітав глумливий, отруйний усміх. Говорив спокійно сухим, одностайним, майже здержаним тоном так, що його голос не полоняв уха, але за те слово було як куля, вдаряло як вістря. Менше важні слова він вривав, а по коротенькій павзі, якого потребувала друга половина, пускав різкий, підзначений висказ як студений блиск шаблюки. Мав свій питомий, страшний словар і один лише рух правої руки. В хвили, коли викидав слово кровю серця, викидав і праву руку наперед себе, як би ціляв з пістоля. Звичайно робила його промова таке вражіння як бич морозного вітру. Тепер вся саля чекала на його слово, він обізвався:

— Товариші! Члени надзірної Ради, власть Шуліковського, це політично-культурні представники народу, наші достойники та керманічі. Коли треба, гуртують ся вони в комітети, пишуть передовиці в „Громадянині“ і кінчать все таким зазивом: „Скажи тепер, Народе, своє важке слово!“ Нас висилаєть ся на агітації, збори, віча, ми маємо боронити ідеї. Смерть ворогови, нехай живе наш народ! Ідеї це великі, глибокі річі! Вивели їх на світло творчі одиниці, що вже не мали сили орудувати ними в життю, отже під ті ідеї підшивають ся на—самперед комахи і будять до життя порохонь, гниль, всяке мертве лихо, а коли вже скаламутять здорове джерело, добро і красу життя, відходять з повним мішком на заслужений спочинок. Так воно на світі, що чоловік зачинає життя від родин, а не в зад від смерти. . . Забув доповісти одно. Ті, що творили ідеї, дістають також: складки, ласкавий хліб, ювілеї, але аж тоді, коли на тих ідеях всякі комахи напасуть ся так, що їм вже збуває. Тоді вони кажуть: не думай, бідний зломаний чоловіче, що ми невдячні сини вітчизни і за тебе забули. Правда ти був нашим ворогом, побивав нас за те, що водоноси правлять миром і поставлені на сторожі його світла, але забудьмо нині про це. Тобі нині треба вже лиш спокою, а нам на остаток слави. Ти дай нам свій ореол, а ми тобі хліб і розійдїм ся як приятелі. Не жури ся, твій ореол ми понесемо в народ і на всі чотири сторони світа крикнемо велим гласом: Це наше сяйво, наша слава!

— Язва неволі і роздору, яку ворог ширить між народом, викликує у наших достойників і керманічів святе обурення, і крик по місту з неба, а коли ту саму проказу ширить в „Народній Силі“ приятель Шуліковський на синах народа, то у тих самих достойників в

характері власти надзірної Ради, оплачуваної презентаційними марками, викликає мовчанку, або обурення і здивовання, відки ті робітники можуть ставляти які небудь жадання!

— На основі цього факту дволичности, як з вислідної сил пізнаємо, що оба ті рівнобіжники, так народній як і суспільний є до кореня фальшиві, а вислідна сил — це лиш крайно нехарний егоїзм. Таким чином творчий робітник пропаде в голоді, а слава його муравлиного труду буде сіяти над насікомцями.

— Я поставив перед вами лише фігури, манекени наших керманичів з їх фізичного боку і це є перший образ. А тепер вгляньмо в душу:

— Психольогія нашого народу при великій складности і виїмково гарних прикметах та мистецьких здібностях має найстрашнійшу, невідому серед інших народів основну ціху: невилічиму нетерпимість. Знаєте монографію: „Дві народности“, знаєте, що Святополк убив своїх трьох братів, відома вам доба Кочубея. Цілими епохами найкращі змагання світлих одиниць розбивали ся через семейні і партійні міжусобиці. Кочубеївщина і заїла нетерпимість не перевела ся до нинішнього дня. Навіть світова війна не вилічить нас з тої проклятої хиби. У нас нема дару, щоб видіти додатні ціхи у свого брата, ми здатні підглянути лише все відємне. Два світочі були у нас, два робітники-великани, два приятелі, що кинули перше світло між темний народ. В тяжких злиднях і безсмертній тузі будували оба цілими десятиліттями спільно нашу вітчину від підвалин. Перший стояв на нашім овиді як сильний дуб, другий як біблейський праведник. Молоде покоління гляділо з запалом на їх творчий труд, на їх приязнь. Врешті перший обдер свого довголітнього,

одинокого приятеля з сорочки і поставив на вселюдне позорище. А зайшло це вже тоді, коли оба хилили ся до могили...

— Одного з наших найчільніших учених по десяти літах праці вшановано окремим святом. Королівську корону давали йому. В кільканайцять літ пізнійше, ті самі, що жертвували корону, окремою брошурою на правах рукопису відсудили його від чести і назвали проневірником народнього майна. А стало ся це тоді, коли вже учений професор своїм коштом і заходом дав молодіжи дах над головою і перед народом отворив кільканайцять епохальних томів його історії...

Молодий бесідник був зворушений до глибини. Він замовк на хвилину опісля говорив далі.

— В недалекій будучині будемо свідками нових смутних, болючих подій в тім дусі. Син на батька, ученик на свого учителя подасть ніж в руки чужої влади...

— Велика у нас жертволюбивість на всякі ціли, велика гостинність для чужих, але ще більший червак, незгоди і нетерпимости. Коли-б не той червак, наша вітчизна давно була би могуча, самостійна, з нею числили ся би всі народи. І хоч би ми назбирали мільйони матеріяльних і моральних засобів, то з того буде нам пожиток лиш до часу, а потім колись гарного дня ворог легко загарбає все в свої лабети. Коли-б між нами найшов ся чоловік, що від него залежала би самостійність вітчизни, то будьте певні, що найшло ся би зараз ще більше таких, в яких дусі є отсей принцип. „Нехай пропаде справа, нехай пропаде самостійність вітчизни, тільки щоб не він це зробив, лише ми“.

— Перейдіть вздовж і впоперок цілу Україну і покажіть мені хоч одну партію, оден гурт, хоч один оди-

нокий лише з трьох людей, між якими нема нетерпимости, потайних сплетень, ворогувань! Покажіть мені багато таких, що безкористовно роблять добро, а я покажу вам тисячі таких, що коли ви будете мати до них слушні жадання, вони вмиють руки і відішлють вас до комітетів і засідань, тому що самі не годні зробити для вас нічо доброго, але на тих засіданнях і комітетах бомкнуть на вас одно-два слівця і з поза чужих плечий утоплять вашу справу і вас. Не викорінив ся ще з поміж нас дух рабського племена, зависть, нехарне самолюбє, манія великості, вовчі щоки, горошковаті шиї, гранчасті лікті, непарені люшні, вербові кілки, всяке лико, мотузи й очайдушність козака Нетяги. Пригляньте ся блище всяким Шуліковським, це типові гайдуки та економи, лише перебрані і з докторатами та всякими титулами. І коли ми навіть такого Шуліковського поборемо, то яку за поруку дасте мені, що на його місце не прийдуть такі самі, або ще й гірші?

— Отсе той другий образ нашого суспільного чола. Ніхто там не відповідає сам за себе, за те всі промахи і злочини одиниць покривають дирекції, комітети і надзираючі управи. Злочин одиниці затираєть ся і пропадає в бюрократичнім загальнику. Згадувало ся тут про самостійну Україну. Гарне слово, а ще краще його значіння, тільки, чи на тих основах, які я тут розвинув, дасть ся осягнути та ідея? Візьмим на пробу для провірки мікрокозм, персонал „Народньої Сили“ і поставмо його поруч нашої суспільности. Спитаймо себе отверто: хто ми, відки, що до тепер зробили і на тій підставі будемо знати, що робити далі. Кожний з нас, інтелігентний пролетар — з більшим чи меншим талантом — старав ся в тісний час, задля хліба, дістати ся до „Народньої Сили“. Оден на обмежений час, ин-

ший, що не мав нічо ліпшого в світі до діла, надіяв ся, що в патріотичній інституції здійснять ся його задушевні мрії. Поволі серед капіталістичного устрою обставини зложили ся так, що тимчасовий побут протягнув ся на літа, а чим раз більші довги — не пустили з патріотичного гніздочка. Ті, що мали поміч з дому, легковажили справу, а ті, що не мали ніякої, дорабляли ся висиджуваннем по ночах і тим чином вишрібували оціночну міру праці до неможливих границь, а в разі потреби не перебирали в способах і доносами вилазили по хребтах товаришів на верх. Ви студіювали лише свої вусики і чуприни в зеркальцях, а життя і будучину лишили безжурно в руках Шуліковського, отже він заопікував ся вами, як йому було треба. Ви дбали тоді лише про карієру в патріотичній інституції, гарну краватку, дівчину і бавили ся в циліндрових паничів. Тим часом краваток, дівчат, ні циліпдрів чорт не вхопив, лише Шуліковський взяв вас за чуб, стоптав ваші молоді літа, зжер ваші найкращі сили, вашу свободу і волю і кожного гарного ранку може відложити вас як зайву річ.

— Мало хто з вас відчував потребу організації, єднання у культурні гурти, а коли серед вас самих не було вищих духових потреб, ні організації, ні кличів, то ваша управа ще менше журила ся тим, аж врешті затратила цілком почуття національного обовязку супроти вас і зачала уважати персонал лише за наймитів, збиранину, збіговище. Правду моїх заміток стверджує та обставина, що коли в своїм часі Шуліковський назвав вас ще досаднішим словом — „зволоч з низькими інстинктами“ — у вас не спалахнуло почуття чести, між вами на півтора сотні людей не знайшов ся ні один, щоби в перебігу кількох хвилин стер обиду вістрем меча, випалив пекольним каменем! Чому? Тому, що ви самі

прийшли тут без духа, без ідеї, самі витворили ті відносини, самі дали в руки Шуліковського і цілої дирекції зброю на себе, а тепер хочете вибити цю зброю? Трохи за пізно...

Ця промова тяжким каменем придавила збори. По довгій напруженій мовчанці промовив філософ, Іван Чернодоля. Блідий, з високим чолом і студеним лицем, говорив спокійно, простим, звичайним тоном без риторичних окрас. У вимові плавних співзвуків *л*, *р* пробивався питомий відтінок, що надавав його бесіді закрутку тверезої, діточої щирости. Він мав все на увазі: ціль і держався строго предмету. В зложених, замотаних справах ловив бистро основні нитки і передавав свої думки в простих, логічних конструкціях. Через те його промови були ядерні і короткі.

— Наше положення невідрадне. Ми за наш труд замість мати спокій і вдоволення, замість надвишку сил посвятити на кращі справи, приневолені тепер пускати її на боротьбу за наше фізичне існування, за найпростійші людські права. Становище дирекції супроти нас не тільки, що не лояльне, але просто вороже. Вина в тім по часті робітників, але в трьох четвертих дирекції, яка як начальна репрезентація відповідає не лише за успіх інституції на внї, але також за здоровий устрій в лонї тої інституції. З уваги на це, що виступом Шуліковського зазначила дирекція „Народньої Сили“ крайно вороже становище до наших культурних змагань, повинні ми освідомити собі також наше становище, а то з двох боків: що до змісту і що до форми. Що до змісту становище наше повинно бути рішуче і готове на всякий, хоч би й найгірший мент — це з уваги на наше пониження, обиду і безвихідне, грізне, майже смертельне положення, — що до формального боку по-

винні ми взяти ся тактики вижидання, держати ворога в напрузі і непевности, але понехати всякі яркі способи, не пересаджувати крайностей, не вистрілювати всіх набобів нараз і не вичерпувати надмірно своєї енергії, — а це для того, що ворог орудує матеріяльними засобами, яких ми не маємо і безлічю єзуїтських ключок, а опінія і симпатія суспільности, на жаль, є по його стороні, не по нашій. Тому всякий яркий виступ з нашого боку стягнув би на нас в додатку негодовання суспільства і занастив би наше чисте діло.

— Пора вже пізна, прошу не марнувати часу і слів, а на основі моїх заміток ставляю внесення, щоби завтра рано зараз по 8-ій годині подати Шуліковському меморіал від нас всіх. До зладження того меморіалу предкладаю вибрати найстарших і найпевніших з поміж наших товаришів, а ті зволють вибрати з поміж себе чотирьох делегатів, що мають завтра вручити меморіал Шуліковському. Щоби не спинити справи, раджу зібрати підписи тепер на окремім аркуші, а завтра на місці доповнити лише у тих, що не прийшли нині на збори. На остаток ще кілька слів:

— Гуртами і кожний з окрема не пускаймо від нині ніякої обставини з ока і збираймо матеріал до дальших нарад. По боці ворога сила, по наших лише правда. Не на бенкет і не на празник зійшли ся ми тут нині; звела нас спільна доля; горе і довголітня кривда, але не опадаймо на душі, лише здоровою думкою і невтомимим, зєдиненим трудом даймо доказ нашої віри в те, що правда побідить силу!

Внесок Чорнодолі приймили одноголосно враз з доповненнями, до виготовлення меморіалу вибрали дванайцять найсаших товаришів, потім всі ішли чергою і складали свої підписи на окремім аркуші. Неодин не-

мав поважнійшої хвилини в життю як теперішня. Кожна одиниця осягнула нині в товариському гурті громадянську гідність і своїм іменем ставала явно в обороні робітницьких прав. Неодин, що до тепер мовчки в божім страху гнув хребет під ногою всевладного пана, натискав в сій хвилині перо, як би підписував засуд за свою довголітню кривду і неволю. На салі панував спокій і повага. Постаті пересувалися в світлі погасаючої лампи, старші і молодші, здібні і скромні духом, всі як рідні брати ішли гуртами мовчки до стола, як запряжені союзники заговору і кожний чув, що в сій хвилі докладає своєю рукою цеголку до будучої будівлі.

XXIV.

Тої ночі не спав директор Шуліковський, не спали вибрані мужі довіря, тільки укладали і відчитували меморіал, не спала і решта робітників. Останні полягали скорше, але не дали їм заснути вражіння з дня і думки про те, що буде далі. Рано встали всі більше помучені як звичайно, але тепер блимала перед ними надія, отворала ся ціль і будила в серцях завзяте. Два відпоручники поїхали до хорого Сафата і взяли від него підпис, відтак, по 8-ій зайшли до референта гіпотечного відділу. Старий наложив цвікер на ніс і читав уважно меморіал, ті два стояли над ним і чекали як чорти над грішною душею. Як прочитав, сказав, що підпише, але з застереженнем: лише проти введення шпіцля¹⁾ до „Нар. Сили“; з іншими точками він не годить ся. Відпоручники відповіли, що товариші не уповажили їх збирати підписи з застереженнями.

До секретаря, Сірка, не йшли, знали, що не підпише.

Чотири делегати подали директорови Шуліковському оцей меморіал:

„Дня 7 с. м. зайшов в нашій інституції небувалий може в цілім світі, а в кождім разі нечуваний в історії персональних відносин всіх економічних інституцій факт, що директор для переведення своїх заряджень призвав поліцію.

¹⁾ Шпігуна.

Не вдаємо ся зовсім в розбірку звільнення п. Білецького, ми не покликані до цього, на скільки звільнення функціонера є основане на службових правилах --- одначе мусимо зайняти відповідне становище проти наведеного факту.

В тій цілі зібрали ся ми на нараду і порішили:

Запротестувати рішучо проти так нечуваного і некультурного поступку, як спровадження поліції до бюр Інституції, коли за ціну 25 ринських можна було залагодити справу в инший спосіб і як дійсно дало ся залагодити. Протестуємо проти цього тим більше, що некультурну історію супроводили такі знов нечувані моменти, що директор др. Шуліковський при шпіцлі поліції вияснив цілу історію звільнення п. Білецького, говорив при нім про надужиття неживучого товариша і цілий спосіб вияснювання справи зі сторони п. Шуліковського був цього рода, що шпіцель навіть забирав голос у тій справі.

Коли зайшов такий смутний факт, ми почуваємо свій обовязок не тільки запротестувати, а zarazом домагати ся сатисфакції за це нарушення нашої гідности і нашої Інституції, яку ми не менше репрезентуємо від офіціальної репрезентації, хоч би як це хто заперечував — а цю сатисфакцію розуміємо так, що директор Шуліковський признає, що тільки подражнений упертістю п. Білецького рішив ся на цей сумний крок, не предвиджуючи, що персонал узнає це за провокацію, образу і нарушення його гідности --- як також дасть нам товариське приречення, що на будуче такий випадок ніколи не повторить ся,

Одначе з огляду на те, що останній, сумний

факт стоїть у безперечному звязку з дотеперішнім поступованнем п. д-ра Шуліковського, який супроти персоналу поступав все не по людськи, а то трактуючи його будь реч „ти“, будь „мої робітники“, „лінюхи“, „банда“ і т. д., мусимо рівночасно домогати ся, щоби ціле поступовання п. д-ра Шуліковського основно змінило ся, а то в цім напрямі, щоби відповідало гідности персоналу і поняттям людства.

Накінець, щоби на будуче між персоналом і директором, п. д-ром Шуліковським не повторили ся схожі події, які можуть дати привід не тільки до сумних, але й найфатальніших наслідків для інституції — просимо, щоби п. директор Шуліковський зволив дати відповідь на письмі, чи схоче уділити нам сатисфакцію¹⁾ за спровадження поліції до бюр „Нар. Сили“ і зобовязати ся, що більше це не повторить ся, а поведення з персоналом буде що найменше таке, як це водить ся по інших інституціях. Накінець з уваги на те, що уми всіх робітників зворушені і не можуть допустити проволоки для вияснення дальшого відношення персоналу до д-ра Шуліковського, просимо уділити нам відповідь до 24 годин на письмі, на руки делегації яка вручить цей меморіал.

Брак відповіді на це наше письмо, дасть нам привід до введення нових заходів в ціли береження наших прав“.

Делегація вийшла, директор перечитав меморіал і переглядав підписи. Нараз відсунув аркуш і дивив ся счудований в одно місце.

¹⁾ Надолужити.

— Як це? Сафат також!? Et tu. Brute, contra me!?
— Таж його вже тиждень нема в бюрі, тяжко хорий, на запаленне ставців! А писати здужає!? Може хто підробив його підпис? Ні, це його власні карлючки. Я тому чоловікови так вірив, стільки добра для него зробив, а він хоч небезпечно, смертельно хорий, шкандибає на совіт нечестивих і в купі з хуліганамі підписує на мене погрози! Кінець світа! Перегляньмо уважно цілу зоологію може ще й Сірка там найду. Все можливе. Нема нині кому вірити... Хто як хто, а той найбільше випив від мене. Коли ще досі не збунтувався, то це дійсно велике чудо... Не виджу тут його... Не хотів братати ся зі зволочею, але в дусі може навіть ликує, що постигло мене се з іншої руки. Стара котюга! Сидить тихо, скарпитки на дверцятах сушить, старі краватки латає і своє гадає...

Курив нервозно, ходив по канцелярії, врешті задзвонив.

Прийшов возний з очима миши.

— Попроси мені тут пана секретаря.

Ходив далі неспокійно. Лице було бліде через невиспану ніч — і суворе.

За кілька хвилин показав ся секретар, склонив головою, сказав півголосом „добрий день“ і станув недалеко порога.

— Добрийдень, як ся маєте? — вповів Шуліковський і подав Сіркови три студені пальці. Глянув на него мигом бистро і дав знак рукою, щоби запер двері... Той обернув ся і зробив це живо.

— Не чекає там ніхто під дверми?

— Ні — відповів Сірко.

— Де ви мені пропали вчера вечером? Я розіслав всіх возних за вами, зробив облаву по цілім місті.

— Прошу пана директора я був вчора сильно роздражнений, так як ще ніколи! Мав горячку, пропасницю і ляг живо до ліжка. Не їв нічого на вечерю, лише напив ся склянку гербати з цитриною.

Шуліковський ходив далі в поперек канцелярії, не слухав слів Сірка, лише думав над чимсь далеким. Врешті станув напроти него, прошив його студеними очима і показував на своє бюро.

— Ви читали це?

Сірко видивив ся на него, він став нетерпеливий.

— Ідїть і подивіть ся. Не бійте ся.

Сірко пішов живо до бюро і взяв меморіал.

— Я нічо про це не знаю! — сказав рішучим голосом.

— Не був у вас нині ніхто з тим цирографом?

— Ні, пане директоре, ніхто не був.

— Може був, але вас не застав?

— Хиба може вчора вечером, як мене не було, але нині я цілий час сиджу в своїм бюрі.

— Перше сказали ви, що зараз з бюро пішли домів, отже були дома, а тепер повідаєте, що не були.

— Дома був я, але в бюрі не був і тим самим не міг бути, — прошу мене зрозуміти, пане директоре. Зрештою, як би був хто небудь показав ся до мене з отцим письмом, то я випросив би його за двері.

— То ви відважнійші від мене. А я цього не міг зробити. Мимо того, як би на мене підсіла яка шайка з тих, що тут виписали погрози і вбили, укамінували навіть, то ви не мали би про це найменшого поняття.

Шуліковський з диким, студеним усміхом сверлував Сірка, той почервонів, сапнув, але не відповів ані слова, лише спустив очі на письмо і читав. Як скінчив, поклав його на місце.

— Ну, що-ж? — спитав Шуліковський.

Сірко оглянув ся, підіймив голову в гору, почервонів цілий і сказав строго:

— Я на місці пана директора, маючи такі заслуги за собою, впливи і значіння — розігнав би цілу банду в п'ятьох мінутах!!

Шуліковський спитав спокійно:

— Сафата прогнали би також?

Сірко витріщив очі.

— Що пан директор кажуть!? Сафат також тут!? Я не доглянув!

Взяв вдруге меморіал і переходив підписи. Директор притулив горяче чоло до шиби, дивив ся в долину на ринок¹⁾ і шепнув:

— Боже дай мені терпеливості. Той чоловік ніколи нічого доглянути не годен... Чи я можу тепер здати ся на него? Його рада для мене все непридатна як обочічний ніж. Коли його слова щирі, то це ще один доказ більше його нездарности, колиж фальш і підступ їх диктує, то хиба лиш в тій ціли, щоби я загнав ся за далеко і стягнув на себе ще більшу ненависть, а навіть скритовбійчу руку. Свідомо, чи несвідомо вилізуть вони по моім хребті в гору.

Директор закурив одну папіроску від другої і сказав:

— Я тут сам не дам ради, у мене важніші річі на голові, персональні справи належать до вас, отже прошу взяти ся тепер до сеї найновійшої події і коли вже самі не будете могли зробити з нею ладу, то бодай допоможіть мені. Ідїть і придумайте який плян... може з директором Любаскою викомбінуйте який спосіб, — він тут прийде за дві години. Тимчасом заряджую щоби оба панове переслухали нині вечером Рубая.

¹⁾ Майдан довкучи городської думи.

Сірко посоловів на ці слова.

— Чи пан директор самі повідомлять його?

Директор відповів роздражено:

— Добре, нехай і так буде. Всі спихаєте на мене всяку найтящу роботу. До ради, до гострого поведення кожний з вас має слово, але перевести що-небудь в діло, все лиш я мушу.

Сірко вийшов, директор покликав двох найстарших делегатів і сповістив їм, що на письмо персоналу не буде відповідати, тільки передасть його до розглянення президентови, радникови Дорошеви, далі заряджує, що Рубай має нині вечером прийти на переслухання й опрадати ся із свого виступу, врешті, що так персонал як і члени делегації мають завдавати ся, як це вже і досі було, до свого найстаршого і найповажнішого товариша, секретаря і прокуриста Банку, Федора Сірка, бо сам директор не має часу на такі річі.

Те все переповіли оба делегати товаришам і того дня вечером зібрав ся персонал знов на нараду.

Писар Тягнибіда напірав ся до голосу в наглій справі, председатель дав дозвіл, Тягнибіда вийшов на підвисшенне і сказав:

— Я ставляю внесення, щоби всі панове-товариші дали тут слово чести, що дотримають слова чести.

Саля вибухнула сміхом. Канцеліст, Байрак, з хивою слуху, прозваний „Машина“ приступив близько і кривив лице, щоби почути кожне слово, врешті взяв бесідника за поли з заду і тягнув його з підвисшення. Той опирав ся, махав руками, серед гамору чути було уривані слова:

— Не дадуть мені говорити; нема свободи слова!

Предсідатель дзвінком втихомирив збори і по цій веселій перерві зачав ся правильний хід нарад. Збори ухвалили оцей, другий меморіал:

„Вчера вручили наші відпоручники Вам, Пане Директоре, письмо, підписане через нас всіх, в якім просили ми відповіді на письмі до 24 годин.

Тимчасом довідали ся ми від двох товаришів, що Ви, Пане Директоре, зрозуміли инакше наше письмо, та в наслідок того відмовили відповіді на письмі в протягу 24 годин.

Це спонукало нас відбути нові збори, які одногосно рішили:

1) Не прийняти до відомости такого способу полагодження нашого письма, бо це не відповідає ані його змістови через те, що ми не вносили жадного обжаловання на Вас до Президента — тільки бажали полагодити справу між Вами і персоналом — а внесення обжаловання на Вас до Президента може бути лише зовсім окремо трактоване, ані заява Пана Директора не була оповіщена вибраній делегації, яка вручила згадане письмо.

2) Протестуємо проти жадання, щоби тов. Рубай мав оправдати свій виступ в дни 7 с. м. і заявляємо, що тов. Рубай не має з чого і не буде оправдувати ся, бо він не промовляв як одиниця і своїм іменем, а тільки іменем всіх і з уповажнення та на припоручення всіх, так що його постава, тон бесіди і взагалі цілий виступ, були лише відбиткою постави, тону и виступу цілого персоналу. При тім замічаємо, що саме тільки завдяки цьому випадкови, що іменем персоналу говорив чоловік тактовний і поважний — ситуація не загострила ся, а власне гіршої ситуації можна було ожидати, коли би не цей товариш, лиш инший репрезентував в даний мент персонал.

3) Подаємо до відома, що Федір Сірко не може репрезентувати персоналу, бо цей чоловік

одноголосною ухвалою позбавлений всяких товариських прав і не є більше нашим товаришем.

4) Обстаємо при нашій жаданню, вираженім в попереднім письмі і жадаємо від Вас, п. Директоре, відповіді на письмі до год. 12-ої, бо тоді минає 24-годинний речинець.

Одповідальність за незапокоєння нашої просьби складаємо на Пана Директора, про котрого ми переконані, що йому добро Інституції не менше як нам лежить на серці.

Підписи ті самі“.

На другий день рано подія з Білецьким була вже по часописях. Делегація передала меморіал, а точно о 12-ій годині в полудне явила ся знову в канцелярії директора. Шуліковський сидів блідий при бюрку і писав на аркушах. Коли увидів делегатів, здригнув і сказав:

— Перепрошую вас, панове, що опізнив ся: нині було багато клієнтів. Задержіть ся ще кілька хвилин, я зараз скінчу.

Делегати стояли мовчки, похмуро і чекали. Врешті директор скінчив своє письмо, дав скопіювати, а перепись передав делегації.

По третій годині всі робітники вирушили до салі організації і тут Ришкунда взяв читати їм на голос оцю відповідь директора:

„До Панів Урядників, Практикантів і Дієтарів Банку „Народня Сила“ на руки ВПов. П. п. Ришкунди, Байди і Рубая.

Перед поданням Вашого письма мав я нагоду заявити всім Панам, що через незвичайну впертість п. Білецького, коли не послухав мого умовляння, щоби з канцелярії уступив, а принайменше роботу при поличках і актах залишив і затримав ся в іншій

канцелярії, де мав би я спокій, що він не зробить Інституції нарештньої шкоди, — по вичерпанню всіх інших засобів коли від 9-ої до 1-ої в полудне всі старання і остереження мої і Секретаря і Начальника: полагодити справу в внутрі Банку, остали без успіху, а моя надія, що другі, старші товариші п. Білецького вплинуть на него, щоби спокійно сам з канцелярії уступив, завели, — натомісць п. Білецький в одно повтаряв, що не уступить і буде далі приходити до праці до кінця місяця, видів я себе приневолений зажадати інтервенції влади для безпеки Інституції. Я зробив це з найбільшою прикрістю для мене, з конечности і оборони Банку перед можливою шкодою, — але zarazом застеріг виразно, щоби не прислали тут жадного поліційного жовніра, ані не робили жадних прикростей п. Білецькому, тільки щоби доручили йому негайне візвання на інспекцію і там поучили, щоби насильно не пробував нічого в Банку, ані в його канцеляріях, тільки звернув ся на правну дорогу. Констатую, що через цілий час перед полуднем, аж до приходу поліційного агента з візанням до п. Б-го, ані пп. Секретар і Начальник, ані ніхто з інших товаришів не зробив мені, чи то на мої руки до Дирекції пропозиції, щоби п. Б-му виплатити за цілий місяць, а він тоді сам уступить і взагалі не ходило тут мені і Дирекції про відхилення заплати, — бо навіть караючи п. Б-ого за тяжку службову провину заповів я йому, що може звернути ся до Дирекції шо до признання дальшої неналежної платні за час до кінця місяця — і Вам всім добре відомо, шо Дирекція руководила ся все прихильністю для всіх осіб, які працюють в Банку і при-

знавала платні для тих, що відходили, або в часі довшої слабости або військових вправ, понад обов'язок приписаний в службових правилах, — і уділяла поодиноким панам на випадок потреби значно більші запомоги і т. д., тільки ходило тут про віддалення лодини, наймолодшого діетара, котрий без оправдання злегковажив розпорядження свого урядового настоятеля, а опісля покараний знехтував рішення Дирекції і грозив, що не уступить з канцелярії, хиба перед силою поліції. Мені, як і Вам усім, прикро дуже, що через нечувану впертість п. Б-ого мусів я вжити надзвичайного шляху, — котрого через 13 літ мого урядовання не уживав ніколи, і дасть Бог не буду потребувати ніколи уживати, і в тім випадку казав я агентови поліції уступити ся з канцелярії, без виконання його урядовання — під умовиною коли Ви своїм впливом спричините, щоби п. Б-ий сам уступив.

То все заявив я Вам всім зібраним перед двома днями устно, — длятого не мали Ви причини подавати мені Ваше письмо з жаданнем чи проханням, щоби я зложив Вам писану заяву, бо я вже перед тим особисто дав Вам вияснення справи й заяву з моєї сторони, яка повинна була Вас зовсім заспокоїти.

Коли мимо того подали Ви письмо, в яким в спосіб незвичайний заняли становище проти мене, себто: против уряду, котрий займаю, — без всякого виrozumіння для надзвичайних обставин, серед яких я з власною особистою прикрістю мусів видати надзвичайне розпорядження, що мало на меті тільки безпеку Інституції, за якої добро я одповідальний, — постановив я передати це Ваше письмо

п. Президентови Ради до дальшого урядовання, бо не хотів бути сам *index in causa mea*.

Це моє безсторонне поступлення повинно було вже увільнити мене від дальшої прикрости, якою є подане мені нині друге Ваше письмо, на котре рішився я дати Вам цю мою безпосередню відповідь, на скільки торкається моєї особи і мого урядовання, виключно в тій цілі, щоби Ви вирозуміли моє поступлення й ощадили мені і собі дальших прикростей, і щоби в роздражненню, не маючи від мене відповіді, не дали ся пірвати нерозважно до необдуманих кроків, котрі випали би на шкоду Інституції і Вашу власну.

Користаючи з цьої нагоди, мушу зазначити, що ніколи не ображав я і не понижав нікого з Вас, ані в своїх розпорядженнях не мав я на меті нікого особисто діткнути, — нема між Вами ані одного, до котрого уживав би я в промові „ти“, — не виражався я про Вас ніколи словами „банда“ і т. п., — а коли в промові до Вас, або в розмові сказав часом „мої Панове“ або „мій ліквідатор“, то ужив лише в спосіб і деінде практикований для скорочення, але не для понижування Вас, — бо навпаки повторював я Вам при різних урядових нагодах, що Ви не служите мені ані Дирекції, тільки Інституції і народови, котрому і я, і ціла Дирекція служить, і впоював в Вас прінципи, щоби завсіди щиро і сумлінно виконували обовязки супроти Інституції, впливали одні на других тільки в тім напрямі, щоби як найліпше обслужити Інституцію й її членів, заохочував Вас до неустанної праці і сам працював по своїм найліпшим силам і совісти. Не почуваю щоби я коли небудь був несправедливий

супроти кого з Вас, а коли був приневолений супроти когось виступити з мого уряду з упімненням або доганою, то робив все в такий спосіб, щоби ощаджувати Вашу особу, — і все щиро по своїм найліпшій переконанню заступав справи цілого персоналу і поодиноких осіб перед Дирекцією і Радою, як це у відповідних матеріяльних обставинах Інституції можна було поступити.

Прошу Вас ще раз, залишити все, що могло би потягнути за собою шкоду для Інституції, або перешкоди в правильнім урядованню, — прочитайте собі уважно службові правила і статут, котрі нас і Вас обовязують, — не шукайте невідповідного розголосу і місця по часописах, чужих і ворожих цілому народови, — тримайте ся границь вказаних тактом, розвагою і почуттем службового обовязку, котрий прирікали Ви, стаючи під прапор Інституції, — а передовсім звертайте ся з довірем до своїх властей в Інституції, т. є. Дирекції, п. Президента і Надзірної Ради, які дотепер тільки добро Інституції мали на меті.

Др. Лев Шуліковський

директор „Народньої Сили“.

XXV.

З роздражненим неспокоєм вислухали робітники відповідь директора. В деяких місцях перебували її глумливі виклики. Коли Ришкунда скінчив, один з урядників попросив голосу в наглій справі. Побілів і трясся з лютости,

— Прошу панів, це не є жадна відповідь для нас! Ми вже цілу історію знаємо на память і пан др. Шуліковський без потреби розводить ся ще раз над нею, аби, замилити нам очі!

На салі закипів рух, кількадесять молодих голосів прилучило ся до бесідника. Він сіпнув вус, пустив очі в долину і бомкнув серед гамору:

— Подерти й кинути йому в лице!

Підпалені гурти почули силу в своїх руках, була в ній перевага мести за довголітній гнет і кривду, в сій хвилині кожний смирний бідак був готовий до найбільшої жертви, тільки не знав способу і чекав на дорогу, якою поведуть його старші товариші.

Забрав голос Рубайі. Нервозна кров спинювала віддих, він білів на лиці, здержував себе на силу, з його чистого, далекосяглого голосу стріляли уривані слова як блискучі, гострі мечі.

— Товариші! Це одинока найважніша хвилина для нас! Друга така не прийде, — завтра вже буде за пізно; як що не використаємо її нині, то все пропало! Ми йшли дотепер як найбільше коліноприклон-

ною мирною дорогою, тимчасом директор Шуліковський грає ся з нами в сліпу бабку! Пускає нам тумана і хоче скористати на часі, аби придумати новий, чортівський плян, випробувати нас, а потім підійти і загнати в такий кут, що ніхто з нас не зможе рушити ся! Тому, щоби не тратити часу і нашому ворогови не дати нагоди до намислу, ставлю внесення, щоби ми таки зараз нині всею силою вдарили на него!

Гурти спалахнули як суха тирса на степу.

— Сла-а-а-вно! Страйк! Страйк! Страйк!

Врешті промивив Байда. Спокійно, з повагою.

— Панове товариші, я все стою на тім своїм становищі, що не треба брати справи за горячо. На мою думку оця відповідь директора, вже хоча би з самого формального боку дає нам повну, моральну сатісфакцію. Як перед двома днями були ми свідками, коли Шуліковський забрав ся з шпіцлем і це був наш перший тріумф, так нині ми делегати були знов свідками, як той всемогучий пан прів, дрожав, корчив ся, голос замирав йому в горлі, коли писав оцю вілповідь, а ми з спокоєм і грізною повагою порученого нам уряду, придивляли ся його мукам і це був наш другий тріумф. Звертаю ся з зазивом головно до вас, молодші товариші, не дайте ся взяти в полон нерозважній хвилі запалу, а покажім всі як один муж, що ми в змозі розсудити справу холодно як характери із зрілою, мужеською розвагою. Не жадайте, панове, иншої сатісфакції від Шуліковського, бо він нам її не дасть і як директор, др. Шуліковський, не здобуде ся на иншу, а всякий дальший опір з нашого боку, може нам лише пошкодити. З огляду, що це пізна пора, а ми всі тут без обіду, раджу розійти ся спокійно домів. Далі з уваги на це, що сая буде нині вечером занята для

нарад товаришів з інших фінансових інституцій і ми не будемо мати де зійти ся, ставляю внесення, щоби справу передати дотеперішній, вибраній делегації.

Робітники пристали на це і розходили ся домів. По два, три ішли разом і розмовляли.

— Го, тепер Шуліковський десь потерпає!

— Цікавий я, чи ми виграємо з ним, чи проріжемо?

— Я готовий на страйк. Чекаю лише на гасло. Пощо зволікати? Найкраще хоч би й завтра. Відпочив би чоловік трохи дома і чекав лише, що буде далі.

Вечером сидів Шуліковський як звичайно при бюрку, перечитував та підписував копи кореспонденцій. В канцелярії було тихо, маятник рухав ся повагом на боки, годинник вибив сім разів настроєвим гомоном з далекої вежі.

Директор почув легкий, несміливий стук в двері, але не підводив очей від роботи. Врешті було йому за довго чекати, він підіймив голову і глянув перед себе. Двері відхилили ся поволі і з поміж них виглянула кругла, лиса голова з чорним піддертим вусом.

— Прошу вас, пане Медведюх, — сказав Шуліковський.

В канцелярію ввійшов присадистий чоловічок з довгими, м'язистими раменами і короткими, кривими ногами. Вклонив ся нездарно, прослідив мигом малими, чорними, очима все довкола, підгладив вус, станув похилений і поломаний як орангутан і промовив деревляним голосом:

— Може пан директор заняті, то я прийду пізнійше.

— Я все, пане, занятий, — відповів Шуліковський, — але кажіть, що собі віншуєте?

— Прошу пана директора, я не маю де сидіти.

— То сідайте мені на голову. А ви де сиділи дотепер?

— Та по цілій „Народній Силі“.

— То сидіть далі по цілій „Народній Силі“. Чи я маю носити столики за вами?

Медведюх підгорнув вус і відповів :

— Пан директор не повинні позбувати мене нічим, тим більше під таку пору як тепер, де я кожної хвили можу придати ся на що.

Директор встав і закурив папіроску.

— Не розумію вас, пане Медведюх, чейже ви не можете жадати від мене, щоби я носив за вами крісло! Від того є возні, коли вам самим не хочеть ся брати крісла з собою.

Медведюх підступив до директора, перекинув до него голову і говорив з завзятою впертістю.

— Пан директор не хотять зрозуміти мене. Я не хочу і не можу бажати собі, щоби пан директор носили за мною крісло. Таке жадання з мого боку було би що найменше безосновне і смішне, а я на стільки не є без виховання. Я, я, зараз, прошу пана директора, вислухати мене, нехай я все скажу, прошу посвятити для мене хвилинку часу, я прийшов тут у важнійшій справі, але при тій нагоді згадую також і за тамту. Ходить о те, що я тут в „Народній Силі“ не маю крісла.

— Але-ж мій пане, змилуйтесь, — на чім-же ви сиділи дотепер, чи весь час нічого не робили через те, що не було для вас крісла?

— Перепрошую, перепрошую, — я в кожному відділі мусів мати крісло, мені мусіли його дати, инакше я був бы пішов на скаргу до пана директора, зрештою, як-же би я міг що-небудь робити, як би не мав на чім

сидіти, але мені ходить про те, щоби я мав своє стале крісло, щоби мною не витирали всі кути і все лише там до помочи, де найбільше роботи. Я вмю працювати, тягну що найменше за трьох, належу до найліпших робітників в „Народній Силі“, отже на тій підставі можу жадати, щоби пан директор і інші панове шефи новодили ся зі мною зовсім поважно.

— Позвольте, пане Медведюх, перед хвилиною здавало ся мені, що вам ходить про якесь окреме, шефівське крісло, але тепер здаєть ся зрозумів я вас: ви хочете мати своє власне крісло і працювати постійно в однім відділі і щоби вас ніхто відти не рухав.

— Так, прошу пана директора.

— Чому-ж ви, добродію, не завдаєте ся з тим до пана секретаря!? Прещінь знаєте, що я крісел не купую і маю інші справи на голові

— Я говорив це два рази пану секретареві, але пан секретар злегковажив собі мене.

— Добре, успокійте ся пане Медведюх, зараз завтра рано скажу возному, щоби постарав для вас крісло... Клопіт з тими моїми панами! Пригадую собі, щось перед трьома літами два панове в когрімсь відділі поміняли крісла і потім зняли таку бучу як коні в стайні, мало не побили ся, аж один впав мені тут на скаргу й я мусів полагоджувати справу на місці.

Директор хотів позбути ся впертюха. Сїв коло бюрка і спитав:

— Ви мали ще щось сказати?

— Так, прошу, але тут ходить про важнішу річ.

Директор глянув нетерпеливо на годинник.

— Бійте ся Бога! Забираєте мені годину часу дрібницею а важну справу лишаєте на кінець! Прошу поговорить вже раз, чоґо бажаєте.

— Перепрошую, я зараз з самого початку зазначив свою ціль, але пан директор не дали мені приступити до слова. Я саме під цей важний, напружений мент між дирекцією і персоналом приходжу жертвувати свої услуги.

Директор Шуліковський відложив перо, встав, перейшов ся в поперек канцелярії, потім заложив руку в кишеню, станув і дивив ся бистрим оком на поломану постать Медведюха.

— Пан директор знають що ситуація тепер грізна, всі зворохоблені, а й це відомо пану директорови, що моє становище в „Народній Силі“ просто ніяке, я не маю тут жадного значіння і хоч би як рад служити дирекції, то не можу, бо не маю ніяких впливів, в додатку мене як такого, що належить, на жаль, лише до провізоричного персоналу, старші панове не допускають до своїх рад.

Весь час слїдив директор Медведюха, слухав уважно кожного слова, врешті обїзвав ся:

— Ви хочете, за свої услуги відповідної винагороди?

— Не окремої винагороди, тільки матеріальну поміч зі сторони дирекції, щоби з одного боку мати безпеку, а з другого вплив і змогу вїйти в довірочні круги персоналу і тим чином стати в пригодї дирекції.

Директор загасив папіроску, закурив свіжу і подумав: „На що-ж ти придав ся мені? Як би у тебе такий розум як мязи... Коли ти нинї хочеш продати своїх, то яку я маю запоруку, що завтра не продаш мене? Це наглядний доказ, що нема там над вами тої залїзної руки, коли ви вже нинї проголошуете ліцитацію на себе... Але найгірші ті платні сторожі і помічники. Маю їх вже досить. Горлом мені лїзуть. Кожну справу

ще гірше заплутають, а я мушу розтинати гудай. Покутним послужникам і вовкови не напхаєш горла*.

Медведюх говорив далі, але директор не слухав вже його. Заложив руки поза себе, відвернув ся до вікна і глядів на ринок. Мертве, електричне світло падало на його лице, він усміхнув ся потайно. Горе, жах і небувала досі думка, а радше блиск чогось далекого, понурого шибнув в тім усміху. По хвилі лице Шуліковського прибрало знов свою звичайну студену маску, він тер пальцями по чолі і говорив з розвагою.

— Ви повинні знати, пане, що у мене нема тут окремого рахунку за ті прислуги, які ви хочете висвідчити. Проста і найкраща прислуга зі сторони вас всіх, це праця, видатність праці, здібність, пильність, послух, розумна, щира і вірна служба для добра інституції й отвертість супроти дирекції. Більше я від нікого нічого не вимагаю і не вдаю ся в ніякі приватні рахунки. Коли ви, пане, видите, що щось там може грозити дирекції, а тим самим інституції, то вашим обовязком, зараз мене про це повідомити, инакше ви як функціонер „Народньої Сили“ не виповнюєте совісно своїх обовязків, не придержуєте ся службових правил, лише причинюєте ся до шкоди для дирекції й інституції. Отже мушу звернути вашу увагу, що не лише ваші всі товариші, але й ви з ними стоїте на фальшивім становищі, даєте ся пірвати хвилі запалу і дирекція мусить застановити ся над сим і поступити відповідно. Позвольте, не перебивайте, я вислухав вас, тепер ви вислухайте мене. . . Егм, коли-ж ви супроти дирекції й інституції маєте щирі заміри—тут Шуліковський звернув ся до вікна — в що я не маю причини не вірити вам і на скільки зрозумів вас, тут ходить про матеріяльну поміч, щоби в данім випадку дістати ся в круг людей, які важили ся би на якийсь

рішучий, небезпечний крок, то я знаю, що такі справи переводить ся при гальбі¹⁾ пива, чи фляшці горівки і кожної хвилині радо можу вам служити помічю з власної кишені. Розумієть ся, що не більшими квотами, як 5—10 корон; сам не распоряджую великими сумами і не що день, це також робило би поважну рубрику²⁾ але раз скажім, два рази на тиждень, можу без великої втрати дозволити собі на такий видаток.

Останні слова стрінули ся з завзятим переченням Медведюха. Він приступив до директора, як би хотів бити ся, крутив головою і словами.

— Перепрошую, я зовсім так не розумів річи, пан директор мене не зрозуміли, я чейже маю якусь честь, я не донощик, щоби за пять, чи десять корон продавати своїх товаришів! Мене ще стати на стільки, я заробляю з боку, я не жебрак, а по шинках не волочу ся, крім води і молока жадних трунків не вживаю, навіть не курю.

— В такім разі ви відступаєте від своєї оферти?³⁾

— Так, я не прийшов тут продавати своєї чести. Я прошу лише за те, на що заслужив своєю працею більше, ніж хто небудь инший.

Директор подумав: „Я подав йому за низьку ціну. Коли-б так дав більше, то він продав би мене“.

Поклав руку на плече Медведюха і сказав:

— Пильнуйте, пане праці і вивпнойте свої обовязки, а певно не будете мати жалю до мене.

Медведюх зачав говорити, що директор кожної хвилини може сам переконати ся, що й як він робить, але той не слухав його, лише спитав:

¹⁾ Кухоль ($\frac{1}{2}$ літра).

²⁾ Видаток.

³⁾ Пропозиції.

— Яка там постанова перейшла на нинішніх ваших зборах?

— На разі рішили не приймати відповіді пана директора, але поки що, справа до завтра вечір полишена в руках делегації, бо нині саля занята і нема де відбути нарад.

Директор подав Медведюхови кінці студених пальців, як би мачав їх в свячену воду, загортав на себе футро і сказав:

— Дякую вам, servus!

Медведюх шурнув ногою і вийшов.

Вернув ся з поза дверей, задержав Шуліковського перед порогом і сказав:

— Але прошу пана директора, заховати мою нинішню просьбу в тайні.

Шуліковський обрушив ся.

— Мій пане, за коож ви мене маєте! Ви мене тим ображуєте! Я тут не уладжую ніяких тайних сходин ні заговорів! Ви все мусите мати останнє слово!

XXVI.

На другий день делегати подали директорови письмо з повідомленням, що через недостачу часу і льокалю для нарад дадуть відповідь на його письмо за два дні. До того часу на підставі одноголосної ухвали буде заступати всіх тільки правна на тепер вибрана делегація.

Сафат виздоровів і зголосив ся в дирекції. Коли зійшла розмова на підписання меморіялу, він заявив, що був хорий і не знав сам, що підписує. Він хотів прочитати той меморіал, але оба товариші, що приїхали до него рано, квапили ся, сказали тільки що справа чиста і показали підписи цілого персоналу, отже він підписав також для солідарности, але коли тепер вернув ся до бюро і довідав ся докладно, як стоїть річ, то видить, що зробив зле і тому відкликує свій підпис.

Шуліковський сплеснув в долоні.

— Я счудував ся, коли увидів ваш підпис і не знав, що стало ся з вами!

— Прошу пана директора, я розумію єдність з людьми, але з простацтвом...

Директор був врадуваний.

— Тішить мене, що хоч ви не згубили голови і розумно дивите ся на річи. Добре, що прийшли, отже не тратьмо часу Тут, як зачуваю заносить ся на бурю, чи страйк, тому підіть зараз до „Кредитової Спілки“ і поговоріть в моім імени з дирекцією і начальниками відділів, чи не прийшли би нам до помочи в урядованню на випадок страйку.

Сафат пішов живо до „Кредитової Спілки“ і представив справу, але директори лише здвигнули раменами, а оден з найстарших урядників відповів:

— Скажіть від нас пану директорови Шуліковському, що ми не підемо чистити того багна, яке він створив.

Сафат вернув ся в нічим.

Перед полуднем прийшов президент „Народньої Сили“, Микола Дорош, старший ц. к.¹⁾ радник апеляційного суду. Високий, худий, 60-кільколітній мужчина, подовжне обличє, сива борідка, пристрижена в клин, коротка, майже біла чуприна в гору. Синяві, притомлені очі в почуттю довголітньої, совісної праці, досвіду та власної гідности — гляділи крізь золоті окуляри спокійно і поважно перед себе. Свідомий свого походження із здорового, господарного селянства, глухий на гамір буденних сплетень, вищий понад сіти покутних ключок, чужий і суворий супроти всякого бруду, перейшов без плями до старости літ. Погідний в семейнім життю, вічливий у приватнім, задуманий, маломовний в службі, поважний в громадянських радах, надавав всьому холодну, але тревалу красу як прирошений блиск стали. В державній службі стояв він побіч товаришів і під старшиною з сильнішого народу, якого представники мали впливи, родові звязи, шляхотські герби і неприхильно відносили ся до синів слабшого народу. Під ослоною студеного такту та штучної терпимости укривала ся племінна, історична недовірчивість і ненависть, і коли товариші та одиниці з старшини Дороша збували службу, почували себе свобідно і половину енергії посвячували для справ свого народу, Дорош літами був приневолений вкладати в свою

¹⁾ Цісарсько-Королівський (титуль).

службу всю інтелігенцію і характер, щоби заслужити на довіря. Сірий труд в тім напрямі не дав йому про-свічуватись всесторонно поза обсягам права, не дав служити рідному народови в тій мірі, як бажало його горяче серце і та свідомість витворила в нім з літами тиху гореч буденної трагедії. В його очах пробивала ся туга, ті очі навмання високо понад людськими головами, понад сіру злобу дня — невпинно шукали добра і краси для свого народу, а в зломанім, глухім голосі трем їв далекий відгомін жалю і горя. І для того тепер роздор між персоналом і дирекцією „Народньої Сили“ заскочив його як щось зовсім чуже, несподіване. Дорош весь свій вік був далеко від всяких міжусобиць, справу рідньої інституції приймав в найліпшій вірі — де-ж краще життя могло бути, як не між своїми! Він представляв собі, що дирекція і персонал „Народньої Сили“, це одна велика сімя, тимчасом несподіваний випадок розвіяв його мрію і за це розчарованне став він лихий на оба чинники: на дирекцію і на персонал. Одначе директора Шуліковського знав він з його труду, пильности і сходив ся з ним все, а персоналу не знав зовсім, отже перевага батьківського гніву переходила на бік робітників.

В дирекції чекав вже на Дороша крім Шуліковського директор Любаска. Він привитав ся з ними і по короткім порозумінню візвав до себе найстарших літами і рангою урядників, між ними також делегатів персоналу. Шуліковський виписав їх на карточці, дав возному і сказав, що пан президент просить тих панів до дирекції. Таким чином вісім урядників, між ними і члени делегації ввійшли в дирекційну канцелярію. Президент кивнув на привитання головою і подав руку, Шуліковський вийшов до ліквідатури і станув па місці

касієра. Гурт вісьмох стояв півколесом, президент промовив до них:

— Від самого засновання банку „Народня Сила“ цікавився я розвоєм сеї нашої найкращої інституції. Кожний рік був для мене новою радістю, я бачив, як народнє добро росте в силу і все думав, що дієть ся се при взаїмній згоді між дирекцією й вами. Тимчасом, на превеликий мій жаль, пізнаю, що справа стоїть зовсім инакше. Я до цієї пори не мав найменшого поняття, що тут між дирекцією й вами такі прикрі, погані відносини! Так, мої панове, не може бути! Ви старші люде і повинні знати, що карність і послух підчинених супроти зверхности повинна бути навіть і тоді, коби б та зверхність ошибала ся в дечому. Панове, знайте, що в Китаю право карає смертю непослушні родини!

Президент погрозою і просьбою напминав урядників, кожний з них висказав свій погляд на Шуліковського. Ніхто особисто нічого проти нього не має, тільки він є за нервозний, й його поведення з персоналом неможливе.

Дорош просив, щоб візвані успокоїли персонал, щоб ворожі часописі непорозумінь у інституції не визискували у своїх цілях, а коли урядники спитали, яким способом можна би це полагодити, Любаска пояснив, що коли вони заберуть внесені меморіяли, справа буде вважати ся небувшою, бо в тім випадку не буде жадного підкладу до дальшого урядового трактовання.

На підставі тої заяви персонал рішив на зборах, в інтересі і для добра інституції, внесені меморіяли забрати й таким чином уважити справу за полагоджену, рівночасно в справі поведення Шуліковського, як причини до непорозумінь, внести подання, покликуючи ся

на висказ президента, що всі слушні жадання персоналу будуть із сторони Надзірної Ради узгляднені.

Чотири делегати подали це рішення Дорошеві, але той заявив, що не може звернути меморіялів, а заява Любаски була висказана без порозуміння з ним і для того в нічім не може вязати його.

На зборах персоналу представив це Рубай і сказав:

— Знаєте, старий бюрократ... такий як загорне у свої руки який „кавалок“, то вже не видобудеш з них!

— Фасцикул!¹⁾ — крикнув Немирич.

Персонал чекав тиждень на вислід своїх переговорів з президентом і дочекав ся дисциплінарки, виточеної всім робітникам.

Персонал зійшов ся знов на нараду. Збори були бурливі. Один із студентів закинув Байдї, що він в цілій справі поводить ся занадто обережно й мирно супроти дирекції, так як би був з нею в близьких зносінах. Обрушений цим Байда виступив з делегації і станув у карних рядах робітників. Він старав ся представити наслідки, які чекають делегацію за її дальший опір проти дирекції, але збори закричали його, що жадному з делегатів волос не спаде з голови, бо весь персонал як один муж стане в обороні й не допустить, щоб делегація потерпіла шкоду. Далі збори ухвалили, щоб кожний робітник підчас дисциплінарного переслухання заявив, що звязаний словом чести й не може нічого говорити.

Через кільканацять днів переводив слідство один заступник дирекції, судовий радник і директор Любаска. Визначували робітників партіями на кожний вечір, а переслухували по одному. Всі застерігали ся солідарно словом чести й підписували протоколи.

¹⁾ вязка актів

Нервозний, хорий Тягнибіда метав собою на боки, гикав ся й розкладав руками.

— Я, я, я, про-прошу панів, я, я, нічого не знаю. Заступник директора глядів з милосердем на його голодну появу і вповів:

— І вам бунтувати ся, підписувати меморіяли. . .

Любаска старав ся всяким способом видусити признання від деяких робітників. Підходив їх ріжними ключками.

— Ви підписали письмо лише для солідарности? Ви цих письм, певно, навіть не читали?

Коли робітники признавали, що в наслідок його заяви вважають справу за полагоджену, він кричав:

— Делегація вас обрехала!

Через те, що слідство було ведене в фальшивім напрямі, персонал вибрав нову делегацію і вніс на руки дисциплінарної комісії оцю заяву:

„Переслухані члени персоналу віднесли вражіння, що комісія приписує виготовлення, підписання і внесення відомих письм вибраній через нас делегації.

Заявляємо, що делегація не лиш до нічого нас не наклонювала, ані нам приказувала, а навпаки виконувала тільки це, що вирішив персонал. Кожну заяву делегації не може комісія вважати за крок тої делегації, а тільки за діло й волю цілого персоналу, якого делегація була тільки карним виконавцем.“

По скінченім слідстві запав осей присуд: делегацію засуджено на відобрання п'ятилітніх додатків на протяг двох літ — оця кара виносила 2.200 корон, решта персоналу дістала догану на письмі. Присуди й догани дав Шуліковський підписати д-рові Моторному й Лю-

басці. Догани були відбиті на машині, в них стояло оце:

„По переведенім слідстві узнала Дирекція, що Ви допустили ся невідповідного, а навіть майже до тероризму посуненого виступу проти завідуючого Директора Вп. П. Д-ра Шуліковського й Секретаря Вп. П. Федора Сірка а саме тим, що підписали, себто, уповажнили Делегатів до підписання письм, які містять в собі оці провини:

колективного виступлення проти свого начального Директора й осудження його заряджень, а до того Ви не покликані;

присвоєння собі в меморіялах права репрезентування Інституції, а цього не предвижує статут „Народньої Сили“;

закиду нелюдського поступовання з персоналом узагалі;

жадання наглої сатисфакції, — бо до 24 годин; протесту проти дирекційного зарядження оправданя зі сторони п. Рубая;

бойкоту проти п. Сірка, прокуриста Банку й евентуального¹⁾ заступника Директора;

невідповідного тону обох письм, який ображує гідність Директора.

За ті провини й за те, що відмовили Ви всякого оправданя, уділяє Вам Дирекція догану на письмі.“

Любаска за переведення слідства дістав 500 Корон. За його підмогою скликав Шуліковський Надзірну Раду й подав до „Громадянина“ обширний звіт про незвичайний розвій „Народньої Сили“. Той звіт кінчив ся словами:

¹⁾ призначеного на всякий випадок

„Опісля занимала ся Рада також справами персоналу й рішила одноголосно висказати управляючому директорові, д-ру Льву Шуліковському своє найповніше довірря й подяку за його діяльність для добра „Народньої Сили“.

На цім засіданню — але про це не було згадки в „Громадянині“ — ухвалила Надзінна Рада оцей:

Додаток до службових правил:

Відсунення сталого урядника або слуги, крім існуючих вже параграфів, які остають ся без зміни, може ще наступити:

коли в опірний спосіб не виконує припоручення настоятелів, або других до того намовляє;

коли сам або в порозумінню з другими функціонерами Банку, бойкотом, страйком, або намовою для вимушення на другім функціонарі або члені Дирекції якогось діла або занехання підпринймає якусь чинність, яка була би в силі склонити до сповнення того діла проти його волі;

коли словом або ділом заохочує до бойкоту проти других функціонерів Банку, або бойкотує;

коли два рази буде в дисциплінарній дорозі признаний винним невідповідного поведення супроти настоятеля (-лів).

Др. Л. Шуліковський т. р.*

Крім того, видала дирекція обіжник до персоналу й повідомила його про введення в життя нової книги, в якій начальники поодиноких бюр мають під власною відповідальністю записувати кожне опізнення або скорший вихід функціонера або його цілковиту неприсутність. У разі слабости, функціонар є обовязаний повідомити про свою недугу перед 9-ою рано, а, крім того,

виказати ся книжкою каси хворих, що лікар узнав його дійсно хворим.

Любаска видумав велику, деревляну таблицю з кілками. Тих кілків було стокількадесять, на кождім була поперечна листовка, а на ній назвище робітника. Таблиця висіла в дирекційній канцелярії при дверях, і, коли возний обійшов з „книгою неприсутних“ всі відділи, віддавав її Любасці, а той витягав неприсутних з таблиці і складав сподом на поличці. Таким чином був усе докладний перегляд стану робітників.

По багатьох відділах могло бути між шефами і підчиненими товариське виrozumіння, тому щоб не полягати лише на самій „книзі неприсутних“, порадив Любаска вибити при вході до „Народньої Сили“ комнату для портієра, відки той міг би докладно видіти й записувати в окрему книгу, хто з робітників і на як довго вибігає з Банку.

Щоб поза підписуваннем паперів і биттєм печаток мати якесь показнійше заняття й не брати даром пенсії — засідав Любаска щоденно до контролі обох книг і ладив місячні викази, в яких були почислені точно всі опущені мінути кожного робітника. Той виказ був одним з поважних залучників при авансах і ренумераціях.

Немирич виймив жмут паперів і говорив далі:

— Відчитаю вам тут згори аж досподу так, як від кільканацять літ нашого труду й досвіду друкуєть ся у звітах „Народньої Сили“. Зачинаю — будьте терпеливі:

„Склад Надзірної Ради за рік“ — котрий небудь... Президент той і той, ц. к, нотар, чи ц. к. радник вищого суду краєвого — це не змінює річі! Для нас, для народа, для загалу — то все одно... Ми знаємо рекляму такої пр. „Народньої Сили“ з просвітної брошури для народа п. н. „Прибудь розум — щастє буде,

або як люде поконали біду* — написав Іван Правдолюб з Берлога. На обложці сидить собі там такий бабiон зі звiздою на голові, в одній руці книга, в другій смолоскип, лiворуч гльоб і реторта, праворуч сова похнюпила ся над книгою, у хвіст пече її свiчка, в долині сонце сходить на руїни замку, й церква росте з буряну... Заступник президента: той і той, совiтник консисторії і ц. к. професор, чи архидiякон, мiтрат і пралат Його Свят. Папи — бiльше нiчого понад те.

Немирич вiдчитував далі цiлий хоровiд усяких крилошан, дiйсних і емеритованих радникiв, послiв, начальних директорiв, нотарiв, кустосiв Собора, тайних шамбелянiв Його Свят. Папи, явних адвокатiв, професорiв, ц. к. висулужених надкомiсарiв, радникiв двору... Майже при кожним був ще додаток: „власник реальности“.

Коли Немирич прочитав: краєвий адвокат, — замiтив хтось зi салі:

— Шкода, що не маємо ані одного заграничного — такий оборонив би нас і порадив у нашiм скрутнiм положеннi!

— Оце вiдчитав я вам цiлий склад Надзiрної Ради.

— Дiйсно, склад небiщикiв, фiгурки на шахiвниці Шуліковського, хоровiд калік! — замiтив технiк Палидвiр.

Предсiдатель дзвiнком перебив гамiр. Немирич спитав:

— Товариші! Знаєте їх усiх? До котрого маємо йти з нашою кривдою? Може до правительственного комiсара, пана Капелюша?

На салі запанувала тиша. По часі обiзвав ся голос:

— Товариш Немирич, як добрий газда, звязав усе гарно в один снiп.

Немирич вiдповiв:

— А ви, як гідні робітники — змолотили одним махом.

— Віднесім ся до суспільности! — крикнув один з студентів. Кілька голосів потакнуло за ним.

Кедрина вибухнув різким, істеричним сміхом:

— Панове! — До нашої суспільности!? Ха-ха-ха!!

Присідав, бив ся долонями по колінах, кашляв останками легких і втирав кров з уст.

Предсідательський дзвінок був знов у руху. Немирич говорив далі:

— Питаю ся вас, товариші, котрий з тих наших панів, яких я тут відчитав, їв деревляною ложкою з хлопом з одної миски?... Видите, а ви дивуєте ся чужій власти, що знає наш народ лише тоді, коли потребує жертви майна і крові. Отже про ту суспільність, з якої старший товариш, Кедрина, так щиро насміяв ся, я таксамо щиро скажу два слова. Ми й наша суспільність, це один і той сам невільник, тільки ми маємо над собою рідних сатрапів, а вона чужих. Я годжу ся на відклик до нашої суспільности і ставляю таке внесення: Скликати в найблизшу неділю довірочну нараду, запросити на неї представників суспільности, прихильних для нашої справи, з політичних, культурних, денвникарських і урядничих кругів, далі старшину чужої організації урядників, вибрати нашого референта, рівночасно виготовити протест до Надзірної Ради й вислати одного відпоручника на конференцію мужів довірря до централі приватних урядників у Відні.

Це внесення приймили збори одноголосно й вибрали референтом Немирича, а на відпоручника Байду.

Робітники розходили ся підбадьорені тим, що про їх кривду вчує ширший світ, і тим, що будуть мати на-

году почути, як безсторонні люде дивлять ся на їх справу.

Персонал сходив ся майже що другий день і радив до пізних ночей над своїм положеннєм. Дирекція з свого боку була чуйна й не щадила нових слідств, заряджень і бюрократичних підступів. Коли врешті прийшло до вибору: страйк, чи піддати ся — один із старших урядників, кореспондент Ярослав Кедрина, з грудною недугою, вказав на недостачу фондів, засобів та попертя інших організацій і представив думку про страйк як незрілу і безпідставну. Свій погляд закінчив він словами:

— Панове, застановіть ся добре над тим, що маємо робити, бо впадуть трупи!

Инший бесідник обстоював при тім, щоб у цій справі завдати ся до Надзірної Ради. На салі заворушив ся глум і обіження, врешті забрав голос Немирич:

— Товариші! Майже кожна дирекція фінансової інституції ховає свої особисті справи й підшиваєть ся під повагу і впливи тих, що не мають часу, змоги, ні відповідного обзнайомлення, тільки дають ся натягнути друкованою фірмою й патріотичними кличами до покривання чужого самолюбства і злодійства. Така дирекція вжие передовсім поваги й імени одного з найвишнійших мужів, подасть його як почетного президента коліноприклонно по єзуїтськи на сам верх зі всіми титулами. Цей шаховий король має настільки більше свободи від кожного з нас, звичайного прямка, що крім руху впоперек, може ще посунути ся на одно місце направо й наліво.

XXVII.

Настала неділя, перший день квітня.

До бюро пішли лише ті, що мали дижур, інші розбрелися по місті й публичних огородах. Захоплений справою персонал очікував нетерпеливо пополудневих зборів, одні побоювалися представників, інші думали над тим, чи їх старші товариші вивяжуться гідно зі своєї задачі. Всім стало ясно, що їх кривда виходить тепер на ширші лотоки, а становище дирекції ще більше неясне і грізне. Як це звичайно у всіх громадах буває, що більшість творять несвідомі слабодухи, так і тут було. Вони затратили з пам'яті свою кривду, а думали з страхом над наслідками, які можуть вийти з цілої справи. Туманіли над своїм теперішнім положенням, ярка нужда за цілі літа затирала ся, а на її місці ставав страх з приводу рішучого виступу проти дирекції. Молодим бідакам, які з недостатку не могли покінчити шкіл і, врешті, знайшли захист у рідній інституції, а ширшого погляду на світ не мали, для яких дирекція була Богом і батьком, — ставало навіть жаль тепер її, й вони забули про себе, а зачали думати над тим, чи випадком дирекції не робить ся кривду?

— Нам було таки приймати письмо директора й понехати дальшу роботу. Дирекція була б мала научку, що так далі поступати не можна, і був би настав спокій, а тепер хто знає, до чого воно ще доведе, — сказав Черепок шепотом до своїх двох товаришів, ідучи до бюро.

— Га, поживем, то побачим, — відповів Деркач, — я готовий на все, мені все одно. Зрештою, коли ми зайшли вже так далеко, то годі нам вертати ся.

Перед полуднем ходив возний з книжкою по бюрох, і хто лише був, мав прочитати й підписати отсе:

Обіжник до всіх П. П. Урядників, практикантів і дістарів Банку „Народня Сила“.

З огляду на те, що Панове з персоналу „Народньої Сили“ збирали ся для нарад, які довели до подій і потягнули за собою наслідки неприємні для дирекції і для Панів, — і власне нині мають намір зібрати ся в ціли колективного виступу або демонстрації супроти ухвал Дирекції, уважаю потрібним і вказаним остерегти Панів, що всяке колективне виступлення або організація проти Дирекції або проти поодиноких Членів Персоналу противить ся службовим правилам і може наразити Панів на неприємні наслідки.

Особливо остерігаю Панів перед примінюваннєм усяких бойкотів і тероризму супроти других членів Персоналу, — бо Дирекція не буде терпіти таких промахів на будуче — і тих Панів, що в лютім дали ся пірвати до виступу, який не відповідав їх переконанням, задля зле понятої солідарности або з ляку перед бойкотами, звертаю увагу, щоб по мужеськи оперли ся всьому, що не відповідає їх переконанням, і не лякали ся ніяких неприємностей.

П. П. Начальників і старших урядників прошу, щоб повагою впливали на молодших Панів для удержання карности й порядку серед персоналу, — відповідно до їх службового обовязку.

Прощу присутних Панів, аби повідомили про зміст цього обіжника неприсутних своїх Товаришів.

Заповідаю також Панам, що Дирекція не уза-
насть жадного комітету, ані легітимації для депу-
тації, або комісії, вибраної зпосеред Панів для кол-
лективного заступства, — кожному інтересованому
вільно зокрема представляти свої бажання, петиції
або зажалення.

Др. Шуліковський*.

Знов бідакам впало серце в пяти. Підписували
обіжник і гляділи один на другого.

— Що ж ти на це?

Товариш не мав ніякої відповіді, лиш усміхнув ся
силувано.

За годину освоїли ся всі з тою новиною. Поті-
шали ся тим, що нині лише мала часть персоналу є в
бюрі, багато не підписало, отже шепотом подавав
один другому, щоби про цей обіжник не згадувати не-
присутнім товаришам.

— Відки дирекція довідала ся про нинішні дові-
рочні збори? Хто їй доніс?

О 4-ій з полудня сходили ся до кімнат організації.

На столі предсідателя лежала заява, яка обовязу-
вала підписом зложене приречення, що навіть перед
неприсутніми товаришами не виявить ніхто постанов
з нинішньої наради. Робітники ішли до стола й підпи-
сували ту заяву.

Гостей було кільканацять, між ними професор
університету, др. Мороз, два послы й публіцисти, ре-
дактор соціалістичної „Праці“, редактор „Радикала“,
ревідент намісництва, Будз і старшина чужої урядничої
організації та співробітники інших поступових органів.

Збори відкрив Рубай коротким словом, представив
і привитав гостей. Опісля вийшов Немирич і предста-
вив справу й долю робітників „Народньої Сили“ від

початку аж до останніх подій. Його річевий, ядерний реферат зробив сильне вражіння на слухачах.

Перший забрав голос проф. др. Мороз. Пристійний мужчина середніх літ, з живим темпераментом, зажадав кілька вияснень у справі Білецького, виявив, що у справі персоналу запитував в останніх часах дирекцію, й вона дала йому неправдиві оречення, признав, що делегація по-варварськи покривджена, віззав персонал до солідарности, радив, щоби протести вносити поодинокю, в дальшій роботі заховати рівновагу і спокій, не виволікати по змозі справ перед публікою, врешті, обіцяв, що промовить за персоналом на зборах „Народньої Сили“ й напише в „Парохіянині“ про поступок дирекції проти делегації й персоналу.

Ревідент Будз зазначив у своїй промові, що через економічні організації має зносини з Шуліковським та персоналом, знає, що діється в „Нар. Силі“ й набрав переконання, що Шуліковський є психопат, надається на клініку, й такому чоловікові поручено долю півтора людей! Одні працюють для ідеї, інші для гроша. Перші основателі „Нар. Сили“ мали на цілі ідею, опісля згуртувалися там інші люди і стали нині верховодами. Як вам тепер, панове, поступити? Мені представляється, що лізете в ліс і не можете з нього вийти. Опріть ся на фахові німецькі й інші організації і помістіть свою справу в їх органі.

Національно-демократичний посол і публіцист, др. Левчак, заявляє, що не буде довго розводити ся, бо справа ясна, його підозрівають верховоди, що він викликає непорозуміння між персоналом, але зробить для нього все, що зможе.

Начальник чужої урядничої організації і співробіт-

ник поступових органів накликував до організації і праці і прирік від себе поміч у часописях.

Редактор „Радикала“ зазначив у своїй промові, що якесь прокляття тяжить на наших інституціях. Вискавав обурення з приводу покарання делегатів і предложив — поагітувати й порушити справу на загальних зборах „Нар. Сили“, щоб змінити бодай хоч у часті Надзірну Раду і впровадити там ідейних, поступових людей.

Соціалістичний посол і редактор „Праці“ бачить у роботі дирекції відому обшарницьку¹⁾ систему. Вона накладає кари, отже війну треба вести далі. Дирекція не має права видавати розпоряджень, що страйкувати не вільно. Бесідник признає, що персонал рббив усе легально, подивляє спокій, але радить не наражувати далі своїх найкращих одиниць на кари й моральні терпіння. Справу треба порушити в часописях. Робить заміти „Громадянинові“ й „Парохіянинові“, що не боронять справ персоналу. В нашій органі все отверта дорога в обороні слухних прав робітників „Нар. Сили“. Страйк береться тоді, коли вже нема іншого способу. Це питання дуже важне. Страйк на разі вийшов би на шкоду персоналові.

Посол, др. Левчак, довбав своїм звичаєм грубшим кінцем ручки за нігтем і говорить:

— Я думаю, що страйк як раз повівся б тепер при весняній порі, коли є більше роботи. Коли зробіть страйк тепер — дирекція програє, коли пізніше, то виграє. Перед тим треба вжити середників, відкликати ся до Надзірної Ради, а коли це не pomoже, то до публіки, представити справу на загальних зборах,

¹⁾ великих земельних власників

а коли з цього не буде пожитку, віднести ся до суспільности. В такім разі „Громадянин“ помістив би статтю. Коли б ті всі способи не помогли, тоді оголосити страйк. Многоповажані Панове! Слухаючи тут промов передбесідників, відкрив я знов одну нашу типову національну хворобу. Вашій дирекції не можна приписувати злої волі, але в чім тут хиба? Хвороба лежить у тім, що ми як поневолений народ праці не вміємо цінити, ані чоловіка, ані праці. Це той загальний у нас проклятий „morbus ruthenicus“, що точить наші сили на всіх полях. Друга хиба, це бюрократизм і недостача людських почувань серед начальників наших інституцій.

При помочі запрошених гостей зладив персонал представлення до Надзірної Ради, в яким між иншим стояло:

„Збори персоналу констатують:

а) in formalі

1) що через поручення членам Дирекції ведення слідства, а непоручення видачі вироку иншим особам, не заховано умовин, які є конечними знаменами безсторонности, і в цім випадку слідчі судді були також виrokуючими;

2) що хоч формально прислугує персоналові право відклику проти оречення Дирекції до Високої Ради, то це право є більше як ілюзоричне, а то з огляду на це, що на засіданню Високої Ради для тої справи будуть референтами члени слідчої комісії й орікаючої Дирекції, котрі не можуть реферувати инакше, як лише в дусі виданих уже виrokів — кромі того, Висока Рада випередила вже відклик персоналу своєю заявою в „Громадянині“, висказуючи директорові п. д-рови Шуліковському найповнійше довірря також у справах персональ-

них і тим самим в негативний спосіб орекла, себто, потвердила вину персоналу.

b) *in merito*

І. що дисциплінарне оречення, а радше його мотиви не основані на обов'язуючих по цей день службових правилах, тому що:

а) гуртовий виступ не є там предвиджений як каригідна акція;

б) персонал не присвоював собі права репрезентації Інституції на внї в поняттю приписів статусу, а лише настільки, наскільки кожний урядник репрезентує Інституцію з громадського боку;

в) підношення замітів проти нелюдського поведення не є зборонене службовими правилами, а навпаки, кожний урядник по цим правилам обов'язаний доносити про всяку неправильність, а тим самим про нелюдяне поведення проти персоналу;

г) жадання сатисфакції не є зборонене правилами, а названня її наглою є суб'єктивним осудом, при тім треба завважити, що наглість була конечна для успокоєння персоналу;

д) протест проти дирекційної постанови, щоб тов. Рубай оправдав ся, мав на ціли тільки ствердити, що тов. Рубай не ділав іменем власним, лиш іменем усіх;

е) товариський бойкот може бути наложений на кожного урядника, й жадні правила не можуть змінити цього; одначе персонал свідомий того, що у службових справах не може нікого бойкотувати;

ж) тон обох письм персоналу до директора п. д-ра Шуліковського був вислідом витвореної ситуації, а ситуації тої не викликав персонал;

II. що дисциплінарне оречення, на скільки дотичить воно делегатів, є знехтованнем заяви цілого персоналу, в якій ствердив він підписами, що делегати виконували тільки його волю, а мимо того Дирекція приписує делегатам складення обох письм впровадження персоналу в помилку.

Збори персоналу „Народньої Сили“ рішають:

1) приймати до відома вимірені кари без відклику до Високої Ради, а тільки внести це представлення в інтересї правди;

2) висказуючи товаришам делегатам за труд, наражування на переслідування й кари щиру подяку й найповнійше довірря, та для винагороди кари за весь персонал, в сумі 2200 К зложити цю квоту й вирівняти подиктовані через Дирекцію наслідки мнимої вини;

3) що до тону обох письм пояснити Високій Раді, що він був вислідом довголітнього, злого поведення з персоналом. Нагадаємо з останніх часів, що двох урядників суспендовано¹⁾ у нас на сам святий вечер без важної причини“.

Далі переходить представлення події з Білецьким і кінчить так:

„Ми вступали до „Нар. Сили“ як до рідної інституції й надіяли ся найти там працю під теплим проводом своїх людей, надіяли ся, що як одинока частина нашої незалежної інтелігенції найдемо відповідне поважання поведення й винагороду. Тимчасом управа Інституції, уважаючи себе за виключних її творців, старала ся все вважати нас тільки за платних наймитів і так обходила ся з нами. Ми

¹⁾ Звільнено із служби

нераз мали нагоду почути від управи гіркі слова, що нас наженуть, а візьмуть собі жидиків. Так трактовано людей, що хотіли посвятити свої сили для праці в народній інституції. Коли хто навіть хотів уважати тон наших письм невідповідним, нехай не кидає на нас каменем безоглядно.“

Підчас зборів наспіла оця телеграма з Відня :

„Конференція мужів довірря зорганізованих приватних урядників висказує своє найглибше обурення проти брутального покарання своїх товаришів через управу „Народньої Сили“, запевнює Вас про свою найсердечнішу симпатію і звиває витревати безумовно аж до здійснення Ваших прав, до якого дає Вам запоруку підмога всього приватного урядництва Австрії.“

Збори приймили з одушевленнєм цей привіт, вислали на руки Байди телеграму з подякою й повідомили про ухвалений гуртовий протест.

Звіт Байди викликав живе зацікавлення конференції й був поданий у віденським соціалістичнім дневнику.

XXVIII.

Ліквідатор Сафат вступив до дирекційної канцелярії, заявив, що йде до сповіди і просив старим звичаєм, щоби Шуліковський простив йому гріхи. Цей випадок перший раз стрінув директора й порушив його, він приймив увічливо Сафата, а коли розпрощався з ним, впала йому ідея.

На другий день гонив возний по бюрох з аркушем такого змісту:

„Прошу всіх Панів Урядників і Практикантів явити ся по 1-ій годині в дирекційній канцелярії.“

Робітники зібрали ся в директора, і він промовив:

— Говорю з панами приватно, як Шуліковський,—не іменем дирекції, щоб ви підчас свят розважили все, а говорю нині в велику п'ятницю, бо в християнськiм світі прийнято, що в цей день люде взаїмно прощають собі. Представлення панів предложу Раді, хоча воно без основи й ціли, а заки Рада порішить, вискажу мої уваги. — Нелюдяність треба доказати мені фактами, а на це ви дотепер не здобули ся й не можете здобути ся, бо в моїм публичнім і приватнім життю ніхто не може знайти плями. З слів не судіть мене, лише з діл; досі я не прийняв жидиків, ані мимо хвилевої суспензії не усунув двох ваших товаришів. Дисциплінарки¹⁾ повинні тут бути що-тижня; у відділі місцевих книг рахували ви неможливо, просто з воздуха брали цифри, бо в висліді через процентове порівнання сум, виходили мені мільйонові ріжниці. — Делегатів покарало ся не як від-

¹⁾ Урядове слідство

поручників, але як старших урядників, що, замість дати приклад, приймили на себе обов'язок порушення субординації, а це підкопує їх власну бюрову повагу. За знесенням, чи злагодженням кари міг кожний просити, — наскільки заслугує на це — з успіхом. В ту аферу я не втручався, відсунувся цілком від неї; сама Рада рішала в вашій справі, а що висказала мені найповніше довіря в часописах, це не повинно разити вас. Знайте, що до часописів десятої частини не подано з того — не люблю похвал! — що мені належить ся. — Автори, чи автор, ваших письм мали виключно агітаційну ціль, але нічого не зробіть, бо сила по наших боці! Розважте собі все й по святах беріть ся сумлінно до праці. Я вам простив...

Боротьба між персоналом і дирекцією розвивала ся далі. Кожного дня одна і друга сторона стояла як над вульканом. Між персоналом настав розлім, кільканацять трусів виломило ся з карности, вони не приходили вже на збори робітників. Начальним вождом того відлому станув ліквідатор Сафат, далі урядник Макам. Він перший проголошував страйк і боротьбу аж до повної перемоги ворога, але на другий день прийшов до переконання, що відповідь Шуліковського треба було приймати без застережень... Тут належав також старий референт гіпотечного відділу. Той відлім відбував також свої наради і слідив усе, що діється між товаришами, та доносив секретареві Сіркові, а цей нехтував вправді одною і другою партією й не брав участі (у сходинах відлому, але стояв по боці дирекції й боронив її завзято. На зборах боєвої більшості прийшли нові кличі рішучого поступовання, суворого бойкотування „хрунів“.¹⁾)

¹⁾ зрадників

По часописах широкими лотоками розлили ся всякі напасти на поодиноких членів дирекції й персоналу з табору т. зв. „хрунів“. Головно забрав ся до цієї роботи популярний тижневник „Дзвін“ під редакцією Гудза, далі сатиричний „Комар“, хлопська часопись „Радикал“ і соціалістична „Праця“. „Дзвін“ не перебирав у способах, але гатив і прав не лише Надзірну Раду й дирекцію, але навіть жінку й діти Шуліковського та Любаски без пощади. Християнсько-суспільний орган „Парохіянин“ подав новинку п. н. „Нечуване“ і, не вказуючи поіменно інституції ні осіб, представив кривду персоналу.

На сам Великдень випустила „Праця“ зі своїм числом окремих обширний додаток п. н. З „Народньої Сили“ і представила подрібно останні події враз зповідію Шуліковського у Велику Пятницю.

Докладні вісти в часописах з усього, що діяло ся в „Народній Силі“ дали Шуліковському привід до здогаду, що тут мусить бути коли вже не окрема редакційна організація між персоналом, то, принайменше, одна людина, що має зносини з пресою. Хто ж би це міг бути? Старий, дихавичний письменник, Степан Ручай, займав ся історією; він за великий бідолаха й за тяжкий до таких справ. На півторасотні робітників, письменний у тім напрямі міг бути тільки одинокий Ярвич. Директор Любаска не мав багато роботи, отже на припоручення Шуліковського закупив усі виддання Ярвича, розложив їх на найдовшій столі в дирекційній канцелярії, розпростер побіч них усі часописи й засів до урядовання. Вибрав характеристичні вираження в творах Ярвича, держав палець другої руки на статті в часописі й бурмотав:

— О, те саме слово! Прошу, пане директоре!

Статті по часописах сипали ся як з рога обиль-

ности, Любаска урядував тижнями, врешті Шуліковський одного вечера покликав Ярвича.

В дирекційній канцелярії станув непоказний, блідий чоловік, одягнений чорно, на шиї чорний крават, завязаний з недбалою фантазією. Любаска сидів за довгим столом і писав, Шуліковський розвернув ся в фотелі за своїм бюрком і глядів пильно на Ярвича. Подав йому руку і глядів свобідно далі, врешті, зібрав його істеричний сміх. але він стямив ся в своїй неприличности й насилу збирав увагу. Блукав очима довкола, щоб дивацька для нього постать Ярвича знов не викликала сміху, спитав баламутно про деякі байдужі справи, вперта думка перебивала йому в-одно: „Оцей непоказний чорт мав би бути пострахом для мене й головною пружиною у пресі!“ Шуліковський споважнів під впливом холодної присутности Ярвича й перекинув ся в свою ролю.

— Перепрошую вас, пане Ярвич, що так без застанови й без причини розсміяв ся, але тут, мабуть, інші причини зложили ся на те... Мені ходить щодо напастей по часописях на „Народню Силу“, а властиво на дирекцію й найповажніших панів зпоміж персоналу. Ви, певно, читаете часописи, як письменник займаєте ся порушеними там справами? Може бути, що мачаете там також свої пальці, хоча я сам не думаю так зле про вас. Я, мій пане, признаю вагу критиці. Не гадайте, що я відсталий чоловік, який не терпить ніякого чужого погляду, але нехай той погляд буде розумний, то я з охотою послухаю й виконаю його. На жаль, мій пане, наша суспільність не доросла ще до того й, як показуєть ся, за сто літ не здобудеть ся на розумних суддів, яким добро народа лежало б на серці. Дотепер виступають лиш пігмеї, розбійники пера

й обкидують болотом людей праці й нападають на невинні особи!

Др. Шуліковський встав, затягнув ся папіроскою, похилив голову й пустив ся прожогом попри Ярвича. Був би зачепив у нього ліктем і наступив на пальці — той стояв непорушно як скеля, Шуліковський стрінув ся з ним лице в лице, блиснув грізно оком і подав ся в бік.

Станув збентежений з рукою в кишені, відітхнув і говорив зміненим голосом:

— Я не ворог розумної організації. Коли вийдемо з речевого погляду, то чим є наша інституція як не організацією, яка збирає й нагромаджує фонди на те, щоб кервати кожного члена не пішла в чужі руки, а що гірше: не обернула ся на агітацію й зброю проти нас, лише дала найтривалішу економічну підвалину нашому народові. Сотворіть, мій пане, між своїми товаришами організацію праці, самопросвічення, чи як там хочите, то я сам приступлю до неї в члени, а навіть підійму ся вести окрему галузь, до якої признасте мене здатним. Що більше, я не лиш підняв ся б безкористовно тратити час і труд в такій організації, але обовязую ся тут при свідку, пану директорі Любасці, коштом з власної кишені піддержувати її. Але сотворити організацію на підкопування поваги дирекції, на знищення здобутків чоловіка, який вложив свої сили, щоб пустити машину в рух, — це, пане, що найменше негідно й підло з боку мого персоналу. Застановіть ся самі, ви чей же образована інтелігентна людина, що ви здобудете тою своєю організацією? Найдеть ся гурток злобних, темних духів, який затре руки і скаже: „От-то той Шуліковський! От-то якого директора мають ті бідні робітники!“ Але злоба не

плідна, і вам вона нічого не дасть і мені не зашкодить! Натомісць найдуться цілі верстви думаючих людей — тепер уже й хлоп є освідомлений, займається суспільними справами, знає про розвій „Народньої Сили“ із зборів і звітів, яких рік-річно тисячами розсилаєть ся — ті лише руки заломлять і скажуть: „Що це за люде, що так киринають свого директора!? Що це за персонал!?“ Скажіть мені отверто, по товариськи, забудьте на мент, що ви урядник „Народньої Сили“ і стоїте перед своїм директором, тим „ненависним, мстивим“ Шуліковським, як ви всі мене охрестили, і виявіть свій погляд на цілу справу, на ті всі напасти по газетах на мою особу й ваших старших товаришів? Прошу вас, можете виявити все, що найгірше, я вам тут при свідку, пану Любасці, прирікаю, що нічого вам за це не буде. Виявлю перед вами одну хвилину, про яку навіть перед моїми найближчими не згадував, — тут Шуліковський звернув ся також до Любаски. — На сам Великдень засідаю я зі своєю ріднею до свяченого, як там жінка приладила — стільки мого віддишу і приємности, коли раз у рік можу побути кілька хвилин у крузі дітей — аж тут приходить експрес¹⁾ і приносить велику коверту. Жінка, як би прочувала лихо, сама відібрала посылку й хотіла сховати, але я впер ся — могла чей же бути нагла, урядова справа — отворяю коверту, а там аркушевий додаток до „Праці“ і на горі виписано: „Бодай ти пук, бодай тріс, бодай тебе розсадило!“

Ярвич відповів холоднокровно:

— Не годжу ся з тою тактикою, яка, може бути, переводить ся поза плечима пана директора, але й осуджую також ті напасти, які дозволяє собі дехто з

¹⁾ післанець

персоналу на власну руку без вашого відома. Я можу відповідати лише за культурні змагання моїх товаришів, а не за покутні вибрики невідомих одиниць. Прошу не вважати нас за темних, непримиримих ворогів. Один з наших найчільніших товаришів, якого дирекція певно вважає за чорного прстивника, висловився з приводу розлому між персоналом, що не один з наших товаришів не варт розв'язати ремінців від черевиків пана директора.

Тут Любаска, який цілий час мовчав і писав, відложив перо, підіймив угору лице, підсунув окуляри на чоло і промовив спокійно, поважним, дрозучим голосом:

— Перепрошу панів, — головно вас, пане директоре — ихгм, що вмішаюся трохи в розмову...

Шулїковський стояв, заложивши руки, і глядів на Любаску.

— Прошу вас, прошу, пане товаришу.

Любаска зачав далі:

— Ви тут, пане Ярвич, висказали цілком гарний погляд... Зазначую, ихгм, цілком здоровий погляд. Не входжу в те, чи він дійсно щирий та отвертий, як просив вас про це пан директор др. Шулїковський. Може бути, що я вас не зовсім зрозумів, але наскільки мені здається, ви зазначили своє становище проти персоналу, себто, не так проти цілого персоналу як ваших товаришів, з якими мусите жити, не скажу: ближше, в приватнім відношенню, але в бюрі в праці, де панове одні другим взаємно помагаєте. Ви осуджуєте, і це додаю від себе: зовсім справедливо каригідний поступок тих кількох товаришів, котрі з зависти чи з личної помсти накидають ся в поганій, дикий

спосіб на особу пана д-ра Шуліковського й лають його по газетах.

Ярвича здувала та основна переміна правди, але він глядів холодно на Любаску і слухав далі.

— Прошу вас, як же супроти цих ваших слів виявити тепер ваше поступовання? Чому ви відповідно до того не заняли свого становища? Не буду вже говорити за себе, я тут звичайний чоловік, не маю претенсій до якихнебудь заслуг, остаточно, моя праця тут скромна, роблю лиш те, що в моїй змозі, але як ви, пане Ярвич, можете погодити ся з тим і допустити, щоб такий драб, Гудз, важив ся нападати безкарно на особу високоповажаного пана директора д-ра Шуліковського, який стратив тут свої молоді літа, сили, здоровля, жертвував домашній спокій, родинне щастя для добра народа, того д-ра Шуліковського, якого приятель — честь мені приносить, який, не звертаючи уваги на мої скромні заслуги в цій інституції, є для мене одиноким приятелем і товаришем, а ви спокійно дивите ся, як ворог у білий день нападає на його, — пан директор простять мені це слово, яке вискажу з глибини серця, — тут Любаска встав і поклонив ся Шуліковському, — на його святу особу і в брудний, розбишацький спосіб накинув ся на його жінку, ба навіть на зо-всім невинні діти!!

Шуліковський глядів із скрещеними руками на Любаску, з очей покотили ся сльози.

„І ти йому віриш!?“ — подумав Ярвич з досадою.

Коли вийшов з дирекційної канцелярії, Шуліковський спитав:

— Що ж ви, пане товаришу, вносите з тої сцени, яка відіграла ся тут перед хвилиною?

Любаска розпер ся в фотелі, скло окулярів бли-

скотіло до світла так, що очей зовсім не було видно.

— Щодо мене, то я цьому чоловікові навіть стільки, що за нігтем, не вірю.

— Я знов набрав іншого переконання. Те, що він тут сказав, годить ся з моїм поглядом.

Надійшов секретар, Сірко. Шуліковський спитав:

— Що там чувати, пане Федір?

Секретар стояв як жовнір перед командантом і відповів:

— Прошу пана директора, в виходку знов поспував хтось водопровід.

Любаска захлиснув ся злобним сміхом. Шуліковський потирав рукою по носі й думав: „Організація... Дурень один з другим; з ким там є вести якенебудь діло. Я ж знаю всіх наскрізь, як власну кишеню.“

Пересували ся перед ним постаті голодних бідаків.

„Кілька живійших одиниць, яким ліпше поводить ся, стоять на чолі, решта — гнілі колоди, йдуть на разі сліпо за провідниками, але як нажену їм страху, то одному з другим в пятах застине... Я тут у дирекції і Надзірній Раді маю самих ветеранів, суспільних світочів, а сам мушу пильнувати всіх плянів і кермувати на власну руку всіми справами, і всі мусять слухати мене, бо як би здав ся на такого Сірка, чи першоголіпшого члена Надзірної Ради, то інституція станула б догори ногами. Наша суспільність не доросла ще до розумної організації. У нас що голова, то мудрійша від другої. У нас право буття має лише той, що вміє держати інших за чуб, розказувати їм і не довіряти навіть настільки, що головка шпильки“.

Тут Шуліковський звернув увагу на слова Любаски:

— У нас можлива лише кертична робота, всяка

хулїганська організація, для того належить числити ся з цим вибриком¹⁾ персоналу.

Шулїковському блиснула думка: „Цікавий я, як би він порадив собі в цім припадку?“

— Розумне, досвідне спостереження, пане товаришу, просто, що так скажу: з губи виймили ви менї, але прошу стати в моє положення і сказати, як би ви поступили на моїм місці? Саме пізнання смутної, на жаль, правди, до якої ми тут дійшли, не веде ще до ціли.

Любаска підіймив лице вгору й говорив:

— Хвилина дуже поважна, але знову не така, щоб не було в нїй виходу, нї ради. На мою думку, треба поступати дуже обережно. На разї радив би я зібрати наших довірочних людей, обдумати відповідну тактику, поручити кожному окрему місію і збирати матеріял, а опісля поступати на основі того матеріялу. На всякий спосіб, треба мати на увазі можливі дальші наслідки, а не робити нічого без пляну, гарячково, під вражіннем хвилини.

„Це притик менї, що я за радикально поступив з Білецьким“, — подумав Шулїковський.

Любаска говорив далї.

— Весь персонал складаєть ся з двох частей: з кільканацятьох свідомїйших невдоволених одиниць і сірої маси. Отже тут не треба спускати з ока організаторів, відокрити їх до дальших відділів, не допускати до порозуміння між собою, анї з масою, а масі дати погрозу й обіжниками та слідствами паралїзувати всяку акцію. Візвати всіх возних і зобовязати їх свого рода присягою, що мають на кожному кроці слідити все й доносити про всяку підозрілу річ. Я з

¹⁾ штукарство

свого боку дав би двох-трьох таких людей, одного між возних, двох між персонал. Треба переставити фігурки на шахівниці. Між делегатами й аранжерами є начальники відділів, отже перенести зараз кожного до іншого бюро, тільки не як настоятеля, але підчиненого, найліпше під молодшого начальника. Виміркувати поодинокі вдачі й підчинити їх під противні, щоб цей і той вийшов з рівноваги, зробив якийсь каригідний крок. Далі раджу приймати що-місяця відповідне число нових людей, і не дорогою оголошень у газеті, бо це звернуло б увагу ворожих сил, тільки через наших хдіврочних мужів з провінції і зпоміж персоналу. Тих нових робітників приймати по відчитанню й підписанню відповідної ноти — я тут уже зладив її —, що не вільно жадному входити в зносини зі старшими урядниками ані в порозуміння, які противилися б службовим обов'язкам і правилам, далі не вільно брати участі в ніяких зборах ні нарадах персоналу і т. д. До того, ехгм, треба оглянути ся за якимсь чоловіком з відповідним ступенем, приймати його на разі в характері заступника директора, втаємничити в стан річі, познайомити з характеристикою головних ворохобників, щоби знав, як обертати ся тут, а потім передати йому персональні справи.

— Де ж ви такого знайдете, пане товаришу?

— Правда, це не легка річ, але грішми дасть ся все зробити. Заплатити йому добре — це ж не з нашої кишені... Я вже думав над цим і маю такого.

— Певно, якийсь з провінціального міста, що буде мати тут шкільних товаришів або свояків, і зараз на вступі витворить нові партії за і проти себе.

— Ні, зовсім не так. Це свій чоловік, але студії кінчив у Відні й перебував там довший час, отже тут нема такого, щоби знав його.

— Вільно спитати, як він називаєть ся?

— Др. Ціп.

— Др. Ціп? Я сам не чув такого назвища. Ціп може бути дурний, але, може, це і такий, що в сам раз вимолотить мені тут кукіль! Перепрошую за невідповідний висказ!

Шуліковський загикав ся хорим сміхом, опісля споважнів, станув між Любаскою й Сірком і зачав з ними розмову про члена Краєвого Виділу, радника д-ра Савчина, який був один з перших основателів „Нар. Сили“, а тепер працював у характері заступника дирекції. Всі три погодились, що д-р. Савчин не сходить ся з персоналом, але на дирекційних засіданнях критикує поступовання дирекції і стає часто явно в обороні персоналу. Шуліковський був у клопоті. Др. Савчин старша заслужена людина, при тім непохитна до того степеня, що перечити йому годі, але трудно знов звальювати всі рішучі постанови й ослаблювати повагу дирекції через одну людину.

Любаска подумав хвилину, встав, спер ся обома руками на стіл і порішив:

— Завтра, пане Сірко, маєте прийти до бора в англезі.

На другий день Любаска з Сірком пішов на авдієнцію до маршалка, представив, що др. Савчин як основатель „Нар. Сили“ й постійний член Надзірної Ради, потрібний тепер конечно як член дирекції й на те становище вибраний на загальних зборах перед двома літами. Маршалок здивував ся, сказав, що нічогосько про це не знає й заявив рішучо, що згідно з обов'язуючими приписами, член Краєвого Виділу не може займати становища директора в жадній фінансовій інституції.

Маршалок зробив з цього ужиток, др. Савчин прий-

шов з докорами до Шуліковського, той відпер ся, що нічого не знає, а Любаска заявив свято, що не знав регуляміну Краєвого Виділу, лише, ведений добром „Нар. Сили“, думав, що поступить найкраще, коли без відома Савчина піде в імени дирекції просити за ним до маршалка.

XXIX.

Остання стріча з Шуліковським застановила Ярвича. Він не міг виявити перед ним своєї думки. Одно щире слово директора привернуло б персонал, але він не годен здобути ся на це. Ярвич міг переконати його, він прослезив ся б навіть, подякував за раду, але завтра станув би знову собою зі своєю впертістю. Персонал літами домагав ся декретів, установлення емеритального фонду, все даром — Шуліковський тимчасом був мистцем у складанню білянсів і всяких інших рахунків. У річних звітах, у спростованнях та місячних виказах по часописях умів він чудово орудувати цифрами фондів, а головно коштів адміністрації. Видатки на гонорари дирекції й Ревізійної Комісії стояли в річних звітах усе у смішно низькім відношенню до платень урядників. Коли в дійсности кошти адміністрації виносили 10% осягнених зисків, він пхав у ті кошти всі адміністраційні видатки, викручував їх на 33% і боронив ся завзято у спростованнях, що тої цифри не вільно йому переступити. Так робив він перед своїми у „Громадянині“, а на іншій місці поступав зовсім инакше. Звіти й замкнення рахунків видавала дирекція „Нар. Сили“ в двох мовах. Одні були друковані, їх роздавали на загальних зборах і розсилали до членів, другі були літографовані в німецькій мові лише в кількох примірниках, і ті йшли до міністерства і властей. Ярвич порівняв оба видання за останні роки і знайшов, що

цифра коштів адміністрації в літографованих примірниках на половину менша, ніж в друкованих. Там ходило про те, щоби мати похвали і відзначення, тут про те, щоби своїм замилити очі. Було це страшне, смутне відкриття, воно підкопало довіря Ярвича і навело поважну застанову, Того не міг він виявити Шуліковському і це боліло його. „Ти невилічимо хорий і хоробливо відважний. Мости між нами запали ся, тут не порадить ніхто. Ти невилічив ся з упереджень. Убє тебе племінна, дїтвацька зарозумність—ти мусиш згинутися“...

Одна з часописей подала про махінацію з д-ром Савчином. На просьбу і принуку Шуліковського помістив др. Савчин спростованне в „Громадянині“, що його ніякі „чорні духи“ не викинули з „Нар. Сили“, тільки в наслідок наказу міністерства судівництва мусів він сам уряд директора „Нар. Сили“ зложити і на його місце вибрала Надзірна Рада директора Любаску, який був досі заступником.

Делегати персоналу майже що вечера сходили ся на засідання. Очі всіх загострили ся, стїни мали вуха. З хорою нетерплячкою слїдив кожний всяку підозрілу дрібницю і доносив своїй старшині. Ефрем Рубай став директором правиці. Всі одностумцї подивляли його точність, витревалість і характер. Часто було треба за-свіжа подати до відома якусь замітку. Тут і там по коридорах перешіптували ся два-три робітники з табору правиці, або з гурта т. зв. „хрунів“. Делегати завважили, що темні духи підглядають їх. Секретар Сірко вистоює по заламах коритарів, стежить і підслухує.

Макам напав з криком на возного, який приступив до коша і хотїв купити собі снідання.

— Як пан позичали у мене гроші, тоді я мав право,

а тепер, коли прийшла пора платити, то мені вже не вільно взяти снідання, — відповів возний.

Збори робітників ухвалили, щоби „хруням“ вивести продажу сніданків та відсунути їх з кухні персоналу. Господар кухні повідомив їх про це, вони подали скаргу до дирекції, Шуліковський віззав його до писемного оправдання, здержав іменовання на урядника й аванс.

Макам, Сафат і Спілка почали пильно слідити, хто з товаришів не кланяється їм, настали зачіпки, скарги і доноси до дирекції про бойкот.

Серед боєвого табору були деякі одиниці, що по-тайно держали руку з „хрунями“. Один з них зробив з Любаскою уклад, що буде ніби псьочити¹⁾ на дирекцію, але поза тим буде йти їй на руку. З тим посередником відбував Любаска постійно наради перед кожним засіданням Надзірної Ради, опісля посередник ішов між персонал і суворо довірочно виявляв тайну, що один з визначних і впливових мужів суспільности має поладнати вже раз справу між дирекцією і персоналом і на тій підставі має вона на найблизшій засіданню Ради прийти з внесками підвишок, іменовань, авансів, ремунацій, то що. Відки та чутка пішла, ніхто не знав. Тайна ставала загальна і тим самим всяка просьба і жадання персоналу були вбиті в зароді. Вело ся це довший час, аж Шуліковський сам здивував ся і спитав свого вірника. Любаска всміхнув ся облесно: „Кожний проворний володар повинен мати свого Распутіна“.

На засіданнях Ради переводив Любаска далі махінацію з підвишками, авансами і ремунаціями Шулі-

¹⁾ Нарікати, лаяти.

ковського, а той відпекував ся їх як звичайно, але брав зі скритим усміхом і ховав в кишеню. Чим більше „Дзвін“, „Радикал“, „Праця“ та чужі часописи побивали господарку Шуліковськвго й його відношення до робітників, тим ревнійше Любаска в усіх своїх кругах підносила його. З фондів „Нар. Сили“ справив Любаска до дирекційної канцелярії портрет Шуліковського в природній величині, в грубих, золотих рамах, опісля виділ найбільшої народньої, просвітної інституції разом з провідниками політичних, та економічних кругів вручив його з чолобитнею грамоту почесного члена.

Шуліковський з вдячності за те віддав Любасці адміністрацію будівельного підприємства Банку.

Наближали ся загальні збори „Нар. Сили“. Шуліковський і Любаска розвинули сильну агітацію в осідку і на провінції, не спали також визначні члени персоналу, головно делегація і взяли ся до роботи на свою руку. З приписаного обовязку подала дирекція в „Громадянині“ день зборів, але при висилці протоколів до вибору повновласників була дуже обережна. Оба директори звітрили бурю і із спису відпоручників громад вибирали лиш своїх довірених людей. Не в смак прийшло директорам, коли поминені делегати почали упоминати ся, щоби прислати їм легітимації. Щоб вибристи на сухе, Шуліковський давав поневолі рекомандовану відповідь такого змісту:

„Як виказує наш спис, вислали ми вже свого часу до Всечеснійшого „Протокол“ з дотичним письмом, в яким просили ласкаво перевести вибори відпоручника на Загальні Збори.

З огляду на це, що ми тих письм не рекомандували, то можливо, що вислане під Вашою адресою письмо десь загратило ся.

За це ми Всечеснійшого перепрошуємо, дякуємо за ласкаву пригадку, а висилаючи з цим вдруге „Протокол“ передати вибраному відпоручникови, а ми йому тут за приїздом вручимо безпосередно легітимацію, бо до пересилки поштою не достає вже часу“.

Представники персоналу порозуміли ся зі своїми прихильниками, головно зі священником і послом о. Онищуком та краєвим адвокатом, бувшим послом і журналістом, д-ром Степаном Малицьким. Цей другий, відомий загально з чистого характеру, перед кількома літами працював вже в дирекції „Нар. Сили“, але коли пізнав поведення з робітниками і коли Шуліковський з його приходом до бюро заглядав до годинника на спізнені мінuti, Малицький подякував за місце й отворив канцелярію в повітовім місті на провінції.

Загальні Збори були незвичайні цього року. Крім Макама, Сафата і Вюна не запросила дирекція нікого більше з урядників. Коли на салі показав ся Немирич і Ришкунда, Любаска змірив їх від пяг до голови і післав до них возного з питанням, що вони тут роблять?

Вюн від літ повнив свій уряд при т. зв. „хапатні“. По зборах відбував ся спільний обід. Вюн приймав гостей, розносив та наливав збанком пизо і пильнував, щоби котрий з агентів-селян не випив за багато.

Підчас вибору нових членів Надзірної Ради запанувала на салі напружена хвилина. Любаска і Шуліковський не опускали своїх прихильників, але їх увагу занепокоїли нові, незнані панове, головно молодий, показний відпоручник, кандидат адвокатури, радикальний організатор і бесідник, Меліт. Вислід був соромний. Мимо шаленої агітації Любаски, провалив ся він такою меншістю, що дістав ледви 30 голосів на двісті-пятьдесять голосуючих. Те саме стало ся з другим

членом Ради. Так на місце довголітньої колоди і завади, о. Невеслярського, станув о. Онищук, а на місце Любаски др. Малицький.

Ця вість блискавкою долетіла до персоналу. Радість запанувала між робітниками. Рубай і Байда гордо поглядали на товариство. Брацтво пило з утіхи. Один Шуліковський не тратив рівноваги. Він розглянув ся спокійно в ситуації, повидів, що д-ра Малицького нема між присутними і на засіданню не допустив до установаження нової Надзірної Ради і дирекції. Цьому противив ся рішучо о. Онищук, справа вирунула на шпальтах „Дзвона“, але Шуліковський і цим не дав ся вивести з рівноваги. Він представив о. Онищукови, що та публична вістка шкодить інституції і піддав йому спростовання до „Громадянина“.

О. Онищук, чоловік доброї волі і необізнаний зі справою, назвав голос в „Дзвоні“ напастю на „Нар. Силу“ і подав за Шуліковським, що Надзирна Рада і дирекція не могли уконституувати ся, бо на засіданню не явили ся всі нововибрані члени Ради, які й не знали, що будуть вибрані. Доки Рада не уконститууєть ся і підпис нововибраного директора не буде зареєстрований в торговельнім суді, доти мусить урядувати стара управа „Нар. Сили“. Взагалі о. Онищук уважає полеміку в „Дзвоні“ з членами дирекції невластивою і неведучою до ціли, бо це дїтвацтво і тільки приносить нечесть дописувателям і поважну справу показує в фальшивім світлі.

На те відповів „Дзвін“: „Мусимо виразити своє здивовання, що о. Онищук говорить про якусь „поважну справу“. Значить, в „Нар. Силі“ існує „поважна справа“, а коли ми про неї забрали голос, то він називає це „дїтвацтвом“.

Ми були би дуже вдячні о. Онищукови, коли-б він нам сказав, яка саме дорога веде справу до ціли в „Нар. Силі“, де інтересований і покривджений персонал пробував вже всяких можливих способів і доріг, і мимо цього ніякою з них не міг дійти до ціли? Коли о. Онищук, як священник, має на думці лише одну ціль: царство небесне, то для робітників в „Нар. Силі“ справді лишається: нічого не робити, тільки ждати спокійно „кострубатої свахи“, яко увесь персонал з виїмком дирекції та, кількох псярів - заведе в найближшій будучині там, „ідіже ність болізни, ні печали ні Шуліковських ні Любасок, ні воздыханія но жизнь безконечная“.

Що о. Онищук, чоловік новий, дав ся намовити на спростовання, це не дивне, коли взяти під увагу, ким був Шуліковський й які впливи мав серед громадянства. Тим впливам не опер ся навіть такий сильний, досвідний і чільний муж, як др. Розумовський. На основі конференції і жалів Шуліковського вислав він до „Громадянина“ велику статю п. н. „В многоважній справі — слівце на часі“ і підчеркнувши з гори, що він як член управляючої Ради „Нар. Сили“ від самого початку, слідив пильно за її ділами і розвоєм, констатує з усею свідомістю, що та інституція повстала лишь завдяки Шуліковському! Шуліковський і „Народня Сила“, це одно нерозривне поняття і хто виступає проти Шуліковського, той є ворогом „Нар. Сили“.

В другій часті статті стояло про персонал. Це також діятелі народні, з сего становища повинен їх кожний уважати і так, а не инакше трактувала їх все досі і дирекція і управляюча рада, стараючись з власного почину робити для урядників все, що було в границях можливости. З духа цілої статті вийшло мимо-

волі, що урядничий персонал це під сучасну добу національного розвою і свідомости справа неозначена, питання відірване, нескристалізоване, якого годі торкати в який небудь спосіб, годі ще нині розсліджувати; це таки щось неясне, зайве, мертве, як чоботи або приватна аренда Шуліковського.

Цей голос в „Громадянині“ звернений до публичної опінії, пригадав недавню подію. Коли Розумовський наміряв перенести ся з провінції до столиці, патріотичний штаб побоював ся його блиску і значіння і в дипломатичній передовиці в тім-же самім „Громадянині“ „відрадив“ його від того наміру. Сатирична часопись намалювала тепер д-ра Розумовського, як пхає з розмахом „Громадянина“ в губу публичної опінії і підписала в долині, що та опінія так само годить ся з письмом д-ра Розумовського, як недавно годила ся з передовицею проти него самого.

Два місяця були ще в тій статті, які порушили соціалістичну „Працю“ і вона написала:

„Дирекція „Нар. Сили“, побоюючись страйку, поручила директорови Шуліковському написати й упрохала меценаса д-ра Розумовського підписати статю в „Громадянині“ з погрозами на адресу персоналу. Меценас дав ся натягнути і підписав статю в якій стоїть, що від кількох місяців стрічаємо в газетних револьверях бесоромні, ложні донесення, вимірені проти управи інституції, щоби викликати непорозуміння між управою і персоналом, піддержувати ті сутічки і витворювати в банку духа, що спинював би його правильний хід і розвиток.

В імя правди на підставі найдостовірніших жерел вияснюємо, що непорозуміння коли існували, то не викликали їх ніякі часописи і такий заміт кривдить весь

персонал „Нар. Сили“, бо представляє його як безідейну масу, яку до лихого діла може наклонити револьверовий орган і як обдертих з щирих почувань шкідників, котрі без ніяких глибших приводів позабудуть, що працюють для рідньої інституції. Ті непорозуміння існували давно, заки ще почали писати, про них газети, а причини тих антагонізмів, хто цікавий, найде в числах „Праці“ і віденським органі приватних урядників.

На заміт шан. автора, що про ці справи писали тільки покутні газети і нема тут мови про поважну пресу, твердимо, що це неправда, бо про персональні відносини в „Нар. Силі“ писав вже орган радикальної партії, далі було в кількох числах „Праці“, а навіть в „Парохіянині“ і в віденським органі приватних урядників. Якій „поважні“ органи хибують ще шан. меценатови? Певно „Громадянин“! Чи Ви такі наївні, пане меценате, і гадаєте, що „Громадянин“ був би помістив що небудь в обороні робітників проти башибожуцтва Шуліковського, Любаски й ин.? А коли Ви такі наївні, то скажемо Вам в тайні, що недавній редактор „Громадянина“ др. Кевчак завершив свою мірку гріхів тим, що не помістив спростовання Шуліковського.

Гарно, коли шан. меценас підніс персонал до ранги людей „діятелів народних“, але деж був він як член Надзірної Ради „Нар. Сили“, коли та Рада ухвалила тим „діятелям народним“ кари, писані догани і додаток до службових норм, який приносить ганьбу нашій інституції в очах всіх, а про який писали ми, що ніякий староста, ніякий поліцай не зважив ся би на щось подібного, та що на це може зважити ся тільки рутенець, коли почує в своїх руках власть і силу.

Др. Розумовський виключає можливість, щоби між персоналом знайшла ся хоч одна людина, яка піддала

ся би під патронат газетки (тут мова про „Дзвін“), але всякі змагання, які хоч трохи вказували би на підклад такої акції повинні і мусять бути з усяю рішучістю в самім зароді здавлені й усунені, всяка акція внутр ударемнена, хоч би то коштувати мало великих і прикрих жертв — і автор показує персоналови бук, властиво цілий оберемок буків, бо управу „Нар. Сили“, членів і цілу суспільність.

Не знаємо, хто дав шан. меценасови мандат промовляти в цей спосіб іменем членів „Нар. Сили“ і цілої суспільности, але мусимо поучити його, що персоналови в „Нар. Силі“ не дає хліба патріотична суспільність, тільки його власна праця і то праця тяжка, якої нема в другій інституції. Чи за це, що ті люди пішли на службу у рідній інституції, має діяти ся їм кривда? А коли вони боронять ся проти кривди, то Ви маєте честь і чоло накликувати членів і суспільність до буків?

Накликуйте суспільність, щоби інтересувала ся не лише цифрами „Нар. Сили“, нехай послідить, відки пішли міжусобиці, а переконаєть ся, що їх не викликають часописи. Пізнавши причину зла, нехай суспільність зарадить цьому. Чи суспільність вибере для поправи „давлення“, чи „усування“, чи „жертви“, ще годі і Вам наперед судити, але суспільність сама давлена, усувана і жертвована мусіла би бути дуже зла, якби пішла за Вашим голосом“.

Той сам „Громадянин“ написав при кінці політичної статті п. н. „Без опам'ятання“:

„Хто має в своїх руках власть, той також відповідає за всі наслідки, до яких він виконуванням своєї влади доводить“.

Той сам др. Розумовський в соймовій промові під-

час бюджетові дебати, яку помістив таки „Громадянин“ каже:

Царина нашої кривої адміністрації, це така запущена нива, котру тяжко виполоти й очистити.

Над цьою цариною — як і над цілим життєм публичним—розтягаєть ся невидима сила пануючої системи, вона висша і сильнійша від закона, ломить законні порядки, нівечить характери і найкращі змагання одиниць і витворює в краю хоробливу, душну атмосферу, яка придавлює живу думку і живого духа й убирає кожну здорову, суспільну гадку. Сила цьої системи придавлює в першім ряді якраз царина адміністрації—а знаходить тут пригідний і податливий ґрунт, бо приготовлений довголітньою традицією, безкарністю, терпимістю і покриваннем, яка вироджує затрату почуття справедливости*.

XXX.

Хороба, пошесть не паде нагло на людей, лиш підкрадаєть ся потайно як злодій.

Хтось замітив якогось чоловічка, що висиджує в дирекційній канцелярії над актами. Був це панок в мисливськїм кожушку і капелюсі з щетинастим хвостиком. Щоденно рано о 8-їй приходив він точно до дирекції і засїдав до праці. Молодий чоловік з підстаркуватим виглядом, вовча, стрипїхата чуприна з бічним розділом, стрижена щока, щетинастий вус в гору, горошковата, пика, каламутне око, постать звичайного будівельного майстра, або наставника з повітового видїлу над шарварковими роботами. З адреси листів перенюхали возні, що це др. Цїп. При тих адресах з провінції був ще додаток „заступник дирекції“, або просто „директор „Народньої Сили“.

На зборах персоналу зачепив хтось ту справу, студент Чернодоля сказав, що пригадує собі Цїпа з гімназії; хоча він не ходив з ним разом, але коли це той сам, то радить товаришам держати ся від него осторонь. Чернодоля не тямить вже, про що тоді йшла річ, але знає тільки те, що шкільні товариші не мали до Цїпа довіря і він не тїшив ся між ними доброю славою. Опісля Цїп на довго пропав з очий і виринув що йно в дирекції „Нар. Сили“.

По якімсь часї непредставлений нікому зачав снувати ся по відділах, вистоював за плечима урядників, при-

глядав ся роботам, як би хотів пізнати внутрішнє діловодство, опісля справив собі довгу книжку, вештав ся з нею рано о 8-ій як професор з катальогом і записував. Заступник начальника, Тома Палій, запитав його отверто, що він за один і чого перешкаджає в роботі, на це той побіг до дирекції, а за годину ходив возний по бюрах з книгою і давав читати і підписувати:

„3. Обіжник до всіх П. П. Урядників, Практикантів і діетарів Банку „Народня Сила“.

П. Др. Микола Ціп установлений інспектором Банку і має право до інспекції і ревізії всіх робіт що до їх стану, поступу і способу виконання у всіх канцеляріях і відділах, а П. П. Урядники, Практиканти і діетарі обовязані кожної хвилини показати п. Дрови Ціпови акти, дневники, книжки і свою роботу й уділити жадане вияснення.

Також в заступстві п. Секретаря належить у п. Дра Ціпа зголошувати про свою хворобу або інші перешкоди в урядованню й у него належить вносити прохання й усні представлення у всіх персональних справах.

Про це завідомляю всіх Панів і прошу, щоби Панове в спосіб вічливий і тактовний улекшували П. Дрови Ціпови виконання його обовязку.

Др. Шуліковський.“

— І дай Рутенцям автономію — замітив Байда.

Цього, самостійного до тепер кореспондента, перенесла дирекція до бухгалтерії, під члена делегації Дмитра Патики. Те саме стало ся з Ярвичем.

Любаска покликав Сірка і спитав про настрій між персоналом, а головно про поведення провідників.

— Ходять по відділах, порозумівають ся, радять по коридорах, вибігають з бюр.

— Зараз, пане, робіть з усього вжиток! Не спускайте найменшої дрібниці з ока! Пильнуйте Байду! Непокійти їх! Параліжувати всяку акцію!

Сірко пішов до бухгалтерії і застав Байду, коли той скинув сурдут та урядував в камізолі. Сірко станув гостро до него.

— Пане Байда, чому ви сидите в камізолі?

— В чім-же маю сидіти? Мені горячо. Сидить пан Любаска в дирекції нераз в камізолі, то чому не можна мені, тим більше, що тут не приходять ніякі клієнти.

— Пане Байда, я вас взиваю, вберіть зараз сурдут!

— Не вберу сурдута; як вам не подобаєть ся, можете зробити з цього урядовий ужиток.

Сірко вибіг.

Того дня дістав Байда оце письмо:

„Перед трьома днями прийшли Ви до бюро о 9-ій, того-ж дня вийшли з бюро о 10-ій й явили ся о год. 2-ій. Візвані через начальника до предложення на письмо оправдання Дирекції, не вчинили того. В виду того з поручення Дирекції взиваю Вас до предложення оправдання на письмі перед засіданнем Дирекції, котре відбудеть ся завтра вечером.

Сірко“.

Любаска десятий раз переходив оціночні акти, які зладив Рубай, не міг нічого знайти, але візвав його і крикнув:

— Відки ви взяли ті цифри!? Ви не вмієте таблички множення!

Рубай відповів:

— Прошу мене не ображати. Що я не вмію таблички множення, цього ні ви, ні ніхто мені не докаже, але що ви не вмієте, на те я зараз дам доказ.

— Пане Рубай, як вам не подобаєть ся тут, то можете писати до „Дзвона“!

— Я, пане директоре, до „Дзвона“ не писав і не пишу — пишіть ви за мене!

Сірко покликав Рубая і зачав робити гострі закиди за нетактовне поведення супроти Любаски, потім замітив, що він при оцінках реальностей на провінції числить собі за великі кошти подорожі. Подражнений цьою новою зачіпкою Рубай наговорив секретареві дурниць. Секретар подав дві урядові пригадки, дирекція віззала Рубая до оправдання на письмі. На те оправдання дирекція признала його винним і уділила догану на письмі. Проти тої постанови прислугувало Рубаєви право відклику до Надзірної Ради в протягу 14 днів. Він вніс відклик, але Рада відкинула його з замітом, що „стиль і тон відклику дуже невідповідний і нетактовний, а до того надмірна і зовсім не потрібна його обемистість.“

Писар Черепок подав просьбу про дозвіл на подружжа, Шуліковський відіслав його до лікаря по свідоцтво. Експедитор Клим Даниш скористав з відпустки Шуліковського і дістав позволення на подружжа. Коли Шуліковський вернувся, прикликав його до себе і крикнув:

— Ви вже оженили ся!? Як би я тут був, то був би викинув вас з „Нар. Сили“ разом з вашою жінкою!

Ця подія виринула в „Дзвоні“, Шуліковський покликав Даниша і подиктував йому спростовання до „Громадянина“ і „Дзвона“. Те спростовання казав перед висланнем дати до справлення дрови Ціпови.

Возні сповнювали цілими днями службу в „Нар. Силі“, крім того були постійно на домашніх послугах у Шуліковського. Їх жінки мили підлоги і робили по-

рядки, вони самі тріпали рано одіж директора, чистили черевики і водили його діти до школи.

Один з тих возних через непорозуміння зробив незначний промах в висилці письм з „Нар. Сили“, Шуліковський погрозив йому п'ястуком:

— Чекай, будеш десять літ здихати з жінкою і дитиною на 20 ринських платні!

Др. Ціп брав 300 корон місячно, чув ся бенпечно і в силі. Часом хвилево заступав касієра, але не міг відрізнити приходу від розходу і грошеві прибутки з ранішньої почти втягав як розходи, або міркуючи по горішнім, перевалював ножицями цілу пачку переказів по противнім боці. Не розумів ся зовсім на внутрішнім діловодстві, але того не було йому треба. З мелянхолією гончака увихав ся по відділах з невідступним, довгим записником під пахою, підглядавав, підслухував і записував. Зачіпав цього, то иншого робітника, випитував на вухо, який його погляд на дирекцію, який настрої між персоналом, як він задивлюєть ся на поодиноких старших товаришів і т. д. Оплачуючи дра Ціпа солено, др. Шуліковський поза тим уважав свою повинність за сповнену і легковажив його.

Макам спитав, чи може піти до Шуліковського в приватній справі.

— Не радив би я вам іти тепер до него, бо кине ся на вас як скажений пес, так як на мене!

Ненависть і милосердя будила поява того чоловіка й його служба, оплачувана довголітньою, гіркою кривавицею півтора сотні робітників.

Ось підступає він до Немирича і каже на вухо, що директор має його в підозрінню і нарікає на його працю. Немирич встає від столика й іде до дирекції, „інспектор“ біжить за ним, нараз спинюєть ся перед

дверми, вертає живо, стає як вкопаний, скубає вус, думає хвилинку, відходить живо, відвертаєть ся знов і впадає до дирекційної канцелярії між Шуліковського і Немирича.

— Перепрошую, я не мав цього на думці, пан директор нічого не говорили на пана Немирича — мен ходило про щось иншого.

По сім слові др. Ціп як несамовитий вискочив з канцелярії.

В часі відпустки Шуліковського писав Сірко: „В бюрі тихо, але обструкцію слідно майже всюди. Лиш ґрунтовне „перечищення може направити трухлявину“.

В тій порі заступав Шуліковського Любаска, і Сірко мав багато роботи. Рано по 8-ій напав Сафат на Деркача за те, ніби то він за мало робить, а коли цей зачав оправдувати ся, той побіг до секретаря. Прийшов секретар і ні сіло, ні пало, крикнув:

— Пане Деркач, не шторцуйте ся¹⁾, бо вилетите!

На донесення Сірка покликав Любаска Деркача і вичитав йому науку і погрозу. Опісля покликали трьох студентів які свіжо вступили до „Нар. Сили“ і Любаска відчитав їм і казав підписати приречення, що не будуть входити в близші зносини з старшими урядниками, не будуть ходити на жадні збори і т. д. Урядник Юдейський просив тридневої відпустки з причини хорої жінки і при цій нагоді дістав „устне напiмнення“. Того дня напав „інспектор“ др. Ціп Байду в хвилині, коли той прийшов до начальника Ришкунди.

— А ви по що тут?

— В урядовій справі.

— Я не виджу у вас ніякого паперу в руках, отже звертаю вашу увагу, що тут не вільно ходити.

¹⁾ Задирати носа.

Того дня звільнила з служби дирекція одного найстаршого практиканта, а другого, Сеня Бодака, який працював в організації студентів.

Секретар і Любаска покликували наймолодших діетарів на довірочні, приватні допити, чи котрий із старших урядників, членів делегації, не має до них якого грошевого обов'язку.

— Ми хочемо з прихильности для вас, для вашого власного добра довідати ся і зробити порядок.

Молоді сіроми видивили ся на обох і заперечили рішучо їх здогадам. Сірко задержав їм виплату за вечірні години і казав прийти за кілька днів.

При такім дусі серед управи зачала недомагати діяльність „Нар. Сили“. Важні справи і пильні виплати спинювали ся або виходили помилково на шкоду членів та інституцій, бо секретар і прокурисст Банку мав чим иншим забиту голову. Важні письма пропадали і Сірко писав по них в друге більше-менше в той спосіб, що „Ваше справоздання в справі переведеної оцінки затратилось, імовірно до иншої якоїсь справи заложене зістало і відшуканим бути не може, отже просимо відвортною почтою повідомити нас про текст того справоздання і почислення коштів повисшої чинности“ і т. д.

Коли Байдї подали копію того письма, він вхопив ся за живіт і реготав ся, як козарлюга на образі Репіна.

Сірко тратив голову й його внески виходили більше-менше в такій плутанині: „Будинкі погоріли до шенту. Огонь вщав ся віт; нашого члена. Ми післали Вам засиллок, але Ваші розходи похлонули приходи... Діетара Якова іменувати сталим урядником в характері канцелїста без ранги концепїста... Щоби Банк подолав своїм зобов'язанням“ і т. д.

Гірке життя робітників було серед таких умовин.

Найстарший практикант, Микола Паланиця, опинився в шпиталі на чахотку кишок. Сидів на ліжку, обіймав коліна, корчився з болю і плакав цілим серцем за молодим, змарнованим життям. Любив спокій, працю і чистеньку одіж. По смерті, замість спідних накинули на него кусень чорного сукна й обвинували довкола ніг. Шуліковський перед брамою цвинтаря вернув ся домів.

В бухгалтерії працював один з найстарших урядників, старий кавалер, глухий дивак. Був він спокійної вдачі, не звертав уваги на окруження, в поважнім ході і в рухах пробивав ся давний жовнір-канонір. Вірив в магнетичну злобу і щоби забезпечити ся перед нею, носив залізні обручі на ногах при кістці. Весь час своєї служби в „Нар. Силі“, кільканайцять літ перестояв він при пульті при своїй улюбленій „Prima Not-і“. Був незрівнаним майстром в сумованню довгих стовпців цифр. Ловив рівночасно одиниці з десятками, а при коротших стовпцях також сотки і тисячки. Мав найбільший з всіх урядників хист до вишукування „рахункових чортиків“ в білянсах, і коли інші даром мучили ся ночами, він в короткім часі, сам, без помочі викривав помилку. Перебігав денно десятки фолій. Довгими колюмнами снувало ся за його олівцем павутиння лінійок і силяло цифри. Життя тої людини перебігло через мільярди людського майна і кервавиці, яка йшла на необмежені поділи в світі. В яким відношенню була дорога того олівця до життя його старого, глухого властителя?..

Чорнив сивину, держав ся просто, був рослий і виглядав кремезно. За весь час служби не просив ніколи відпустки, аж одного року Шуліковський спонукав його виїхати на село і дав місяць відпочинку. Ста-

рий по двох тижнях вернув до бюро, сказав, що не має де виїхати, хоча був у сестри на селі, але там нудно йому без праці і без товариства. Одного дня в полудне пішов він до прибічної комнати начальника відділу, Дмитра Патики і сів на деревляній канапці для клієнтів. Зпер голову на руку і пересидів так з пів години. На другий день не прийшов до бюро, а на третій вечір заснув вічним сном.

— Стратив я найкращого урядника, — сказав Шуліковський.

Багато з молоді братії вимерло в тих умовах на чахотку з нужди і перепрацьовання. Одні більш знані і замітні, інші тихі, залякані, сходили як тіні з цього світа. Часом в розмові спитав хтось, де подів ся цей або інший, що сьак і так виглядав і довідував ся, що той вже давно небіжчик. Річно гинуло постійно кількох товаришів, так що живі стали байдужі супроти смерти.

Покійники до останьої хвилини маячили про „Нар. Силу“. Головно ті, що працювали в порохах в темній регистратурі і в місцевої книзі, де крім розумового напруження була також тяжка, фізична праця при двиганню актів і книг.

— Найте, найте, пане шеф, я сам занесу... На що дали ви мені найбільший повіт...

Писар Панько Черепок, крім тяжкої праці в бюрі, мусів ще ходити на бухгалтерію і вчити ся ночами. По його слабім здоровлю ніхто не думав, що він дасть собі раду. Деякі кепкували і дровичили ся з ним. Він зложив іспит, надіяв ся на декрет, аванс, прикладав руку до губи, викидав смішно ногу перед себе і говорив гробовим голосом:

— Я вже зробив крок наперед.

В недовгій часі занепав на чахотку і минув ся. За ним пішов Тягнибіда. Цей бідак натерпів ся багато. Раз покликав його Шуліковський і вповів:

— Пане Тягнибіда, ви за довго хоруєте! Бійте ся Бога, робіть що зі собою!

Одно було характеристичне серед тих білих муринів „Нар. Сили“. Кождий з них крив ся з своїм життям, як би онимав ся, або крав і лиш половиною належав до цього світа, а виринав уповні що йно на готелевім катафальку в шпитальній каплиці недалеко цвинтаря.

Лікарі Каси хорих брали ся за голови і запитували дирекцію: „Бійте ся Бога, що там дієть ся у тій вашій „Народній Силі“, що майже кождий робітник від вас приходить тут з чахоткою!“

Директор Шуліковський здвигав плечима, ходив на похорони і мацав за олівцем в лівій кишені на груди.

Кореспондент Ярослав Кедрина, той що на недавних зборах персоналу так ярко остерігав робітників, хорував від кількох літ. Весь той час кликав його Шуліковський все перед 3-ою годиною і давав ще пачку свіжих, пильних справ до полагодження. Крім того забирав йому по пів години й більше на вияснення. Кедрина виходив з дирекційної канцелярії виморений горячкою, роздражнений до краю, гатив актами до касової плити і шипів з крайного пересердя:

— Лиш в мо-о-орду гатити, як останнього драбугу!

По тім вибуху заходив ся сухим кашлем, забирав акти й ішов до свого відділу.

В останнім часі його стан так погіршив ся, що одного дня не міг він вже вийти на свій поверх, тільки вернув ся з сходів і повідомив про це дирекцію через прохожого товарища, який поміг йому злісти в долину.

Кедрина був приневолений виїхати на село. В тім часі появилася в „Громадянині“ в рубриці „Надіслане“ оця нотатка:

„Приїхав я до міста С., відбувши 4 милі колової дороги. Тому що на двірці не було молока, а я так хворий, що власними силами ходити не можу, казав фякрови заїхати до священника і попросив склянку молока. Сам священник мені виніс, я випив і відїхав на дворець, але поїзд фуркнув мені з перед носа. Вертаюся в місто і завертаю знов до священника. Ситуація змінюється. Входить до мене до покою з священником якийсь добродій з чорною бородою, священник опускає комнату, добродій з руками в кишени приступає до мене і заявляє: „Пане, тут численна родина. Ми нікого на ніч не приймаємо. Прошу опустити мешкання“. Я попросив служницю, щоби мене убрала, а парібка, щоби мене випровадив, тоді добродій збентежений запитав: „Перепрошую вас, я так не думав, я хотїв лише довідати ся, що ви думаєте зробити з собою. На то я відповів: „Їду на село С. А чому не до готелю, бо маю при собі гроші на лічення. А де-ж коні? „Таж відїхали. Зараз прийдуть“. Цей візник зробив 4 милі дороги і коні не можуть їхати далі. „Перепрошую, я так не думав. — Непорозуміння. — Я казав винести крісло на двір і не входив більше до хати. — Це діяло ся в домі о. Филімоновича, пароха і совітника в С., року... в місяці липні. Такий бруд, таке brutальне поведіння з хорим, якого навіть слуги жалували, мусить бути нап'ятоване публично. Квоту 1 кор. за склянку молока і кусник хліба, щоби не потерпіла страти численна родина, посиляю на руки о. пароха.

З поважаннем
Ярослав Кедрина
урядник „Народньої Сили“.

В кілька днів в „Надісланім“ була оця відповідь :
„На клевету, уміщену в „Громадянині“ паном Я. Кедриною, повну злобних інвектив з перекрученням фактів і зовсім безпідставну, уважаю низче моєї чести блище відповісти, тим більше, що напасник на мою і мого дому честь, п. Я. К., не тільки фізично дуже хорий, але в наслідок того нервово страшенно аж до невідповідальности розстроєний“.

о. Филимонович
парох в С.“

З появою цьої нотатки вислала дирекція до о. Филимоновича письмо з перепросинами, а вечером прийшов в тій справі окремо президент Дорош, приказав вести карне слідство проти Кедрини і другим письмом повідомив про це розяреного пароха.

Кедрина не вертав вже до „Нар. Сили“ по дисциплінарку, лиш в кілька днів переніс ся на вічний спокій.

Шулїковський спізнив ся на похорон і коли виходив на поверх, слуги похоронного заведення зносили домовину Кедрини. Шулїковський заговорив ся з кимсь і не бачив нічого, тимчасом домовина на скрутї з гори на волос не розвалила йому голови.

XXXI.

По загальних зборах відпоручники персоналу вислали гратуляційну телеграму до дра Малицького. З провінціональних товариств і повітової народньої організації прийшло на руки Ярвича друковане запрошення на святочне прощання Малицького, опісля він перенісся до столиці і коли станув в дирекції „Нар. Сили“, Шуліковський своїм звичаєм подав йому два пальці, придержуючи великим до долоні невідступний, затесаний оловець.

— Ви, пане товаришу, здібна людина, в силі віку і здоровля, маєте за собою опінію характерного і працюючого чоловіка і такий нам тут в сам раз потрібний, тільки позвольте сказати собі в чотири очі від мене як людини досвідної — у вас нема громадянської відваги.

Шуліковський загикав ся сміхом, поклепав Малицького по рамени, дивив ся бистро в очі і говорив далі.

— Громадянська відвага мусить іти в парі з енергією. Знаючи нашу ледачу суспільність, признаєте мені, що у нас кожна людина з добрими намірами мусить іти відважно вперед, просто на перебій, инакше візьмуть його під ноги. Прошу вас, — на що далеко шукати прикладів! Представте собі моє становище між моїм персоналом і нашою нещасною пресою, яка „має стояти на сторожі суспільної етики“ — прошу! Уявіть собі що я угнув ся би під напором персоналу і всяких

газетних напастей... На моїм місці людина завзята, чи „мстива“, як мене мої люди називають, розігнав би половину банди на чотири вітри і був би спокій! Але я, п-ні, маю милосердя, бо це сліпі молодики, яким перевернуло ся в голові, а по друге бідаки і нероби до того степеня, що ніде для них місця нема і погинули би під тином як руді миші! Як бачите, не задля якоїсь помсти, але для власного вдовілля бажаю, щоби ви заняли ся переведенням карних слідств, тим більше, що я тепер зайнятий над міру і понад свої сили всякими звітами, а інші панове біжучими роботами й не можу їх відривати, отже на вас, п-ні, спадає обовязок розглянути ту справу докладно і на засіданнях дирекції, в міру призбираного матеріялу подавати точні реферати. Не даю вам, пане товаришу, ніякихъ вказівок до якогось загостреного поступованя -- тим більше, що ви правник так само як я, отже лишаю це виключно вашій набутій практиці, але ходить мені головно — і на се, пане, кладу натиск. щоби ви розпізнали характери моїх панів і потім самі з рукою на сумління сказали, по чийй стороні правда. Прийдете до пересвідчення, що я, чи дирекція тут винна, то маєте подати це нам в своїх вислідах. За вашим, п-ні, вибором на той уряд промовляє ще і це, що на скільки мені відомо: ви одинока людина на цілу дирекцію, до якого персонал має довіря, симпатизував з вашим вибором на члена дирекції підчас загальних зборів, отже праця не буде для вас трудна, а зібрані докази покажуть вам і нам, як на будуче маємо далі поступати. Я натякнув перше на громадянську відвагу. Ясно витичена мета нашої інституції, мій пане, вимагає рішучого, свідомого, самопевного поступовання, всякі побічні мотиви сходять тут на дальший плян. Ми не маємо часу бавити ся дріб-

ницями. Я покликаний тут на чоло з волі народу і вибору загальних зборів з перед літ, поставив собі за ціль: не уступати ніколи нікому і так впаду тут колись як жовнір на постерунку, завдання це трудне. Коли не чуєте ся в силі, то краще зробіте, як нині уступите з свого уряду, коли-ж бажаєте своїм трудом причинити ся для добра інституції, то раджу вам брати приклад з мене.

Шуліковський пішов до стола, при яким урядовав др. Ціп, взяв жмут протоколів і подав дрови Малицькому.

— Маєте, пане, на свій перший виступ оцю справу: Є тут серед боевого комітету мого персоналу між іншими такий пан, що називає ся Петро Байда. Урядник це безперечно здібний, відомий серед загалу організатор і бесідник, був зайнятий у мене через якийсь час як кореспондент, але чоловік з него непевний, як кажуть: не з одної печі їв хліб. Коли серед персоналу вибухнув бунт, він перший станув до проводу і від того часу зачав занедбувати ся в урядованню так, що я вкінці мусів перенести його до іншого відділу. На самостійнім становищі не міг я лишити його далі, бо він використав би це для зовсім інших цілей, зрештою я тут сам не є самостійний і підлягаю загальним зборам і Надзірній Раді, але щоби не дати йому занадто відчутти кари, переніс я його під його товариша, Дмитра Патика, з яким він не лише живе в приятельських зносінах, але стоїть з ним разом в делегації персоналу. Думаю, що ліпше і краще не поступив би на моїм місці ніякий директор на цілій земній кулі і для зрілого чоловіка цей один поступок з моєї сторони був би вже рішучим доказом доброти і прихильности для моїх людей. Пан Байда тимчасом не змінює свого пове-

дення не оказує ніякої поправи, тільки з питомою упертістю веде далі боротьбу з дирекцією. Візваний до порядку в урядованню через п. Патику, свого приятеля, члена делегації персоналу і теперішнього свого начальника, відмовляє всякого послуху. З тою самою скаргою на п. Байду прибігає тут до мене десять разів денно п. секретар Сірко, далі п. інспектор др. Ціп, отже прошу, возьміть тепер урядові пригадки тих панів, покличте п. Байду до переслухання і зробіть з тим всім лад, бо я сам не годен дати ради.

Шуліковський сказав це певним, рішучим; голосом так, що справа мала всі ціхи імовірности, але для дра Малицького, як на початок, було то тяжке і неприємне завдання. Була це людина новітня, поступова, при тім радше учений, фільольог, статистик, чим адвокат і урядник. Низький ростом, спокійної вдачі, любив муравлину працю і не вмів обертати ся в ярмарковій сутолоці життя. Його званням була філософія, але за студентських часів, коли залунали перші кличі вольної думки, ідеї демократизму і визволу робітництва полонили його, він за соціалістичні змагання втратив факультет і мусіє перекинути ся на чужі по його нутру студії прав. Працював в редакціях, опісля отворив адвокатську канцелярію, при виборах вийшов послом до парламенту, але під тяжку добу національної боротьби та переваги ворожих сил всі ті гамірні поля не були пригожі для його характеру, і вдачі. Він зневірів ся в своє становище. Його мрія: викладова саля, бібліотека, добірний гурт слухачів, уступила з конечности місце урядникови в „Нар Силі“. З поза золотих окулярів гляділи його розбільні, смутні очі, на чолі осіла задума ученого. На переднівку народнього відродження ішов він як свіжа жертва в сутолоку непевних

обставин, де люди безоглядно толочать собі по мозолях і головах.

Взяв акти протоколів, перекинув їх і вповів сухо:

— Я виджу тут лише самі урядові пригадки. Чи противна сторона не подавала від себе ніяких жалоб?

Шуліковський зипунив ся на хвилину, врешті вповів:

— Добре, що пригадали мені. Нема там також письма Байди?

Директор пішов ще раз до довгого стола і витягнув з актів жалобу Байди на провокацію Ціпа.

— Дякую, — вповів др. Малицький і пішов до другої комнати. Сів при бюрку і задумав ся. „Злий початок. Попав я між молот і ковало“. Переглянув оба письма, взяв листовий папір з фірмою „Нар. Сили“ і написав до Байди:

„Оцим запрошую Вас прийти нині о годині 12. мін. 30 до льокалю „Нар. Сили“ до мого бюро в ціли переслухання Вас в справі жалоби п. Дра Ціпа на Вас що до взаїмних закидів.

Переслухання потреває до 2-ої години.

З поваженнем

Др. С. Малицький
член надзірної Ради „Нар. Сили“,
виделсгований через Дирекцію до
переведення доходжень“.

Байда зрозумів положення, але інші члени персоналу, вже перед тим над міру подразнені, не вспіли опанувати своїх нервів і при переслуханнях закинули Малицькому, що він не повинен був приймати такого уряду. Робітники надіяли ся що він прийде в поміч їх слушним змаганням, а не як новий карний орган з рамени дирекції. Коли він дійсно прийшов тут на те, щоби лише тримати з дирекцією, то робітники звер-

тають увагу, що на тій дорозі поховзнеть ся йому нога.

Був це немилий момент. Малицький заявив, що їхав тут з зовсім іншими замірами, а тепер, на жаль, видить, що помиляв ся в своїх поглядах.

Двері до другої канцелярії були відчинені і коли Ришкунда, Рубай і Ярвич вийшли, Шуліковський станув на порозі і сказав:

— Прошу, оце найліпший доказ, пане товаришу, з яким елементом ми тут маємо до діла!

При рішеннях та ухвалюваннях доган і кар на письмі засідав Шуліковський і Любаска, а присуди давали підписувати Малицькому.

Це дало нову притоку до розчаровання і зневіри робітників до Малицького.

— Гадав чоловік, що в голову почухаєть ся, а тимчасом вибрав собі око. Ми розбивала ся за ним і скрутили новий бич на наш хребет.

Шуліковський не числив ся з новою силою. Коли Малицький прийшов і просив свіжої роботи, він сказав:

— Ви не маєте роботи? То довбайте в носі. Прошу взяти перо і блянкет з фірмою „Нар. Сили“, напишемо кондоленцію до вдови по д-рі Савчині.

Шуліковський заложив руку в кишеню, в правій держав олівець і папіроску, ходив по канцелярії і диктував, Малицький писав за ним.

— Покійник — *II* велике напишіть, добродію...

На порозі станув др. Ціп з газетою в руках. Шуліковський спитав:

— Маєте там свіжу напасть?

Взяв нове число „Радикала“ і читав продовження про непорядки в „Нар. Силі“. Були там дати, а навіть числа актів, при яких зайшли помилки на шкоду членів.

Шуліковський спитав Ціпа, відки ті дати і цифри

могли дістати ся до часопису, на це той відповів, що в відділі поданих актів працює Рубай і Ришкунда. Сам Ціп в цій справі може лише стільки сказати, що менше-більше перед чотирма тижнями запримітив, як оба ті панове в спосіб для него підозрілий перешукували в тих актах і він доніс про це зараз секретареві Сіркови.

Любаска наставив з сусідньої комнати лисину як мідяний рондель, підіймив лице в гору, глядів крізь подвійні окуляри і слухав уважно.

Шуліковський попросив його блище, обернув ся до Малицького і сказав:

— Киньте, пане кондоленцію пок. Савчина, а спишіть протокол з паном дром Ціпом, переслухайте Сірка і нечаяно зробіть порядок з Рубаєм і Ришкундою.

Роботи було доволі, паперу змарнувало ся багато, а на другий день найстарший урядник, начальник маніпуляційних відділів, Іван Ришкунда й оціночник реальностей Єфрем Рубай, оба найповажнійші члени делегації персоналу дістали півторааркушеві присуди, підписані через дра Малицького, на основі яких дирекція наложила на них дисциплінарну кару через віддалення з служби з утратою всіх службових поборів. Присуди були однозвучні, начинені одними і тими самими провинами, датами і параграфами службових правил. Між головними провинами було те, що з актів Банку були видані інформації в виді дословних виписок особі до того непокликаній, іменно авторови статті п. н.

„Непорядки в Нар. Силі“, а це стало ся не без співучасти обвинених і тим нарушили вони урядову тайну, далі що один і другий в невідповідний і образливий спосіб виступив проти дра Ціпа і бойкотував молодших товаришів, між ними того, що обікрав Банк в стемплях на

суму 10.000 К. і того, що спроневірив більшу суму з агенційного шконтра і всяких інших злодіїв.

Оба урядники заскаржили дра Ціпа до суду за кичення на них фальшивого підозріння. Зачали ся процеси, тяганина свідків, морока інстанцій, компетенцій, багно розляло ся потоками по часописах.

Несподівана суспензія обох передових товаришів поразила решту робітників, підкопала духа і ввела розтіч, зневіру і гниль. Кращі одиниці з дня на день надіяли ся долі обох старших товаришів, придумували політику діла і приходили до бюро з револьверами. Між робітниками счинювали ся бійки, дирекційним протоколам, дисциплінаркам і судовим розправам не було кінця. В сірім, хоробливім напруженню минали місяці. Від часу усунення Ришкунди і Рубая зачало ся зіпсуття й упадок персоналу.

Як оборонець інституції, управи і т. зв. „хрунів“ проти голосів в пресі станув др. Ціп і помістив в „Громадянині“ оцю заяву:

„Супроти поміщуваних в часописах статей з напастями на управу і поодиноких урядників „Нар. Сили“, ми підписані, що входимо в склад персоналу, знаючи справи нашої Інституції блище і докладнійше, заявляємо оцим, що всі мнімі факти наведені в часописах, які торкають ся управи „Нар. Сили“, внутрішнього урядовання або подиноких членів тоїж Інституції, є злобно видумані, навмисне перекручені і полягають на сплетнях ніким і нічим не доказаних, одним словом—є вони в части представлені в крайно тенденційнім і неправдивім освітленню. Заявляємо далі, що з таким скритим, нечесним способом підкопування поваги нашої Інституції, її управи й урядників не тільки не маємо

нічого спільного і не солідаризуємо ся, але дотичні дописи як найгострійше осуджуємо“.

Ту заяву підписав др. Ціп, крім того стягнув майже сорок підписів, між якими побіч людей молодих, свіжих в інституції і несвідомих справи, станули не лише ідейніші, старші урядники, але збратали ся вони з крайно темними духами, яких по тайній конференції стягнув в останніх часах Любаска і Сафат з провінції в характері звідунів і розсипав їх по відділах між персоналом. Був тут і той, що закрвав стемплів на 10.000 К. і той, що спроневірив гроші з агенційного шконтра. Замітне, що Вюн і багато інших не підписали цьої заяви, а до Байди, Ярвича і Немирича др. Ціп не смів навіть приступити.

Суспензія Ришкунди і Рубая тягнула ся без успішного поладнання, оба тратили час і гроші на сходини і конференції з всякими посередниками, Шуліковський здвигав плечима і заявляв, що справа від него не залежить, він до неї зовсім не мілає ся.

— Вибрали, панове, собі пана дра Малицького, отже йдіть до него. Він переводив слідства, списував протоколи, підписував присуди. Самі панове розбивали ся за ним а тепер приходите до мене.

Любаска піддав через Малицького плян, що коли Рубай і Ришкунда подасть заяву в „Громадянині“ і коли оба відкличуть і осудять напасти на Шуліковського по часописах, дирекція прийме їх знову до „Народньої Сили“.

Притиснені оба обставинами й утратою літ служби, зладили заяву, але її доповнив ще др. Малицький і вона появилася в „Громадянині“ в оцім виді:

„Низше підписані заявляємо, що не солідаризуємо ся з статями і дописями, які були поміщувані в краєвих і заграничних часописах, а представляли відносини в

банку „Народня Сила“ в некориснім світлі й ображали членів „Ради, Дирекції і Персоналу та осуджуємо неправдиві закиди і напасти проти тих осіб. З окрема висказуємо наше обурення з причини тяжких образ, нанесених Вп. Дру Л. Шуліковському, директорови Банку.

Іван Ришкунда, Єфрем Рубай
урядники „Нар. Сили“.

Шуліковський обіймив і поцілував Любаску, оба реготали ся як чорти.

Коли Ришкунда на другий день явив ся в дирекційній канцелярії, Шуліковський прибрав скромний, байдужий вид, здвигнув плечима і вповів:

— Я ні про що не знаю, ідїть до пана дра Малицького, він має вашу справу в руках.

Др. Малицький пішов до обох директорів, Любаска піддав йому на ухо, що ця заява гарна, але вона ще не вистарчає, треба щоби представники персоналу, а головно Ришкунда і Рубай скликали збори персоналу, знесли бойкот і окремим письмом з підписами повідомили про це дирекцію.

В інтересі обох товаришів скликали робітники збори, знесли бойкот і виготовили жадане письмо до дирекції.

І це не вистарчило.

Любаска піддав, щоби правиця і лївиця робітників зібрала ся і виготовила просьбу до дирекції за обома товаришами.

І це стало ся, але воно ще не догодило, Любаска піддав, щоби оба суспендовані в означенім дни і годині явили ся в дирекційній канцелярії і в присутности відпоручника Надзірної Ради та членів дирекції перепросили бойкотовиних і нападаних по часописах членів персоналу, а то: секретаря Сїрка, Сафата, Макама й ин. Любаска подав на картці назвища тих урядників, практи-

кантів і дістарів і велів Малицькому вичислити їх в окремім письмі до обох суспендованих.

В означеній порі йшли оба до „Нар. Сили“. Порт'єр подав Рубаєві лист. Коверта була адресована по польськи, поштова печатка: Освенцім. Він отворив лист і читав:

„Поважаний Пане!

Вичитавши Вашу заяву в „Гомадянині“, я бувший Ваш товариш у „Нар. Силі“, студент, який покинув ту прокляту буду і йду в світ між чужих шукати кращого хліба, не вірю в те, що прочитав, і думаю зовсім певно, що це фальсифікат. Коли б одначе справді Ви за миску сочевиці зважили ся своїм чесним іменем заманіфестувати лаполізіє сатрапа, — Ви, що спричинили й вели цю кампанію в нутрі товариства, то я, що цілував ся з Вами на писки, бриджусь нині Вами й погорджую Вами, а зокрема поговоримо об тім де инде. Оправданя тут не має місця з Вашої сторони.

Студент.

Рубай отер піт з чола й, роздражнений, сказав до Ришкунди:

— Ідїть самі, я не піду!

— Що ж стало ся? — спитав Ришкунда.

Рубай подав лист.

Ришкунда прочитав і сказав:

— Ходїть, зробіть це для мене, Я ж маю жінку, діти...

Рубай виймив портфель.

— Кілько вам треба на удержання? Кажіть, я вам дам, але до хамів не піду. Я вже досить понижав себе, а вони грають ся з нами, як кіт з мишею!

Ришкунда зачав представляти річ так, що йому самому не випадає йти, це зробіть кепське вражіння,

попсує справу, зрештою, це остання проба і жертва. Рубай був людина благородного серця, він дав ся намовити і вповів, зітхнувши :

— Спробую ще цей раз, але знайте, що роблю це тільки для вас як товариша й ваших дітей.

В дирекційній канцелярії чекав уже відпоручник Надзірної Ради, старенький шамбелян, о. Горлиця. Діетарі-молодики з табору т. зв. хрунів потручували в передпокою один одного до канцелярії й підсміхували ся.

— Ідїть!

— Ідїть ви, я не піду!

О. Горлиця, Шуліковський, Любаска, Малицький і Сїрко стояли коло дирекційного бюрка на лівім боці, по правім сходили ся і ставали несміливо півколесом старші й молодші функціонарі. Між ними той, що вкрав на стемплях 10.000 кор., і той, що спроневірив гроші з агенцій.

Рубай і Ришкунда ввійшли в канцелярію. Шуліковській розглянув ся по гурті і сказав :

— Не виджу тут ще пана д-ра Цїпа, прошу його також попросити.

Рубай промовив живо роздражненим :

— Пане директоре, прошу придержувати ся точно того письма, яке ми дістали. В тім письмі не стоїть, що ми маємо перепрошувати також пана д-ра Цїпа.

Шуліковський глянув по своїм крузі і сказав до Малицького :

— Як же це може бути? Я ж виразно підчеркнув, що ходить тут також про особу пана д-ра Цїпа!

Малицький замняв ся, Любаска потакував за Шуліковським, Рубай і Ришкунда подали свої письма директорові. Д-ра Цїпа дійсно там не було. Сїрко визвірив ся на Малицького.

— Це неточне вивчення дирекційної постанови, прошу вважати, так не повинно бути!

Шуліковський і Любаска впер ся, щоб попросити д-ра Ціпа.

Рубай заявив рішучо:

— Ні, панове, я не можу робити на собі „гаракірі“! Того чоловіка, який постійно провокував нас, а опісля подав фальшивий донос і був пружиною цілого нещастя — я не можу й не буду перепрошувати! Він повинен передовсім мене, а потім нас усіх тут перепросити!

Шуліковський зложив ся покірно і здвигнув плечима.

— В таких разі не прийде між нами до згоди. Дуже мені прикро, але як панове видять, я тут безрадний.

Рубай вповів: „Моє поважання!“, відвернув ся й вийшов. За ним вибіг Ришкунда, задержав на сходах і почав уговорювати. Вийшов старенький о. Горлиця і почав також дуже просити:

— Пане Рубай — для святого спокою, а потім я відправлю акафист до Пречистої Діви-Богородиці, і все буде добре! Зробіть це для мене! Послухайте старого, досвідного чоловіка!

Довго старенький просив, але Рубай не дав ся намовити.

Ришкунда вернув ся сам до дирекції...

Др. Ціп триумфував того дня. З криком на цілий коридор викинув Бойка, який від літ складав у „Нар. Силі“ гроші і прийшов зі сливками, щоб „між своїми панами заробити кілька шісток“.

Опісля др. Ціп повеселійшав і зайшов у розмову з молодим, непоказним селянином у ліквідатурі.

— А хруні в вашім селі є?

— У нас село просвічене, хруня ні одного нема, але одно мені не може помістити ся в голові, що тут

між панами, як пише „Радикал“ є хруні. Сумно, коли відти, відки має бути приклад, іде непорядок... Темному хлопови не можна дивувати ся, але коли просвічений панок піде на злу дорогу, то говори до него як горобячим шротом у крокодила...

Двері до другого відділу були відчинені, до Палія прийшов товариш з шкільної лави, укінчений правник, розмовляв з ним і розглядав ся по окруженню, врешті, замітив д-ра Ціпа, станув здивований, сів Палія за рукав і спитав пошепки:

— Ти, слухай — відки він тут узяв ся в вас?

— Хто такий? — спитав Палій.

— Та ж Ціп!

— Або що?

— Ти не знаєш нічого?

— Ні.

— Та ж цей падлюка на університеті в Відні був тайним, платним агентом, ходив до „Січі“ й доносив поліції про все, що діяло ся між нами. Справа викрила ся, й одного гарного дня кількох товаришів прицупнули його, звалили на лавку і всипали 25 палиць! Опісля переніс ся він до Праги й був на услугах тамошньої поліції.

Палій аж затремтів, заскреготав зубами й затиснув могучі п'ястуки. Не міг видержати, побіг до д-ра Ціпа і сказав рішучим, мужеським тоном:

— Пане докторе Ціп, ви були в Відні і в Празі платним агентом, доносили поліції на нашу студенську молодіж, а тепер прийшли верховодити тут як інспектор персоналу!

Др. Ціп побілів, як крейда, і станув укопаний.

— Хто вам це сказав?

— На це є свідки, які дали вам у „Січі“ 25 буків!

— Подайте мені їх, я віддам справу до суду.

— Добре!

Новина мигом рознесла ся між робітниками і в кілька днів виринула на шпальтах „Дзвона“.

Др. Ціп заскаржив редакцію за образу чести, справа опинила ся перед лавою суддів присяжних, свідки місцеві й замісцеві, люде на становищах, лікарі, інженери й урядники потвердили свої докази, два оборонці Жиди підіймили ся справи, сеніор палати адвокатів боронив обвинителя, молодий адвокат станув по стороні бідолашнього, бородатого редактора Гудза, обі оборони стерли ся в приступах і протинаступах річевого матеріялу на основі зізнань свідків — др. Ціп прорізав процес більшістю голосів, заплатив кошти й на другий день рано в 7-ій вхопив з кілка свою стару бунду і щез раз на все з „Народньої Сили“.

Ряди ідейного товариства серед робітників страшенно змаліли, одні спочили в могилі, інші пішли в широкий світ глядіти кращої долі, справа робітників спочила на плечах кількох ледви одиниць, але мимо того сповнили ся по части слова юного бесідника Івана Чорнодолі, який давно перед тим на зборах персоналу звивав товаришів до віри в те, що правда побідить силу.

Під сим наголовком помістив віденський орган приватних урядників лепську оборону молодого адвоката з процесу ред. „Дзвона“.

XXXII.

І це не вистарчало. Шуліковський, Любаска і Спілка не тратили рівноваги й вели витревало далі свою роботу. Хоча по довгих короводах поробив він заходи коло емеритального фонду й пустив його в рух, але при тім фондї пообщивав робітникам літа практики так, що не один бачив у тім добродійстві лише безпеку дирекції.

Перед реченцем кар делегатів у формі здержання 5 і 3-літніх додатків на 2 роки, зложив персонал першу рату і враз з окремим представленням річі на письмі зложив гроші на руки президента Дороша з просьбою, щоб передав їх дирекції до виплати покараним. Таким чином бажав персонал повідомити президента й дирекцію про свою постанову й зазначив при тім у своїм письмі, що дальші місячні вкладки буде висилати вже на руки дирекції. Письмо кінчило ся цими словами:

„Просимо дарувати, що не подаємо підписів, але це, як знаємо з досвіду, потягнуло б за собою нові доходження і протоколи, яких ми вже доволі зазнали. Товариші покараних делегатів“.

Президент у порозумінню з дирекцією не виплатив тих грошей покараним делегатам, тільки передав їх до емеритального фонду.

Цей свіжий, явний доказ злої волі підкопав до решти довірря персоналу до президента. Сірі робітники фінансової інституції мали краще вироблене поняття

солідности в грошевих справах від своєї управи. На основі того поняття виходило, що не передати чужого добра до означених рук рівнало ся спроневірненню. Персонал переконав ся ще раз, що серед дирекції й цілої Надзірної Ради немає ні одної людини прихильної для себе.

Немирич сказав до Байди й Ярвича:

— Нам слід освідомити собі, що в нашій управі, з виїмком, може, одиниці, самі смертельники, які прийшли для наживи. Жаден не знає ціли, не розуміє справи, не чуваєть ся до відповідальности своїм іменем перед історією. Хто без свідомости береть ся до якогось народнього діла, поповнює легкодушний злочин. Треба руки, щоб потрясла і збудила оспалих, темних поганців.

Немирич був блідий, понурий, мовчаливий, його вялила біла гарячка, він носив ся з плянами, але не виявляв їх перед ніким. Працював без упину й, коли одної ночі мав заложити пекельні машини під чотирма кутами „Народньої Сили“, щоб висадити її в воздух, почув за стіною сутерин лепет і спів. Це були діти возного і сторожа. Немирич збудив ся, вернув ся домів, забрав инші річі й вийшов удруге. Пів до 10-ої вночі відчинив двері і всунув ся до реєстратури. Млавий по-світ всотував ся з чотирикутного подвірря, окруженого довкола скринєю мурів „Нар. Сили“. Немирич пішов у кут, підпалив губку, обвив клоччем і запхав під величезну полицю з актами. Коли висунув ся, з другого кута станув перед ним Шуліковський. Немирич вихопив бровнінг, стрілив два рази й висунув ся з реєстратури на пуге подвірря. Продув гримав дверми брами.

Темними вуличками зайшов Немирич до далекого, затишного ресторану й казав подати собі вечерю. Пригадав собі, що від довшого часу не читав газет, узяв

одну з вішала, але в тім часі надійшов Ярвич, звитав ся, сїв коло нього й оповідав анекдот покійного Черепка: Стрінув сліпий кривого і спитав: „Jak rapu idzie?“ „Ot, jak rap widzi“, — відповів кривий. Черепок умів ілюструвати ту сцену все иншим тоном і рухами відповідно до настрою. Оба товариші на переміну казали подати напоїв і провели час на розмові до півночі. Заплатили, Ярвич лишив ся ще в корінному склепі, щоб купити чаю, Немирич вийшов наперед і чекав. Ходив перед склепом, нараз станув, похилив голову і притулив долоню до чола.

— Зараз, з ким я це тут був?

Містичний страх повіяв на нього. Оце забавив він тут перед хвилиною дві години з людиною й тепер не знає з ким. Дивні річі діяли ся з ним. Все йшло млинком довкола нього. Стояв у заверюсі життя і смерті, Підійшов до скляних дверей, станув на пальцях і глядів в середину склепу. Ярвич забрав пакунок і йшов до дверей. Немирич збудив ся.

Почував себе на новій дорозі. Була це друга фаза в його життю, мужеський вік духа. Глибока, винїжнена вражливість на позасвітні гомони, вигострений, бистрий змисл у тайнах буття вказували його власну випадкову появу, яку кинула химерна доля. Знав тисячу хвилин, в яких незвичайно легко міг минути ся, тим більше, що не мав тоді навіть змислу самоохорони й донедавна почував себе як знаряддя далеких, невловимих сил, як осередню надлюдських нашептів. Скривав ся зі своєю духовою еволюцією, сам перед собою попадав не раз у диво під впливом чудасій, що діяли ся з ним. Вряди-годи чув на своїй скрані тасмну, невисказано щиру, цілюшу долоню, то знов захватні, демонські підшепти, від яких леденіє кров. Такий стан був у нього досі,

тепер зайшла переміна. Упереднійше почував ся він за невільника надприродних сил, тепер сам заволодів ними, орудував до своєї вподоби і в тім напрямі вигострював силу свідомости й волі. Був це найвищий і найкращий здобуток у духовім життю людини, але чи дав він йому щастє, осолоду терпінням, чи втихомирив тугу? На тій новій дорозі поширив ся овид, отворила ся бездонна хлань, і коли можна що на світі поіменувати словом, то тільки в позасвітніх межах терпіння одиноке щастє, краще від усього иншого життя, достойнійше від смерти, і туди лише нехай ведуть тебе струджені ноги й вічно тужне око, бідний самотнику, непосидющий, коханий мандрівче!

На тій дорозі витворила ся в Немирича камінна неустрашимість. Нічим було для нього в леда хвилю кинути ся з найвищої гори в безодню. Як побачив самохід у спокою, збирала його все жажда вскочити і пігнати осліп на юрбу в мури. Чортівська розкіш розторощити себе, розлетіти ся в безконечність. Сірий день і непевний, смішний скін жахали й мерзли його понад міру людської уяви. Через те зосередила ся і кріпшала його воля тепер в однім напрямі супроти одної колоди, що перегородила русло молодого життя, скувала волю духа й топтала гідність людини. Тою колодою на дорозі самостійности та безмежної простороні життя і краси стояв у очах Немирича Шуліковський, не як одиниця, як директор „Народньої Сили“, але як тип самолюба, як символ самоволі і гнету. Не відси ще впливало джерело „святої“, чи „біснуватої“ хвороби Немирича. Його нищила передусім засліплена суспільність, що покинула душею й серцем народ, потверджувала насліпо погубну роботу Шуліковського й біла перед ним поклони, як перед праведним богом. Громо-

вий, демонічний кінець „Отче-нашу“ — „І не введи нас во іскушеніє“ — передав нам від мрачних епох, від починів людської свідомости й туги недовіря навіть до самотнього, всемогучого духа над світами й посуджує його міріадами діточих і старих набожних уст від до-світу до заходу сонця в цьому, що він може взяти сла-бість чоловіка на пробу, дрозити ся з ним і вводити на спокусу. Де ж та всевідчість?..

Бунт горами хвиль підіймав ся у груди Немирича. Лежав на своїм ліжку, душа зачала мандрівку. Хмарний вечір, старинна башта, чорний ключник отвирас залізні двері до підземелля, Немирич іде вниз камін-ними сходами й чує, як за ним замикають ся заржавілі двері. В підземеллю великий, мурований склеп, Немирич сходить поволі в долину і стає на середині. Вгорі з одного боку закратовані отвори в мурі, крізь них впа-дає світло в сутінь льоху, праворуч перед ним знов підіймають ся сходи довгим, простим рядом угору, аж верх склепу до чотирикутнього отвору. Немирич іде угору до отвору, пролазить крізь нього й видить перед собою в долині такий самий величезний льох, який лишив за собою. І таксамо сходить він удолину, стає на середині, глядить даром до закратованих отво-рів, які виходять на світ і поволі йде знов уперед дов-жезною, як день, лінїєю сходів угору. Так перейшов він терпеливо сім льохів, а всі були як перший.

Збудив ся. Довкола темно, на вулиці храпіла гар-монія, піяки ломили штахети, відвалювали плити з хід-ника, завели похоронну пісню, дівка заливала ся наві-женим сміхом.

Немирич запав у сон і знов зачав мандрівку по підземеллях, і були вони нудні і прокляті, як дні його життя. Попри стіни двома лавами стояли кістяки то-

варишів, як у катакомбах Гуапајуато в Мехіку або під монастирем у Палермо.

Застогнав і перекинув собою на другий бік.

Перед ним станула мала яма, викопана його руками й його безіменний синок.

„Як пса втовкли ми тебе в сиру землю й розійшли ся як вороги...“

Схопив ся, сів на ліжку й оглядав себе. Похилив ся до колін, спер голову на руках, утома кинула його на подушку.

На сходах „Народньої Сили“ сидить Скоропад у лахміттю, у груди велика рана, він мачає палець у крові й малює геометричні фігури на стовпі під гербом народу з монограмом Банку. Був блідий, вихуділий, глядів глибоким оком на Немирича й мовив смутно:

— Ти вдарив мене в лице, але я не гніваю ся на тебе. Життя побивало мене, не ти —

І хитав головою —

— Так — так — так —

І розвівав ся в сірій млі, як жертва чужого злочину. Немирич схопив ся й підіймив нервозний крик.

Поволі вслухав ся в тикання старого будильника й вичував такт слів: „Крути-верти, треба вмерти!“

Від-часу-до-часу годинник запиняв ся на останніх складах і повторяв їх уперто по кільканацять разів: „Треба вмерти! Треба вмерти! Треба вмерти!“

Ходив по покою й розсліджував, наскільки другий склад тикання годинника й темпо правої ноги ріжнять ся від першого руху.

Отворив вікно, спер ся на варцаб і глядів у глуху, темну вулицю. Була хмарна, душна ніч. З партеру долітало храпання, як би тягав воловодом по возових драбинах. Немирич глядів у челюсти отворених вікон,

що дивилися на вулицю. За одним замер скоботливий жіночий хихіт, за другим грюкнув стріл, аж лилик звертів ся нагло в воздух, за далекою стіною зойкала породіля і приводила нове життя, нову долю, нові терпіння, а ген скрипка чортівським stacatto-м виводила химеру Паганінія. Немирич звернув увагу на один по-тайний звук. Оце муром, стінами, як телефонічним проводом, доходив з далекої пивниці легкий стук клевчика, і від часу до часу чути було дзенькіт металевого кружочка. Хтось підроблював гроші... На городі завив пес, коти дерли ся як душені діти, далекою вулицею трубів самохід, як-би зачинав похоронний марш Шопена.

З заведення нервових недуг утік хворий, блукав голий по заулку і щиро плакав.

На город висунула ся тихцем постать у прости-ралі. Підіймала рамена вгору, врешті опинила ся коло довгої нижі в мурі. В нижі лежала постать у лахмітті, скулена як у лоні матері. Постать у біллю сіла коло скуленого чоловіка, а той не звертав на неї уваги, лише дивив ся непорушно на шпитальний огород, на яким блимала одинока ліхтарня. Постать у біллю спитала врочисто:

— Над чим думаєш, самітна душе?

Повільним, сонним голосом відповіла темна постать:

— Вглибляю ся в загадку світів і не хочу розв'язувати її. Я доктор філософії і з цілої науки не довідав ся навіть, де грянця неба, тому не живу на те, щоб розв'язувати загадки, лише щоб поглибляти їх.

Біла постать устала і поклонилася темній.

— Чи чував ти, великий самітнику, про смерть бога? Так, бог, усі боги вимерли, тепер я настав по них, я тепер одинокий бог і також не беру ся розв'язу-

вати тайни. Розвіяла ся ошука раю й пекла, лишилось життя. Життя сотворило рай і пекло, а як пропав рай, лишило ся тільки пекло між людьми.

Немирич роздягнув ся й ляг. Сонні мари пересували ся перед ним як у обман-краю. Височезний заступник секретаря, Сірка, прозваний „Драбина“, іде дзвона з маленьким, покійним Черепком. Врешті, Черепок лягає в домовину, „Драбина“ підходить до нього й питає:

— Як ze panu idzie?

Труп розхилив рамена й відповів смутно:

— Ot, jak pan widzi....

Небесний трибунал покликує покійного Паланицю, щоб показав, як виглядає гайдамацький танець. Паланиця пустив ся у присіди, кусень сукна, яким, замість спідних, обгорнули його ноги, відлетів, чорні рукави з полами зісунули ся на лікті, бо на плечах не було сукна — божий трибунал ухопив ся за живіт і вибухнув громовим реготом на ціле небо.

Макам, прозваний „Вертикишка“, вертає на ровері з похоронів жінки, на голові пікельгавба, в зубах вірджіно.

Шумить зелений парк у сонці, Скоропад іде назустріч Немирича й каже:

— Я перше нехотячи засмутив тебе, але покійники мають розвеселювати своїх лепських товаришів у пригоді і смутку. Ти найбільше з усіх „любив“ Шуліковського, за всяку ціну бажав мати одну фотографію, отже ходи, справлю тобі несподіванку.

Немирич муркнув з цікавості і всміхнув ся, Скоропад веде його до спальні Шуліковського, ховає за портієру, а сам лізе під ліжко.

— Так, настав очко і гляди, що буде далі.

Входить Шулїковська й роздягаєть ся.

Шулїковський приходить з бюра, стає на порозі спальні й очам не вірить. Його жінка, висока, суха, як хмелева тичка, пригадала собі молоді літа з цирку й робить ломані вправи. Станула на руках і викинула ноги вгору до стїни. Без трикотів.

Шулїковський веде її на ліжко, Немирич запер у собі дух і трясеть ся від сміху.

— Па-ра-да!

По скінченій програмі Скоропад вистрілив з револьвера й закричав на весь голос зпід ліжка:

— Віва-а-ат!!

Немирич схопив ся як звір. У кімнаті було темно й тихо. Мацав по столі, знайшов сїрники, засвітив і сїв на краю ліжка. Був змучений, роздражнений, у лівій груді під серцем дряпав біль, долонї і стопи пекли як від гранї. Закурив папіроску, руки дріжали, лице блїде як мара, волосся прилипло до скранї, око світило ся дико.

— Отрута, — шепнув. — Страва, повітря, праця, люде, ява, сон, життя, — все отрута.

Похилив голову на колїна, очі злипали ся до сну. Хитав головою з права в лїво. Солено-гіркий квас заскоботав у горлі, він прочуняв, взяв лямпу й насилу пішов у кухню. Прополоскав горло, вернув ся в кімнату й ляг. Піддавав ся темній нестямі, живчики терпули. Нараз перелетїв по тілі судоріг, як від електричної струї, перед Немиричем мигнуло преясне світло блискавки, аж осліпило, він схопив ся несамовитий. Ляг знов і силував ся не думати. Придавила його втома й морока. Стогнав і хрпів, кидав ся в нестямі, як затроєний, потім лежав, як мертвий, врешті, пробудив ся, не міг уже заснути, лише качав ся з боку на бік. Раз розбирала його гарячка, смертельний ляк будив холо-

дом серце й кидав з просоння, то знов ставало йому студено, він кулив ся і дрожав у пропасницї.

— Танталю! Танталю! Танталю! — кликав досвітній дзвінок недалекої святинї.

Немирич мив ся і пирскав довкола водою, як дикун. Досвітні промінї метали білі рожі на його плечі, малювали ніжні веселки на водних бризках. Вода свіжила тіло, як роса землю. Стояв, як різьба з карарійського мармуру й витирав ся простиралом. Викидав пястуками, рамена свистали в повітря як ременї. Станув в уяві Шуліковський, Немирич змолв блиском рушник у кулю і тріснув як каменем у стїну. В тих хвиликах, коли оглядав ся попри себе, темніло в очах і колотило ся в голові. Замітив гострий, кований бік куфра, накрив його зложеним удвоє коцом і засунув крісло під стіл — воно мало також гострі боки. Все і всюди обминав гострі предмети. Нерви були розбиті, він закурив папіроску й сїв на софу. Журба похилила його, розсівав ся в задумі й бажав спокою.

Зібрав ся й виглянув крізь вікно.

На вулиці журила ся мандолїна як курка з яйцем, дївка жовнірові грала в листок, за далекою стїною зойкала мати й родила нове життя, нову долю, нові терпіння.

Глянув на рушник на підлозі й затремтів. З змінного полотна виглядала вірна маска Шуліковського.

Немирич узяв капелюх і вийшов.

У сїнях „Народньої Сили“ стрїнув його возний і спитав здивований:

— О, пан так рано до бюро! Та ж нинї свято, і пан не мають дижуру.

Немирич збудив ся.

— Так, нинї свято? Я зовсім забув.

Обернув ся до брами, возний ішов за ним і докинув :

— Знають пан, хтось подірвав мій порохівник у регістратурі на вішалі, а під полицею з актами найшов я нині загашену губку з клоччем.

Немирич станув і надумував ся.

— Та-ак — дійсно? Шкода....

— Та власне щастє, була б регістратура згоріла, а за нею ціла „Народня Сила“.

— Ні, я думав про ваш порохівник.

Здалека на розі вулиці увидів Немирич практиканта Обарінка, насунув капелюх на чоло, перейшов через дорогу на другий хідник, щоб не стрінутися з ним. Ішов швидко й, коли був уже далеко, оглянув ся й пішов далі. Нараз на кільканацять кроків стрінув Обарінка перед собою. Немирич ставав що-хвилини при афішах на паркані, відвернув ся до них, як би вони незвичайно заняли його увагу. Вчитував на найбільшій важне поучення про скаженину. Учений магістрат і ще більше учені лікарі подавали до відома, що пес набереть ся скаженини лише тоді, коли другий скажений покусає його. „Відки ж той перший сказив ся?“ — подумав Немирич і зиркнув перед себе — причепа Обарінок ледви рушив з місця на куцях ніжках. Це мучило Немирича докраю. Врешті Обарінок зайшов у склеп. Немирич поквапив ся вперед. За хвилину чує, хтось біжить за ним і кличе. Оглянув ся — Обарінок.

— Чекайте!

Подав малу, товсту руку й зачав добувати духу.

— Маю вам щось сказати, хги, хги, хги... Ви на тім будете розуміти ся, их-ги... Знаєте, их-ги, що мені стало ся?

Немирич заперечив головою.

— Десь тому, их-ги, місяць, ні, не місяць, може, дві-три неділі — на всякий спосіб, більше як два тижні, іду я собі отак у місто, аж чую, щось мене коле отут у стопу, чекайте —

Обарінок спер ся Немиричеві одною рукою на плече, підіймив ногу, показував на підшві й оповідав з сусідсько-сімейною повагою.

— О-тут, видите? . . . Ну, але нічо; болить, то болить, их-ги. Аж на другий день рано, я дивлю ся, а в тім місці, де мене боліло — почервоніло — рана. А знаєте, з чого?

Немирич з нетерплячки почув замість лица студену, залізну маску.

— Ні, — відповів.

— То, прошу вас, у підшві був цвях. І доки черевики були ще нові, то я його не чув, але як золі витерли ся, то він підліз угору, й я так на нього на-колов ногу. Ну, але то ще добре, знаєте, що з того не було якого клопоту, бо я його таки зараз витягнув, і на третій день ні знаку не остало на нозі. Воно ніби така дрібниця на око, але я добре зробив, що зараз це спостеріг.

Немирича облив студений піт, він подав Обарінкові руку, а той спитав:

— Ви, може, ще трохи на прохід, то я також піду з вами.

Немирич показав на найблизчу браму.

— Ні, я тут до одного знайомого.

— То я зачекаю на вас, і підемо опісля разом.

Немирич був у розпуці.

— Не чекайте, я забавлю там довго.

Втік у браму й поволі виходив на сходи. Це мучило його ще більше. Вийшов на другий поверх, зій-

шов долину, вернув ся знов і знов зійшов. Був цілий мокрий. Підходив поволі до брами і смотрів обережно на вулицю. Обарінка не було. Немирич пустив ся прямо до парку. Зайшов у бічну алею й сів обезсилений на лавку. Перед очима снували ся пестрі колісця, скрань боліла, боліли думки, голова здавлена в варстаті, заломаний череп. Перед ним пишав ся великий зільник у колесо, але тепер ті цвіти почали труїти його. Встав і перейшов далі на иншу лавку. Ослаблені очі не могли нічого оглядати, тільки примикали ся що-хвилини. По часі запримітив, що стежкою зпоза круглого зільника суне поволі якась постать. От вона чим раз ближче. Пів-інтелігент, пів-міщанин з сірою, фамілійною парасолею під пахою, ручка назад, добродушне' провінціональне лице, розглядаєть ся цікаво довкола, врешті увидів Немирича і прямує повагом до нього. Немирич устав з лавки, понурив голову й виходить у бік на головну стежку. Чоловічок думає, що Немирич не запримітив його, й заходить йому дорогу з переду. Тут Немиричеві урвала ся терпеливість, він добув усеї сили й пустив ся бігцем через мураву.

Вернув на свою квартиру й сів на ліжко. Утомлений життєм і думками, вдивив ся в стелю, і так минали години.

Стук у сніях, ударило щось у клямку, двері відчинили ся, в кімнату ввійшов великий, чорний пес. Перед кількома літами мешкав у сій кімнаті артист, пан цього пса. Від того часу перепроваджував ся він на кілька місць, а пес не забув за цю комнату й кілька разів у році навідував ся до неї. Глянув по обстанові, станув на середині, глянув на Немирича, підійшов до нього, подав лапу й положив її на колінах. Сів коло ліжка і глядів задумчиво крізь вікно. Долон чола і

віниць ішла біла пасмуга, і через це його погляд угору був якби підчеркнений і робив дивне вражіння.

Немирич сидів плечима до стіни, глядів залюбки у свого німого гостя й хитав у задумі головою. Яка ріжниця між сим звір'ятем а директором і товаришами?... Не міг жити з людьми навіть так, як з тим псом...

Задивився на стіл, там уже місяць лежав без відповіді лист матері. Поїхати до неї! Кілька стацій ділить їх від себе. Встав і з оживленим, бистрим духом наслухував і розглядав ся довкола. На лиці відбивала ся несамоविта втіха, як би нараз відкрив небувалу тайну, або осягнув надземне щастя. Радість припливала повними хвилями в його груди, він випростував ся й зачав бігати в ритмічних підскоках довкола кімнати. Махав до такту руками вгору і в долину, відбивав ся на переміну з одної ноги на другу й бігав, аж задихав ся, і впав на крісло. За той час ніяка думка не торкнула його, лише блиски мигали перед ним, він находив ся в підсвідомому стані безпосереднього відруху організму, життя. Полонив його спокій, налітали думки. Його демон притулив ся знов до нього. „Так, це випробувана справа, що перед важними хвилинами, коли по моїх приятелях перелітає жах невідомого, в ту мить мушу втікати зпоміж них і в крайній самоті, тільки те бе притягаю і стискаю за руку!“

Все в таких хвилинах, коли наближала ся до нього чорна година, чув усім єством, як усуваєть ся йому зпід ніг земля, і тоді його думка набирає надлюдської сили і проверчує опоку в невідомих глибинах. Так і тепер у розстрою й муці задержував спокій і з жахом очікував несподіванки. Неминуча громовиця нависла над ним, життя в деяких людей має страшнійші хвилини від смерти.

Мати, мати! Сонце, земля, вітчина, ненька! Немирич розгадував.

Раз святочного вечера завели гості розмову про жертви до святині. Мати підперла обличчя на руці, слухала, хто які дари зложив, врешті, глянула в далеч, око стало мрачне, суворе, вона вповіла півголосом: „Я цього року справила лише чорну хусту на вітвар і дві ляпки. Хто може знати яким богам: білим, чи чорним...“

Одного вечера мати й Немирич вертали домів. На краю села наймит скинув капелюх перед хрестом, мати вповіла: „Не скидай тепер капелюха“. „Чому?“ — спитав Немирич. Мати відвернула голову й не відповіла. Це діяло ся давно, Немирич був тоді школярем, але гомін неясних слів заняв його увагу і стояв у пам'яті дотепер. Стало ся так, як би мати не висказала цього сама, лише хтось чужий, невідомий зпоза неї: „Тепер чорт сидить під хрестом і готов дати в лице. Подумає, що той покривляєть ся йому“.

Тучу, град, повінь і смерть прочувала вона все наперед. Западе бувало в задуму, треває в ній довго, опісля прокинець ся і рішенням, майже байдужим голосом заповість те, що станеть ся. Це бувало все несподівано, не в пору, коли ніхто й не думав про ніяке лихо, і такий кожний прорік і студений, чужий гомін поза голосом матері будив обурення у присутних і таємний жах, а тимчасом вона найбільше з усіх переживала й терпіла. Сповнювала таємне звання, невідомий, трудний обіт.

У бистрій пам'яті Немирича пересувала ся галерія подій. Він міг мати півтредя року, як попри нього пересунула ся чужинецька постать. Батька не було, виїхав у пильній справі, мати вийшла з далекої кімнати усміхнена, без сорочки, з розпущеними косами. Не

звертала уваги на дїтвака, була захоплена кровю й молодістю тіла. Діяло ся це в ясний день зполудня. Мовчки, несміливо, з таємним жахом приглядав ся дїтвак своїй голій матері й виразові її лица. Була в нїм чортівська втіха роскоші й помсти. Довкола тиша, мати вийшла, дїтвак сидів у куті і хлипав. Тодішню постать матері пригадує йому тепер Покаянна Магдалина старих італійських мистців. Одного вечера не світили дома, і він пригадує собі чужинця як молодого, чорнобрового гостя, що прийшов з якимсь ділом і сидів у куті й сутїні далекої салї. Батько розмовляв з ним півголосом, незрозумілими для дїтвака натяками, мати сиділа не порушно і вдивляла ся в гостя, потім, коли він вийшов, батько здіймив з вішала стару шаблюку, підійшов до матері і спитав понуро:

— Глянь — гостра?

Шаблюка свиснула в воздуху, батько вповів з лиховісним усміхом: — Так лише раз і — перша голова на вязах... Друга не виросте.

Мати побіліла, як полотно.

Потім Немирич пригадує собі, що мати стала мовчалива й поводи́ла ся так, як би лиш одна думка полонила її. Поза тим ніщо й ніхто не займав її.

Инша хвилина.

Батька нема дома, мати лежить на долівці й зойкає, повитуха пораяєть ся коло неї, дїтвак заглядає крізь дїрку у дверях. Рухи баби схожі до хижацьких рухів павука, що пораяєть ся коло мухи, її уряд нагадує служанку чорта, врешті, чути квиль немовляти, повитуха виходить, розстелює перед сїнешним порогом кожух вовною на верх, іде з новородком надвір, вертає в дїм, мимрить під носом якісь поклики й сама відповідає

на них, іде по кожусі до другої кімнати й запирає за собою двері.

Инша хвилина.

Малого дїтвака кличе мати на замковий парк, каже чекати на стежці, сама йде за корч. Дїтвак видить усе. Вона виходить, дає йому в ручки лист зїлля, зложений у пачку. Поневолі йде він за матіррю, але гидить ся нею. Відвічна зрілість душі дитини. Немирич довгі літа даром шукав цієї загадки в демонольогічних монографіях.

— Крути-верти, треба вмерти! — повторяв в-одно старий будильник.

Немирич приступив до нього, покрутив ключем, пружина в годиннику злетіла з якора й почала шипіти й тиркотіти з шаленим гамором.

Зібрав ся, замкнув хату й вийшов. Непоборима думка перла його. Квапив ся, що-хвилини дражнили його прохожі, які якраз тепер сунули нездарно хідниками, як міхи піску. Миговими позирками прошивав постаті, не стрічав людини, душі, лише звіринні породи. На залізниці шукав окремого передїлу, не було, зайшов до такого, де сидів уже один пасажир. Був це панок середніх літ, сидів у куті коло вікна, прислонив його навісою, відкинув голову взад, дрімав, радше дивив ся півотвореними очима перед себе. Немирич уложив ся у противнім куті коло дверей і розсліджував завзято далі свої проблеми. Поїзд летів шалено, Немирич студеним вістрем добирав ся до джерела тайни, але тут зайшло щось дивне. Був уже по першій стації й не замітив цього. Його увага так була скуплена на предметі думки, що коли глянув зпід-лібя на товариша подорожі й запримітив небувалу, нечувану появу, сила тої думки викликала в нім такий неустрашимий спокій,

що він ледви надвишкою волі питав себе, чи те, що дієть ся перед ним, привид, чи дійсність? Панок у куті напроти нього сидів похилений з ліктями на колінах і розривав нудьгу в той спосіб, що відкручував собі голову від карку, обертав нею на всі боки, підіймав уго-ру понад себе, то прикручував її, а очі світили ся, як у пантери. Немирич дивив ся студено в ту несамовиту роботу, врешті, товариш дороги крикнув несвоім голо-сом, схопив ся, як опарений, і вибіг з переділу, обми-наючи з острахом Немирича.

На новій стації Немирич вибіг з поїзду і за чверть години був коло рідного дому. Мати вийшла на рун-дук, кивнула головою, в її обличчю пробивала ся ціка-вість і здивовання. Була це висока, струнка білявка з глибокими, чорними очима, мала альтовий голос з да-леким гомоном смутку. Нагадувала тліючий вулькан. Держала ся просто, але годі було пізнати, чи це з гор-дости, чи буйний волос відгинав тягарем її голову. Короткий, голубий плащик з широкими рукавами по лікті, викроєний на груди, обшитий золотим мереживом, що маяло як метеличні крила довкола шиї й ручок.

— Чим витаєш, синку?

— Терпінням, ненько.

— Як боги милують?

— Тяжкий закон двигаю.

Припав до її ручки і тревав так довго. Потім об-горнув її оком і спитав з усміхом:

— Як би ти, мамо, розпустила коси, доки вкрив би тебе золотавий дощ?

— До колін.

Її лїве око гляділо трохи низче, було мрячне, від літ задивлене в грізну тайну, праве було ясне й бистре.

— Снило ся мені, що ти шукав давньої криниці в наших лісі.

— Може, твій сон, нене, моя дійсність, невкоєна, вічна туга.

Похилив задумане чоло.

— Ти хворий, Олегу, ходи зі мною.

Взяла його під руку й завела у світлицю.

Він понурих голову й лепетав глухо:

— Так, я хворий, мамо, і не годен спочити... Тому три літа візвала ти мене, я приїхав і зрік ся батьківщини для моєї сестри Сильви. Моя батьківщина під небом усієї України, ха-ха.. Не в тім річ... Як пустив ся сюди, Сильва вийшла назустріч. Був вечір, вона вела мене попри млин на кладку через глибінь. Кладка з трьох дощок, Сильва йшла середньою, я крайньою. На самій середині кладка затріщала, Сильва була на переді, оглянула ся і в тій хвилині стратила рівновагу. Одна мить, і вона була б упала в глибінь, та я зловив Сильву в половину, наші лица стрінули ся, в її очах мигнув смертельний страх, крик по рятунок, просьба вибачення — чого?... Потім вона скулила ся, ледви волокла ноги, похилила ся над темрявою власної душі, ми не промовили до себе ні слова, потім я зрік ся тут своєї землі для неї і тої самої ночі від'їхав і до нині не видів ся з нею. Де вона тепер? Виджу її духом. Чому ти, ненько, дала їй чуже імя? Чому покійний батько був усе задумчивий, ніщо не тішило його? Ненько, ох, ненько люба, ти одна для мене! Не втікай! Вислухай сповіди! Сильва глянула на мене, як той весь світ, що окрадає мене й мій народ. Ні, ще не так! Коли б весь той світ поставити нараз над безоднею заглади, і він благав би в мене душею рятунку — так виглядали

очі Сильви. Але от, твій дереш товчить ся по давніх зільниках.

— Нехай, мені нині байдуже.

— А який був той кінь, що ти розбивала ся на нім, заки я мав прийти на світ?

— Він був карий, не давав нікому приступити до себе, а в мене їв з руки.

— Ні дебри, ні скелі не здержували тебе, мамо!

— Кілька разів злетіла я з нього, кілька разів упали ми разом.

Немирич вибухнув хворим сміхом, але притиснув руку матері до груди.

— Ти хотіла спотирити мене, ньенько... Мати інших народів глядить з любовю і благословенням у свою будучу дитину, мечем і громом стає в її обороні, а ти все лиш „будеш молити ся і Божій волі корити ся“, як славить наймолодший поет.

— Я мала тоді чотирнацять літ, не знала тебе, бояла ся, зразу не припав ти мені до вподоби, аж —

— Ге-ге, ньенько, не вдав ся тобі перший твір, аж коли я зачав терпіти, ти зачала любити в мені своє терпіння. Чи не краще б воно було на Україні, як би мати була годна від самого зачатку, в лоні ще любити свою дитину, а потім лише розуміти й повести її?... Інші народи славлять ньеньку рідненьку в святинях героїськими піснями побіди й волі, а ми на празниках дякуємо тобі чаркою, що „навчила нас горілоньку пити і Бога хвалити — помаленьку“...

Урвав, на нього вдарив лиховісний холод, він імив ся за рамя матері, на лице зісунув ся залізний прилобник.

— Вибачай, ньенько, я від довшого часу перемучений, плету нісенітниці.

Відіхнув, лице розяснювало ся.

Кривава зоря плила з краю заходу і спочила на горішніх шибах. Останній промінь сонця прощав ся з вечірньою зорею. Немирич потонув у тині матері, перед ним маревіли обриси її голови, обличчя й рамен, мати стояла, як тоді давно, він встав, витягнув руку перед себе й виповів живо з істеричним захватом:

— Ох, свята грішнице! Чому ти дала мені нести свій кал!?

У ту мить, як би розсадив темну печеру, отворило ся небо, зелені корчі, дерева, великанський стовп світла вдарив у грудь, з глибини духа видер ся глухий, несамовитий крик, від якого стине кров, Немирич викинув ся вгору, і в ту мить зловила його мати на руки.

Цілу ніч перележав без тям.

Ясний досвіток плив хвилями в велике, отворене вікно. Немирич сидів опертий до подушки й потонув у сході сонця. Райське тепло і спокій обгорнули замучену душу й тіло. Неустрашимий захват найглибшого, підсвідомого бажання здійснював ся тепер перед ним. Сонце підходило поволі [вгору, аж стануло в повній славі, і вабило, тягнуло до себе непоборною величчю творчого світла. Облаки й земля співали хором божественну красу чуда. Опанований силою волі, летів Немирич враз з цілим світом у заворотне нідро сонця.

Серце почало шипіти нагло як пружина годинника, що злетіла з якора, він склонив голову на руки нььки й Ярвича.

Часть третя.

XXXIII.

В гордїй інституції, в банку „Народня Сила“, творили ся дивні події. Кружили чутки про гуртову хворобу нервів, чорну задуму, переслідчу манїю, крадежі, бійки, самовбивства, заговори.

Темні вісти виринали по часописах і навіть у літературі, й зачали непокоїти суспільність. Доморосла критика добачувала в тім модернізм, футуризм, дарвінізм... і не знала, що почати з тим крамом.

Жінка найстаршого возного, Тарадая, робила пекло в хатї, гаманувала його, як глуху зозулю, за те, що за мало старав. Він почав виносити з магазину „Нар. Сили“ друки і продавав Бойкам на сливки. Справа викрила ся, Тарадая прогнали й по якімось часї бачили його, як деклямував про бразилійського опира й танцював на фякрї, яким відвозила його старенька мати до заведення божевільних.

Практикант Коцан стрілив одному урядникові в лице за слово „смаркачу“, взяв капелюх і, по кількालїтній, муравлиній праці, забрав ся з „Нар. Сили“. На другий день покинув її також обиджений урядник по десятилітній службі.

Одного дня з'явив ся Коцан обдертий, лише в камізолї серед вулишників, його забрав віз рятункової стації,

і молодий, многонадійний чоловік скінчив життя в заведенню божевільних.

Провідників академічного гурта: Сеня Бодака, студента прав, Льва Палидвора, студ. політехніки, та Івана Чорнодолю, студ. філософії, викурила дирекція „Нар. Сили.“ Палидвір кинув ся на виборчі агітації, перехорював на нерви в заведенню й десь пропав, а непорадний філософ Чорнодоля тиняв ся літом і зимою на вулиці перед „Нар. Силою“, зичив у товаришів „корону на обід“ та випрошував стару одіж, складав голову на нічліг у парках і публичних захистах, розпив ся й по кількох літах Лазарєвого життя помер у шпиталі.

Один з найстарших урядників, Клим Дрімко, перенесений за участь у акції персоналу під Макама, прозваного „Вертикишка“, витримав два літа, врешті, просив дирекцію, щоби привернула його на попереднє самостійне становище, або перенесла під когонебудь, хоч би молодшого начальника, ніж Макам. Шуліковський не згодив ся на це. Дрімко по часі заявив, що хорий на нерви, не ручить за себе в поведенню з Макамом, а коли директор і в сім разі не хотів йому допомогти, той подав ся на емеритуру.

Касієр, Володимир з Березова Березовський, найстарший урядник, звісний серед громадянства патріот, не терпів деспотизму дирекції і стояв по стороні персоналу. Шуліковський докучав йому сам і через секретаря Сірка. При святочних датках і ремунараціях наділював нераз наймолодших робітників, а його постійно поминав наглядно так, що це викликувало ропіт серед персоналу. Старий терпів обиду і всякі шпильки цілими літами з мужеським спокоєм і тактом, але вряди-годи попадав у задуму, будив ся з енергічними, неясними

викликами в німецькій мові, протирав живо охолоті руки й добавляв деяке кріпке слово на-голос з розмови зі своїми думками. Був це чоловік виїмкового характеру й чести, ревний громадянин. Довгі літа терпів кривду для спокою жінки й добра дітей.

У ліквідатурі світили вечером нафтовими лампами. Березовський сидів за своїм касовим переділом над штрацями й, коли повітря з нафтових ламп стало тяжке, він відчинив угорі вікно. Шуліковський переходив зі своєї канцелярії і крикнув:

— Замкніть, пане, зараз вікно! Я ж маю жінку й діти!
Березовський почервонів на виду, зачинив вікно і вповів:

— Я також маю жінку й діти.

В останнім часі Березовський став задумчивий, його непокоїли прочуття смерти, він узяв ся списувати свої дидактичні погляди й досвідні ради в формі заповіту для двох синів.

Шуліковський не заходив до відділів на другім і третім поверсі. Любаска сказав йому в тайні, що впав на слід заговору між персоналом. Шуліковський був і без того надмірно дразливий, хорий, а ця вість розбила дорешти його нерви, і в нім почала розвивати ся переслідча манія.

Не менше хорі були робітники. Кождий мав у таборі т. зв. „хрунів“ свого ворога й донощика, а навіть у своїх найблизчих товаришах підозрівав утаєного суперника. Люде були розстроєні, дразні, нетерплячі, випадали легко з рівноваги, між ними вибухали часті сварки, погрози й ворожнечі. Всі терпіли на удари крови, на припливи й відпливи химер, кожного палила біла гарячка, виснажені лица мінили ся хорими красками, очі тліли мертвим блеском, руки трясли ся, як дриглі

неодин підчас нервовної праці попадав у безсильне отупіння, стискав долонею чоло, другою чуб, зіниці розширювалися і ставали в стовп як у хорого птаха, він туманів так нерухомо якийсь час.

У постаті й рухах деяких робітників почала пробивати ся вірна подоба Шуліковського, витворював ся поломаний, покручений у виді параграфа і помнятий тип доморослого бюрократа, тип злобного й нестерпного чоловіка на ланцюгу.

Навіть найздоровший на цілу „Нар. Силу“ директор др. Моторний у наслідок безнастанних процесів та боротьби урядників з дирекцією став поважно недомагати на нерви й мусів виїхати до морських купелів.

Канцеліст Василь Байрак, з хибою слуху, прозваний „Машина“, обкрутить ся, бувало, на пяті в білий день на вулиці, опісля згорбить ся й чимчикує далі. Манджав з бюро через парк. Станув, оглянув ся, не було нікого довкола. Нагло підпалила його свідомість свободи. Підскочив і крикнув кінським голосом, аж пташня стрепенула ся на деревах, угатив палицею в дерево, аж трісла в половині, відломаний кінець відлетів з бренькотом далеко і вдарив у пень. Збігав з підскоком удолину алеї, викрикував дико й підкинув капелюх угору. Враз злетів на нього страх, він станув, як уритий. Настрашив ся власного голосу й вибрику. „Я збожеволів!“ . . . Похилив ся, як верхоблюд, ішов на пальцях під вагою думок і оглядав ся що-хвилини.

Третій рік вела ся завзята боротьба між управою і персоналом. З одної сторони малá платня, слабе забезпечення й нелюдяне поведення викликали серед робітників негодовання й жадання своїх прав, з другої станув непримиримий і неспохитний авторитет дирекції. Оба табори прямували до ціли своїми дорогами, та

коли дирекція мала у своїх руках капітал, станову повагу, голос суспільности, пресу й орудувала Надзірною Радою та загальним зборами й не перебирала в ярих, рішучих способах, — робітники мали за собою ледви два-три часописи й організацію, і, коли їх способи вичерпали ся, серед безрадного товариства вкрала ся зневіра, розстрій, організація почала храматися й хилити ся до впадку.

По несподіваній искрі перед трьома літами, коли директор др. Шуліковський спровадив поліційного агента в мури „Нар. Сили“, щоб забрав писаря Білецького, й коли з того приводу мало не вибухнув страйк, організація робітників стояла найсильніше, перевага була по стороні персоналу, директорові Шуліковському, як було сказано на зборах робітників, „поховзнула ся нога“. Але директор був хоробливо амбітний, пересадно гордий і певний себе, крім того, орудував холодним, бистрим розумом і, як тоді, на тих самих зборах передвидів один зі старших урядників, Петро Байда — він не подарував тодішнього свого впадку. Можливо, що при іншій складі управи був би він дещо попустив, але мав при собі нещасливих вірників, яких люто сіпали часописи, й вони задля личної урази й мести піднастроювали Шуліковського як начального, технічного директора, до всяких крутих, нечесних способів і пересадних заряджень. Зложило ся при тім так, що, підчас розрухи робітників, редактор популярної газетки Гудз при своїх крайно радикальних засадах мав давніші порухунки з обома директорами і вдарив не лише на їх господарку в „Нар. Силі“, але виволік на денне світло їх домашні й сімейні справи та впік обох по-чортівськи в найбільш болюче місце. Гудз занадто ревню переймив ся своєю задачею: чистити стайню, прати бруд, все ж

того рода боротьба, — се ціха тодішньої доби. Коли взяти річ зі спокійної віддалі — Любаска був це один з найчільніших патріотів-громадян, заслужений муж на полі народницької праці, штуки й науки. Ніяке народнє торжество, ніяка делегація ні депутація до властей і найвищих представників не відбула ся без бесіди й заходів Любаски, але й ніде серед иншого народу не справджувала ся так досадно латинська пословиця „Ніхто не буде пророком у своїй вітчині“, як серед нашої суспільности. Ті патріоти, що все випихали Любаску на чоло в комітети, заряди, а самі ховали ся за його плечі, підозрівали його о личні інтереси й лапчівість. Це друга характеристика тодішньої культури. Був то чоловік, що ніколи не зражував ся, й як такий становив він рідкий, виїмковий оказ серед громадянства. Його викидали з товариств, поминали при виборах до виділів, він приходив по році на нові збори й ожидав спокійно своєї черги. При поважних заслугах для рідної культури та небуденній інтелігенції, мав Любаска загально людські слабости: недовірчивість, самолюбну, пересадну гордість, і тому не диво, що на шило Гудза збудила ся в нім кров предків, і він запалав стихійною мстю не лише на Гудза й його орган, але на всіх тих робітників, що станули в розріз з дирекцією. А що був при тім осторожний і проворний, тому постановив перевести свою мсть з обміркованим пляном, посередніми дорогами, чужими руками. Стало ся нещастя, що сей чоловік, потрібний і видатний на інших, більше пригожих для нього полях, задля мамони і простої мести вліз руками й ногами в „Нар. Силу“ й марнував тут свою енергію. Майже незалежний матеріально, міг був поза „Нар. Силою“ вдержати свою повагу і принести багато пожитку, тимчасом, впер ся тут тільки на те,

щоб накоїти людям великої шкоди й у власній особі не вийти чисто. Був це чоловік з визначними ціхами дуалістичної душі, вмів виховати старанно молоде, ідейне та культурне покоління, але не знав себе самого, не все міг згармонізувати крайні духові струни в користь кращої, тому станув на фальшиву дорогу й на старші літа взяв ся не за своє діло. Тут не зовсім його вина. Людська душа — трудний, помотаний світ; треба бути зорким і обережним у її осуді. Передостаннє говорить ся виключно про Любаску на становищі директора „Нар. Сили“. Коли взяти під увагу тодішню неосвідомлену суспільність і ту небезпечну, прокляту арену „Нар. Сили“, на якій багато молодших, сильніших людей заломило ся, то і з сеї арени відійде він колись оправданий, як жертва виїмкової гри условин.

До дирекції привів раз Любаска відомого патріота з провінції, адвоката д-ра Дрозда. Він висловив своє співчуття за напасти по часописах на особу д-ра Шуліковського, впевнив його про велике довірре й пошану заслуг серед кругів провінціоальної інтелігенції й висипав ся в розпалі на адресу персоналу:

— Скорпіонами пражити невдячних драбів, анальфабетів!!

При тім був секретар Сірко й потакував враз з Любаскою. Др. Дрозд попрощав ся, Шуліковський глядів щиро-важно обом у очі, сплакав нервозно й додумав: „То ж я маю бути оружжем вашої мести? Маю брати всю відвічальність за ваші пляни й ради? Як вам вірити, чи не хочете по моїм трупі вийти на верх“... Нараз збудила ся в нім далека, забута струна, він став нетерпеливий і обізвав ся:

— Панове звертаєте увагу на мої заслуги й підлещуєте мені, а з другої сторони представляєте в най-

чорнійших красках моїх робітників. Коли там я здобув деякі заслуги для інституції, то прошу вірити мені, що ніякими побічними думками і стараннями, лише щирими змаганнями й муравлиним трудом, який відбивається тепер поважно на моїм здоров'ю. Коли я осягнув яку славу й довіре серед нашої суспільности, то не слід мені тепер перетягати струну й посувати ся в строгости за далеко. На це не дозволяє моє становище, і не в тім напрямі бажаю використовувати свою силу і впливи. По моїй думці, належало б у тій справі поводити ся більше з виrozumінням, по людському. Я в той спосіб розумію своє становище. Знаю всіх тих людей, це в суті річі молоді, незлі робітники, вони зворохобили ся під впливом і погрозою кількох невдоволених одиниць, але коли усунеть ся з них руку терористів, тоді буде можна їх урозумити і зробити з ними, що схочемо. Тільки в людський спосіб, не насильством — се ж люде, в додатку бідаки...

Між новими довіреними людьми, яких Любаска в характері звідунів стягав на місце давніх робітників, був правник, свояк Любаски, Височинський. Приготовляв ся до іспитів і не хотів вступати до „Нар. Сили“, але Любаска притягнув його обіцянками, вмовив, що іспитів йому не треба, він тут у короткім часі здобуде становище й забезпечення на ціле життя. Височинський мешкав у самого Любаски, і той багато числив на його поміч. Була це тиха, добра душа, пильний робітник та щирий товариш. У першій мірі Шуліковський був з нього дуже вдоволений і ставляв иншим за примір його муравлину працю. Він усував ся від акції між персоналом і не брав участі в дирекційній партії. Коли др. Ціп приходив до нього зі спростованнями й заявами до часописів, він відказував ся від підпису й заявляв, що

не знає условин у „Нар. Силі“, не покликаний до публичного голосу, не втручуєть ся в міжусобиці й не бере участи в акції за дирекцією, ані проти неї.

Кілька літ працював, сірома, від рана до вечера на мізерній платні, вкінці, кличе його Шуліковський і питає, як стоїть він з испитами і що думає робити зі собою на будуче. Височинському вперве отворили ся очі. Він заявив своє здивовання, на те відізвав ся Шуліковський :

— Ви не з'єднали собі симпатії в дирекції, не йдете їй на руку. Не можемо іменувати вас урядником, бо ви слабовиті.

Любаска сидів при бічнім столі й потакував.

— Я думав, що найкраще сповню свою задачу супроти інституції й найліпше піду на руку дирекції ревною працею в бюрі.

Любаска вибухнув лукавим сміхом.

— Гарно, мій коханий, але це не вистарчає! Я ж говорив тобі вже давно, чого вимагаєть ся від тебе!

Як змалювати ту сцену буденного трагізму?

Уявім собі виїмково гарну, чисту душу, архитвір свідомої, згармонізованої української душі, який стрічаєть ся раз на пятьдесят літ і вберім її в крайно скромну й непоказну появу людини. В тих двох поняттях пересунеть ся, може, далека подоба Христа, яка любить у рідких хвилях являти ся незамітно між сліпими, байдужними негодяями, !Христа зперед трицяти літ, не того пізнійшого революціонера перед Пилатом у архитворі Мункачія, який повстав у притишеній завірюсі божевілля. Христос скитаєть ся часом між людьми, тільки їх очі, зіпсовані обманом, не добачають його в сірій, людській подобі.

Височинський відповів спокійним, мельодійним голосом:

— Дуже мені прикро, хоч за пізно, але пізнаю, що дійсно не надаю ся для „Народньої Сили“. Прошу світлу дирекцію звільнити мене з завтрашнім днем.

Вийшов до свого відділу, спер ся на столик і втер сльозу. Пропало марно кілька молодих, найкращих літ. Треба взяти ся до іспитів і в державній службі глядіти кращого хліба.

Своїх вірників, Макама, Сафата й інших рятувала дирекція, як могла. Давала їм підвишки, побічні зарібки й ремунації.

— Не спускаймо з ока провідників, — пригадував Любаска. — Всюди, при кожній нагоді підкопувати їх вплив і значіння. Доти не буде спокою, доки їх до одного не викуримо відси.

До дирекції ввійшов урядник Палій і Юдейський, положили акти й мали забрати ся, Шуліковський здержав їх.

— Прошу вас, панове, коли вже раз перестануть ті напасти по газетах на „Народню Силу“? Я догадую ся, що те все виходить зпоміж персоналу. Раз візвав я в цій справі пана Ярвича, і він тут, на сїм місці, де ви тепер стоїте, заявив мені свято, що весь персонал не варт мені ремінців від черевика розвязати, а тимчасом шкальованню по газетах нема кінця! Се підле лицемірство! Перекажіть то від мене пану Ярвичеві, Байді і всім другим товаришам, і покличте ся на свідоцтво пана директора Любаски, який був свідком тодішньої розмови!

Палій і Юдейський повідомили товаришів і покликали Ярвича до оправдання на вечірніх сходах в організації.

Ярвич коротко представив річ, він мав тоді на думці т. зв. „хрунів“ і легко переконав усіх. При тій нагоді старався з'ясувати свій погляд на загальну справу і представив її в тім виді:

Директор, др. Шуліковський, це постать небуденна, один з найповажніших двигарів народу. Лишим на боці питання, чи „Нар. Сила“ виключно лиш йому завдячує свій величавий розвій і значіння; відповідь на се питання неможлива тому, бо ми не бачили праці іншого директора перед ним і не маємо іншої такої самої інституції під іншим проводом. Банк „Нар. Сила“ перша у нас інституція того рода й перший того рода управитель. Треба взяти під увагу, що др. Шуліковський не мав окремого образования, ні досвіду в веденню сеї першої в нас інституції. Він прийшов тут як звичайний адвокатський депендент з недовгою судовою практикою й, очевидна річ, на кождім кроці мусів сам шукати доріг до ведення сеї інституції, а з чужих міг приміювати лише що-найконечнійше. Хто знає це становище, розуміє його відвічальність, той признає, що справа се дуже трудна. Поминувши поміч інтелігенції, патріотизм провінцій, до вишколення персоналу, агенцій і ведення фінансової інституції треба ще окремих, фахових здібностей, і на тім полі др. Шуліковський, як чоловік високо даровитий і незвичайно пильний і працьовитий, виказав себе вповні здатним представником і поклав величезні заслуги. Він цілий посвятив ся виключно „Нар. Силі“, надламав тут і так слабе здоровле, став через те драгливий і односторонний у поведенню з підчиненими, і хоча поза „Нар. Силою“ не видить персоналу, то слід тут звернути увагу й на те, що для нього самого не існує ніщо поза сею інституцією. Коли пригадаємо собі, товариші, д-ра Шуліковського з давній-

ших літ, був це чоловік навіть дуже привітний. Його строгість більшала з упадком фізичних сил, поведення підлягало поволі впливам безпосередніх помічників, яких при розвою інституції треба було доконче, а що ті не все мали щасливу руку, се вже не його вина. Ті помічники не відповідають, вправді, новітнім вимогам фінансової інституції, ні соціальним напрямом, але також не можна кинути на них безоглядно каменем, се ж люде старші, поважні й заслужені на інших полях народнього відродження.

На салі зчинив ся ропіт, упали глумливі виклики :

— Поет! Фантаст! Альтруїст! Любаска! Сірко! Хруні! Др. Ціп! Суспензія Рубая! Ришкунди! Самовбивство Скоропада! Паляниця! Черепок! Тягнибіда! Кедрина! Немирич! Трупі! Довги! Голодні жінки! Діти!

Предсідательський дзвінок приглушив бучу, Ярвич уповів :

— Але ж, панове, ми, вкінці, мусимо знайти якусь дорогу, рятунок!

— Нема ніякої дороги! Всі способи вичерпані! Життя або смерть!

Ярчив зійшов зі ступіня.

Коли буря втихла, до слова зголосив ся Деркач. Сказав, що бесіда Ярвича гарна, але не на часі. За пізно бавити ся в сантименти.

Перервав на хвилю, змагав ся з тим, що накупіло в нього на душі за цілі літа гризоти та безсонних ночей, і промовив тремким голосом :

— Панове товариші! Я тут один з молодших між вами, не так літами служби, як віком і рангою. Я вступив до „Нар. Сили“ зі шкільної лави в 16-ім році життя, а що до нині не дослужив ся ще ранги й остаю

вічним писарем, то це з патріотизму. Мою працю, панове товариші, всі мали нагоду пізнати за 10 літ у „Нар. Силі“.

Предсідатель звернув увагу бесідникові, щоб говорив коротко й поставив внесення.

Деркач збентежився, по хвилі промовив:

— Тов. Ярвич сказав, що мусимо знайти тут якусь дорогу, рятунок, — отже ставляю внесення: щоб витягнути льос.

Предсідатель видивився і спитав:

— Який льос? На яку ціль? Нехай нам тов. Деркач вискаже ясно свою думку.

Деркач розглядався по салі, провірював присутних, вкінці сказав зі сльозами в очах:

— Коли всі товариші згодяться і зложать тут приречення, що заопікуються моєю жінкою, то я сам зголошуюся добровільно.

На салі налягла тишина.

Предсідатель відповів:

— Ні, ми такої жертви рішучо не можемо приймати! Се виключене!

Ярвич вертав уночі домів.

Останні події стояли перед ним.

З обох сторін палала ненависть, колотилася запекла боротьба, морочила до краю уми, зводила ідею до личних кривд, мести й не перебирала в способах. „Бодай ти лус! Бодай тріс! Бодай тебе розсадило!“ То знов: „Хамудяки“, „зволоч з низькими гонами“, „банда“ — врешті, новий вицвіт, який витворився в тій нездоровій боротьбі: хруні — отсе символи сліпого дуру, й Ярвич станув безрадний перед об'явами неминучого скону.

Затратилася гідність чоловіка, честь праці, достоїнність ідеї, яка своєю силою вбиває ворога і творить

нове життя, а настала метушня юрби, зрівняла і змішала
оба табори в загорілих баранів і звалює їх у пропасть.

— Перед плохим і нездарним матеріялом поставила
мене доля, — думав Ярвич, і се пересвідчення стануло
страшним, незгоєним болем у його свідомости.

— Згинуть, провалять ся всі три гурти . . . про-
падуть безпам'ятно . . .

Ярвич був смутний.

XXXIV.

Перед загальними зборами „Народньої Сили“ часопис „Радикал“ у статейці „Людське звірство“ згадав коротко про долю двох суспендованих урядників, їх жінок і дітей, і візвав „усіх справедливих людей“, щоб заняли ся тою справою. Далі взивав „Радикал“ Надзірну Раду, щоб уже раз зробила кінець безпамятній завзятости дирекції, вкінці, взивав селян, щоб лавою прибули на загальні збори й заступили ся за кривду безборонних урядників.

Відпоручники персоналу дали видрукувати лісту нових, поступових, прихильних для себе членів Ради, й Рубай роздав ту лісту в брамі перед самими зборами.

Любаска загодї довідав ся про це від своїх вірників, дав вибити свою лісту, поставив Макама й Сафата при входї до салї, вони відбирали членам лісти персоналу, кажучи, що це кацапські, і впихали дирекційні.

В порозумінню з робітниками вислала віденська централя приватних урядників до кожного члена Ради представлення, відкликала ся до поступових, гуманних почувань кожного зокрема і взивала до остаточної, успішної полагоди долї персоналу.

Любаска перенюхав те представлення й перевів живо агітацію на салї. Незалежно від того, селянин Фартушок попросив о голос і запитав дирекцію, як вона по-

лагодила справу персоналу, чи знесла кари й чи сповнила те все, що прирекла перед роком на попередніх зборах.

Член Ради, др. Баришівник, нудив ся і став нетерпеливий. Підійшов до вікна, зловив муху, обертав нею поволи, чув, як вона добуваєть ся й лоскоче його в пальці, обірвав одно крильце, потім друге, пустив на землю, глядів, як вона крутить ся з болю, вкінці, роздавив її ногою й перебив Фартушкові:

— Справа персоналу належить до дирекції й Надзірної Ради; ми тут маємо важніші річі!

Любаска потакнув голосно й доправив:

— Ми маємо тут радити над капіталами, над народньою кервавицею!

Фартушок не дав ся збити з толку.

— Прошу світлих зборів, у „Народній Силі“ має наш народ два капітали: гроші і свої діти. Дирекція має пильнувати не лиш мертвого капіталу, але також дбати про той наш живий капітал, про тих робітників, що пильнують порядку з нашою кервавицею, і тому той живий капітал для нас цінніший, і збори тим більше мають право займатися також його долею. Як не будемо мати культурно заосмотрених рахункових ідейних робітників, то навіть міліонові капітали будуть для нас мертві й підуть чортови в зуби. А коли дирекція не хоче сього зробити, то нехай не вважає себе за інституцію, бо персонал є інституцією, і нехай у „Громадянині“ не називає робітників ворогами „Народньої Сили“.

Любаска торкнув незаметно члена Надзірної Ради, селянина, посла до сойму, Невдаху, й той промовив:

— Прошу світлих зборів: дирекція „Нар. Сили“ — це газда, а персонал — це слуга. Коли слуга зле справує ся, то газда може відправити його.

Президент Дорош і Любаска потакували з масним усміхом:

— Здоровий, хлопський розум.

Фартушок зачав живо перечити, що між газдою, як самостійним власником свого майна, й дирекцією, як завідателем чужого, є основна різниця, і таксамо відношенне газди до слуги й дирекції до персоналу зовсім інше, але предсідатель перебив йому дзвінком і не допустив до слова.

Сірко відчитав звіт за останній рік з підчеркненням великих зисків і дивіденди, вищої, ніж у інших банках, агент, дяк Галапас, висловив подяку в честь дирекції, а за ним цілі збори зтягнули „Многая літа“.

Любаска післав возного з отсею запискою до „Громадянина“:

„Послідні вісти. „Помимо гарячої роботи в полю й гарячого виборчого руху, зіхало ся на нинішні збори „Нар. Сили“ дуже значне число учасників, селян та інтелігенції. Агент Василь Галапас підніс великі заслуги директора Шуліковського, і збори однодушно відспівали традиційне „Многая літа“. Наради зборів ведуть ся поважно і спокійно“.

До „Парохіянина“ подав Любаска звіт і окрему записку:

„Отсе короткий образ розвою „Нар. Сили“. Він хвалить ся сам собою, а в нас будить почуття власної сили й певність, що наша вітчина спосібна до економічного труду. Тиха, витревала й совісна праця Дирекції „Нар. Сили“, під проводом начального директора д-ра Льва Шуліковського, дає їй спроможність стати перед нашою суспільністю зі звітом, яким, дай Боже, щоб могли повеличати ся всі інші економічні й фінансові інституції“.

По зборах подав „Радикал“ статтю через 5 чисел про „Нар. Силу“ в останнім році. По загальних замітках щодо розділу зисків звернув увагу, що „Нар. Сила“ обовязана подбати як-найскорше про долю своїх муринів, тим більше, коли так дуже подбала про свого найстаршого урядника, п. Шуліковського, котрого доходи сягають 20.000 К. Недавно помістив „Громадянин“ глумливу новинку, що буцім-то граф Скарбек, куратор скарбківської фундації, не має з чого жити, бо побирає 18.000 К пенсії, й подав ся о підвищення. „Ми сьому не дивуємо ся“, — пише „Радикал“ — „видить пан граф, що наша хлопська інституція платить із хлопських грошей директорів Шуліковському 20.000, то чому ж йому, графові, не могли б дати більше з графівських грошей? „Громадянин“ не полапав ся, як хотів запити з польського графа, а ще більше закип з нашого хлопського народу... Замість співати „Многая літа“, було запитати про деякі цифри з рахунку зисків і втрат. Там находимо рубрику „гонорарі Дирекції й Ревізійної Комісії — 11.580 К“. Кождий Галапас зітхне побожно, як прочитає, що дирекція так бідно оплачувана, коли трьох директорів, 2 заступники і 3 члени Ревізійної Комісії побрали всього 11.000 К! Нехай би був Галапас спитав, як це може бути, й чому „Н. Сила“ так кривдить своїх директорів? Коли вони так мало беруть, то видно, що радикали неправдою воюють. Тоді була б Дирекція успокоїла Галапаса, що так зле воно не є, як на око здаєть ся, тільки директори вміють радити собі й так укладати звіт, щоб його ніхто не зрозумів. Як треба пустити людям тумана, тоді директор робить зі себе урядника і в звіті ховає свою чисту річну платню 12.000 К в рубрику „платні урядників“, а свою ремунацію 2.000 К в руб-

рику „ремуерації персоналу“, і тоді стає легко директорам говорити на зборах, що урядники багато коштують, і дирекція не може вже далі підвисшати поборів. Мимо того, що для видатків на заряд приписана окрема рубрика й Дирекція не могла там підмішати інших видатків, то бодай у звіті, не знати, яким правом, дочислює до сеї рубрики „амортизації й інші видатки“, щоб лише виказати великі видатки на заряд і щоб, борони Боже, не пробував хто упімнути ся за білими муринами. Се дуже спритне, але чи за сприт у туманенню людей належить ся традиційне „многая літа“? Співайте, пане Галапас, „Многая“, а ми радше зацягнемо „Вічную“.

В дальшій часті статті було, що персонал і ціла вітчизна мали великі надії на д-ра Малицького, котрий був вибраний до Надз. Ради на місце Любаски, а звідти до Дирекції. Тимчасом він навик у все зневірювати ся. Наперед зневірив ся в радикальну партію й перейшов до національно-демократичної, був у „Нар. Силі“ якийсь час і зневірив ся в неї, зневірив ся в редагованне „Громадянина“ й отворив адвокатську канцелярію, зневірив ся в адвокатуру й дав ся вибрати послом до парламенту. Не пустивши там пари з уст, „зневірив ся в успішність парламентарної роботи, втратив надію, щоб у парламенті можна щось доброго для нашого народу зробити“ й перейшов на постійне місце до „Нар. Сили“. Обняв карні доходження, врешті, зневірив ся в свою директуру, кинув її і приймив місце урядника з титулом заступника директора, а на своє місце пустив Любаску. Сей поличник для персоналу був більший, ніж тріумф побіди перед роком, коли Любаска провалив ся на зборах“.

Вкінці „Радикал“ узяв розбирати долю персоналу:

„Мали ви, панове, свою кріпку організацію, мали за собою ідейні одиниці, які посвятили для вас свою кар'єру й терпіли за вас переслідування. Тоді стояли ви високо — вас ненавиділи за вашу силу, але шанували вашу гідність. Нині люблять вашу безсильність, але рівночасно погорджують вами, як тими, що за миску сочевиці продали своїх братів, своїх товаришів... За п'ятку підвишки, за марні обітницї вміли директори найти між вами донощиків. За ту п'ятку, чи інший охлап і доноси за них могла „карна комісія“ прогнати з уряду ваших найліпших товаришів, а нині ви дивите ся, як їх сімі терплять голод і холод, а вас самих назвав звісний Невдаха слугами дирекції.

„Miałeś, chamacie, złoty róg — został ci się jeno wznur.“

XXXV.

Ярвич виходив до бюро.

В сїнях привитав його ясний ранок, білі богині ловили за поли й не пускали. [Опісля мав вражіння, що нечиста сила кладе його в домовину і спускає на сїм годин під землю.

Все в ясний ранок мав таке видіння.

Була ще вільна година, Ярвич пустив ся до парку.

Глухою вулицею йшов чоловік. Високий ріст, похилена голова, витертий, чорний убір заховав іще фантастичний крій, зпід чорного капелюха гляділи очі, підчеркнені темними кружевами. Біль, бездонний смуток і студена глибінь малювала ся в тих очах. З далекого світа заблукав сей чоловік в ту глупу вулицю. Був перетомлений самотною ніччю при фляшці гострого напитку і глядів у дива власного духа.

Ярвич станув, чоловік перейшов попри нього на плянти, сонце освітило його на тлі мурави, нараз схопив ся вітер, підіймив дивного чоловіка вгору, поли розвіяли ся, замигали в повітрі, зачали сікти по ярих проміннях чорними крилами, і він пропав у голубій мряковині ранка.

Ярвич тремтів і шептав у захватнім диві:

— Немирич, Олег Немирич!

Кілька хвилин отямлював себе. Вухом, чи душею зачув слова: „Пішли в могилу мої тайни, ніхто їм уст не розв'яже“?..

Вертав з далекої країни, ішов попри кладовище й дивився на те, що буденний світ дає.

Пам'ятники були майже всі на один лад, симетричні і скучні, як ті небішки, що порохнявіли під ними. „О, ви, що не вмієте поставити навіть мертвого каменя, як же вам підіймити життя!“

На пустім городі перед шпиталем лежав у траві бордовий горсетик, панчохи, капuzка й інші частини паньанського одягу. Дощ сплющив ті сліди невідомої трагедії, краска горсетика закривавила траву.

З похоронного заведення йшли караванярі, т. зв. „лапайдухи“, підросток кликав за ними:

— Oddaj nieboszczyka!

На мурі, над посмертним плякатом, був афіш кіна: „Mogie siegri na togska chorobe“.

Сідав у трамвай. Пригадав собі, що на вулиці ніхто не вступаєть ся йому з дороги. До трамваю й залізниці він усе останній всідає, або чекає на другий поїзд.

Висів і прямував через плянти. З протилежного кінця сунула груба, повновида потвора, як копиця сіна, в широкій, чорній киреї. Румигала, як Молох, і метала довгу, чим раз ширшу тїнь перед собою. Ярвич уступив з проміння тїни й відвернувся з осороугою.

В „Нар. Силі“ застав те саме, що лишив учора.

Возний здер картку зі стїнного календаря і вповів:

— Знов один день ближче до смерти.

Старий письменник, Ручай, дряпався сходами вгору. Станув і кашляв цілими грудьми на три поверхи.

Набирав духу, моргнув догадливо до Ярвича і вповів сухим, дихавичним голосом:

— На рати...

Здолини йшов інший старий урядник. Чорний англєз, завішка від коміра стреміла каблуком над терлицею карку. Руки з гонт, ноги з патиків плавали в ногавицях, щока втекла в зад, губа зассала ся, старий виглядав як манекен, знятий з клинка.

В отвиранню дверей пробивала ся ціха вдач і культури. Неодин гримне нагло й як би падав наче медвідь, інший задержить ся у дверях з тупим виразом. Комірці мають також свою мову.

Була рання пора. До бюр принесли молоді люде мовчанку, журбу й сонні прочуття.

Бліда маніпулянтка сиділа каменем. Розчесане волосся прилипло до скрані, було сухе й розходило ся як приліплене на ляльці. Держала перо й задумала ся над минулою любовю. На подвіррю затягнув сліпий мандрівець тенором: „Не брані мене, родная!“ Чорна сльоза впала на папір.

З бічного відділу переходив повільно писар Ямник. Грубий, поломаний, як би вчора перестав ходити на чотирьох. Його приймив Шуліковський на кореспондента з платнею 80 К., по місяці перекидав ним з відділу до відділу й обірвав платню на 60 К. Ямник виймив дзеркальце, наставив язик і покрутив головою. Все скаржив ся на жолудок і все на друге снідання, по котлеті з огірком або капустою, пив квасне молоко. Один з академіків показав на нерівний розділ на його чуприні і вповів:

— Криво заорав скибу. На його столику, як на жидівським обістю.

— Він пасує на попа, бо дуже лінивий, — замітив Лев Юдейський. — Лінивий чоловік не є здоровий.

— Він міг би стоячи кози доїти й бульбу збирати, — добавив хтось з боку. — Чоловік на чоловіка не раз менше схожий, ніж на малпу.

Ямник ходив, шукав і питав по відділах:

— Не знаю, хто нині моїм шефом.

Секретар Сірко станув зажурений коло касієра. Дивився вбік і сказав:

— Клопіт. Знов хтось занечистив виходок.

Касієрові також це допекло, і він прибив у дотичнім місці картку з отсими двома правилами життя:

„Коли хочеш знати, ким ти є, то подиви ся до свого аборту!

„Прошу сідати як люде, не як свині!“

До каси прийшов старший священник. Завертав очима, шукав написи під стелею й нагадував рибу з образу Бекліна, яку навертає св. Антоній.

— Що це за банк?

— „Народня Сила“.

— Кілько ж вас тут є?

— Около 150.

Священник обрушив ся.

— Що ви мене дурите! Я тут виджу — раз — два — три — п'ятьох, а ви мені дурниці говорите!

— Так, — відповів касієр, — але цілий будинок має три поверхи й кількадесять бюр!

— Або те все ваше!?

— А отець-добродій не читають звітів і газет?

— Ага, „брошури“, ті червоні! — Ні, на це ви мене не зловите — нема дурних! Через те смітє, соціалізм, безбожність, гріхи, все лихо на світі! Саме повертав я тут до вас і чув, як викрикував якийсь батярон на на вулиці: „Gazeta codzienna! Wybryk natury! Dziecko przemieniło się w kota!“ В моїм селі хлоп, коли хоче

кому допекти, то каже: „Бреше, як газета“. Я, крім „Епархіяльного Вістника“, з засади не читаю нічого... Кілько ж виносять ваші власні фонди?

— Пять мільйонів корон.

— Се вже зовсім брехня!

Священик улютився, взяв капелюх на голову й пішов.

Пазя Ціпівко з Яжова кашляла в долоню, як би шаткувала капусту й оправдувалася:

— Газда пішов на манебри, баба знає, де коцюба, а не папери!

Урядник бісив ся на неї:

— То ви є феноменальне студіюм психольогічне! Я ад гоц *stantem pendem* жадав від вас паперів, бо инакше *de factum* не могу полагодити справи!

Селянка слухала тих слів як замовлення ворожбита, хрестила ся в дусі й забула кашляти.

Коло віконця стояв підмиський селянин. Не квапив ся, лише кліпав очима й сопів. Ліквідатор спитав його, що потребує, селянин відповів:

— Я, от так, прийшов собі побалакати з панами.

Секретар Сірко втрутився до розмови:

— Ми тут, батьку, не маємо часу на балакання. Чехи, Німці в 9-ій годині вже вертають з торгу, а ви пете.

— Е, прошу пана, я навіть не стаю перед коршмою.

— Ви не потребуєте ставати: коні самі знають, де стати!

Прийшов член театрального комітету і просив о даток на будову театру. Секретар перебив з темпераментом:

— Господинцю! Зачніть якунебудь ідейну роботу, дайте ви 10 К, я дам 100 К, але знайдіть мені потім пять тисяч таких, що дали б по одній короні, тоді

будемо говорити з собою і скажемо, що серед нашої суспільности дасть ся щонебудь розумного робити! . . . Що то говорити . . . Ми є діди. Наша суспільність вигодована на квасній паші.

Крутив грубу, незугарну папіроску в формі голубця й перескочив на иншу річ.

— Не пригадуєте собі, панове, чи був тут у нас якийсь Сметана?

— Був, або що?

— Один нотар мав кухарку і близчі зносини з нею. Вона приїхала тут і зійшла ся з тим Сметаною, а він передтим писарив у того нотаря. Тепер сповнював два уряди: нотареві мав доносити що-тижня, як його кухарка тут справуєть ся, а від неї писав зміненим почерком до нього по гроші. Нотар не знав, що наша сметана мешкає разом з його сметаною, наша подавала свою адресу в „Нар. Силі“ й за труд у стеженню брала місячно 40 К, крім того, за кожний лист по 10 К. Що знов платила нотарева сметана і в якій формі, сього вже не знаю. Та забава коштувала нотаря за багато, він приїхав нечаяно, зловив обі сметани разом, і тепер був тут якийсь посіпака з поліції засягнути опінії. Я відповів коротко, що в „Нар. Силі“ була свого часу якась Сметана, але чи квасна, чи солодка, сього не пригадую собі

Старий затер руки, глядів з мекістофельською злобою понад цвікер і вповів з-жидівська:

— Ancí kaciumen. Salafin heezinki . . . Чули, панове, що грецького короля застрілили? . . . Gðrðg king fffa!

Прийшов парох, нахилив ся до касієра, вияснював йому на вухо якусь справу і просив задержати її в тайні. Річ була така: При висилці позички до селянина Олекси Крила касієр долучив через ошибку до грошевого листу 100 К більше, опісля при замкненню рахун-

ків пригадав собі й написав лист до Крила. Минув тиждень, відповіді не було, касієр написав до пароха, щоби вплинув на селянина. Минув другий тиждень без успіху, врешті, явив ся сам парох, перепросив, що не відписував, лист міг легко впасти в непокликані руки. Парох розглянув ся і те саме, що оповів довірено касієрові на вухо, повторив тепер цілій ліквідатурі. Завертав оком, прикладав руку до уст і говорив боком як зі сповідальниці:

— Той Крило, прошу панів, се остатна падлюка, радикал, атеїст і все, що лише найгіршого можете собі представити. Моєї їмості в руку не поцілує! О, ні! Хрань Боже! Він псує мені цілу громаду! Я не маю жадного впливу на нього, не згадував навіть йому про тих 100 К, се ні на що не придасть ся! Гроші пропали! Прошу лише не виявити перед ніким, що я тут був лично!

По якимсь часі станув перед касієром поважний, старший селянин. Вуси — як дві шаблі, орлине око, високе чоло, лицарська постава.

— Називаю ся Олекса Крило, голова читальні й отаман „Січі“. Я щойно вчора вернув домів, застав лист від пана касієра, а гроші нерозпечатані сховала жінка в скриню між полотно. Я перечислив, знайшов дійсно 100 К більше й віддаю пану касієрові. Прошу вибачити, що приходжу так пізно. Я дав кавалок ґрунту під читальню і справив своїм коштом дубові підвалини, а за рештою матеріялу вислала мене громада на дальші села, й я забавив там два тижні . . .

В ліквідаційнім відділі, впадали під увагу дві жіночі сили: урядничка й маніпулянтка.

Урядничка білавка, очко — як самички соловея, при рожевій блюзці чорна кокарда на шиї, червона стяжка довкола голівки. Ранна елегія про скалічену голубку.

Маніпулянтка сиділа по противнім боці. Глибоке око, окопчене личко. Не потребувала мягкого крісла. Поправляла фризурю, рукав був розпорений. Ярвич спустив очі, щоб не стидати дівчини. Вчора дрожав, заломлював ся її голос у границях сміху і плачу і краєв вухо істерією, нині сперла ся вона при столику Ярвича, в чорній пропасти ока дрімала мрія: відбути оргію й подати затроєного вина.

— Ви смутні, товаришко?

— Ні, лише часом у мене такий день, що демон лопоче крилами в душі...

В сардонічним усміху блиснули два рядки циганських зубків.

Муляр у приземі гупав джаганом у стелю й гатив по нервах, як би добував ся з гробу.

Ліквідатор захрип від перепитої ночі, пробивав вуха деревляним голосом, руки дрожали, він ошибав ся, і що-хвилі падало йому щось з рук. Спер ся над актами, закрив долонею очі і дрімав хвилю. Зпоза плечей нахилив ся товариш і муркнув у вухо:

-- Ojciec zadżumionych . . .

Ліквідатор скліпав очима і кликнув:

— Підтягніть там стору!

-- Не видно тобі дрімати?

На всі відділи налягла сіра, тупа нудьга. Мертві голоси добували ся як зпід води. У молодиків про-являли ся штучні басы й передчасне малповання зрілости. Найбільше ярко виступали фізіономії й голоси тої верстви, предки якої займали ся годівлею худоби. Голос коня, бичка, свині, дикої баби, ворони в посуху.

Макам, прозваний „Вертикишка“, записував у чорну книгу, кільки хто хвилин спізнив і верховодив деревляним голосом на цілий відділ.

— Як можна, пані, лишити рестанції й хорувати! Пан Медведюх порядний чоловік. Ходить до церкви, переймаєть ся роботою, затыгає на годину 150 позицій.

Притишені розмови мішали ся у скучну симфонію. Падали розумні і глупі думки як серед усіх крутів на світі.

— Є всякі серця: Schnapsherz, Bierherz і Büroherz

— Як би до чого добив ся, перестав би бути революціонером. Найліпший революціонер той, що нічого не має.

— Чоловіка з провінції пізнати по голосі, а культурного по тім, чи витирає ноги.

— Не люблю людей, що голосно говорять і не витирають ніг. Демократизм не все поплачує. Я подавав руку сторожеві й поводив ся як з рівним, а він тепер ні за що не має мене. Таксамо треба вважати, з ким запивати побратимство. Культурний ще більше пошанує тебе, некультурний зараз візьме під ноги.

— Сховав я в осени два ровери на стриху — дивлю ся на весні, а коло них третій, маленький.

Гімназист заглянув в альбом і читав вірш семинаристски:

„Дрібні пилки родять пил,
а атоми дрібних сил
родять таку велич брил,
як ми женщины“.

Чищення носа також ціхує чоловіка. Один грав у хустину як на окарині, инший трубив як пастух, що скликає товар.

Один з практикантів читав лист від батька:

„Не знаємо, чи живеш і чи ми, Твої родичі, живемо. Приїдь хоть на один день, нехай потішу ся Тобою, бо вже далі сумерк настає“ . . .

На столику лежала вкладкова книжечка провінціо-
нального, задаткового товариства з отсим відпустовим
кличем:

„Працюй
Щади
Гріш
Не марни!“

— Кажуть, що Чернодоля помер.

— Та добре. Йому ліпше й людям ліпше; нікому
вже не заваджає.

Касієр числив банкноти.

Голодний, обдовжений урядник Лев Юдейський
дивив ся в пасманисту краску тисячок. Дівка зі спаз-
матичною рукою коло шиї — демон у екстазі. Краска
вужа-удава мигала перед очима Юдейського, той вуж
обвивав його цілу ніч, лоскотав по крижах і ссав мо-
зок.

Глянув на черепаху водопроводу при стіні і мрів
про те, що повна грошей, вирятувала б його з нужди.
Глянув у порожній капелюх — всюди привиджували
ся йому монети й банкноти. У хвилі, коли відьма з ти-
сячкового банкнота лоскотала його в шию, витворив
ся сей погляд: „Гроші одного люблять і пхають ся
до нього, хоч йому їх не треба, хоч він їх не хоче — а
иншого ненавидять“.

На боці балакали про цісарський ювілей. Юдей-
ський обізвав ся дряхлим голосом:

— Я хотів би мати ті гроші, що коштували свічки
на ілюмінацію... А кілька злодії вкрали тої ночі в Відні!

Писар показував ілюстрацію з газети: „Сучасна
торгівля невільниками“. Безробітні в Нью-Йорку-Брук-
ліні, які в дорозі переходу віддають себе в кріпацтво,
замаскували ся зі стиду,

Юдейський числив довгі стовбці цифер і муркотів як кіт, що держить миш у зубах.

Надворі забанувало.

Підіймив голову від книги, задивився в вікно й думав: „Наші нерви й химери цілком такі, як наше підсоннє. Рано була погода, тепер паде дощ. Дві третини хмарного життя збуваєть ся за напасть як гидкий сон“. Згадав свою сімю і вповів до писаря при сусіднім столику:

— Нічого не доробив ся чоловік. Як би я нині замкнув очі, то жінка й діти лишили ся б як песята на снігу.

Писар відповів:

— Ви ще міцні, час думати про смерть.

— Міцний, аж сила в грудях грає.

Два гімназисти пригадали собі „дзвона“ й моцували ся кілька хвилин на боці. Один обсмотрював ся живо під камізолею і вповів з-грецька:

— Гой гузікою епі тон порткон обірвантузан!

Урядник Антін Жуковський складав почтові марки на викуп чорної невільниці, щоб потім оженити ся з нею.

— Які ж то будуть діти?

— Білі мурини.

На коридорі показав ся Жид-лихвар. Жуковський муркотів: „Zu Dionys, dem Tyrannen, schlich Damon, den Dolch im Gewande“ . . . Тицьнув лихвареві під ніс бухгалтерійну, червону асигнату і сказав, що не може тепер нічого платити, бо дістав покликання на військовій справі. Лихвар забрав ся, Жуковський замітив, що тяжко буде тепер знайти свіже „medium“ до фінансових операцій... Оповідав деякі цвітки з військової філософії: „Wer hat Ihnen erlaubt zu denken!“ „Wenn Sie etwas reden wollen, so müssen Sie schweigen!“

Молодий урядник читав крадьки часопис, старший товариш завважив це і кликнув:

— Бійте ся Бога, не читайте газети! Я вже 15 літ в „Н. Силі“ і ще газети не читав!

Один дістар оповідав другому про вечірній вибрик у бурсі, як одного облили водою й тягнули за ноги. При тім оповіданню працював ногами й руками і сміх переривав йому слова. Подавав назвиська товаришів, про яких слухач ніколи не чував, і сміяв ся, як би жаби рахкали.

Через відділи переходив директор Шуліковський. Молодечі румянці щезали як під подувом квасної, китайської мари, лиця прибирали гнилу краску.

Коло касієра стояло кілька робітників і брали прибори до писання. Щоб шпигнути касієра, який був старшим офіціром на пенсії, Шуліковський крикнув:

— Пане, тут не касарня!

Покликав начальника, тицьнув йому ошибку в адресі до агента, показав на письмо дотичного робітника і крикнув:

— Жалую, що-м того шельму зробив урядником! Має мені присісти зараз дома, вивчити ся всіх агентів й їх адреси напам'ять і здати переді мною за 5 днів, інакше не тримаю його тут навіть пять хвилин!

Недовго потім вибухнула страшенна сварка між двома урядниками. Посипали ся прізвища й погрози. Коли буря затихла, урядник Байда виснував такий погляд:

— В „Нар. Силі“ так, як у коршмі: „стережи ся, щоб тебе не обхляпали“ і так, як на багні: „уважай, щоб не запасти ся.“ Чоловік між людьми все мусить поповнити якийсь злочин, хоч би навіть в обороні себе. Я мав у життю найкращих людей за приятелів, аж у „Нар. Силі“ пізнав таких ворогів, яких не має звичайний чо-

ловік. Хто тут винен? Пофальшоване життя. Чоловік як фальсифікат входить в обіг. Злий напір згори витворював у тих бідаків по затраті волі й духа студену, нехарну хоробу трусливості, схожу на ту вогку й підлу природу, що панує три четвертини року над нашим темним світом. Життя стало облизлим, мерзким проклоном.

Юдейський у вільних хвилинах усе гострив ніжик. Пробував вістрє в пальцях і додавив:

— За моїх діточих літ не мав я стільки сили в любові до Бога й матері, ні пізнійше до любки, ні тепер до жінки та дітей, що нині в ненависти до тих драбів і злодіїв. Та ненависть рівняєть ся любові до ідеї волі і правди, й я не годен би вмерти скорше, заки не покінчив би з ними рахунків.

Ярвич прогладив хвилясту, проріджену чуприну і вповів задумчиво:

— Лише самотник носить у собі праведне зеркало духа. Хто звяжеть ся з людьми — стане ворогом, нехарним і підлим, як вони.

На столику лежала книжка. Один зі старих урядників, який уважав себе за наймудрійшого, листував її й натрапив на портрет тринадцятого апостола. Мудрець стоїть босий, без капелюха, руки за ремінцем. Старий бурмотів під носом:

— О, гм... Хто то? Ага... Толстой... Перший раз виджу його... Ну, та його наука... вона... не конче така... Вона, ніби гарна, але це лиш теорія... Він, ніби добре мислив... Воно, правда, що бідний — не має тих потреб, що цивілізований, — і є здоровший...

Ярвич відвернув голову, листував пильно в актах і подумав:

— Нераз найчеснійшого чоловіка можна зненавидіти на-смерть.

Писар Ямник наслідував самохід у хвилині, коли збираєть ся їхати і трубить. Пафкав губами й махав руками наперед себе. Його сміх нагадував плач баби на похороні. Зчислював цифри й бурмотав під носом, як би читав з требника, а при підписуванню сум витягав на-голос:

— За-а-я-ци-и! Мур-мур-мур-мур-мур-мур — за-а-пад солнцу-у!

Один з найздібнійших молодих урядників так був перемучений працею над сухими цифрами й бідолашнім життєм, що коли вглибив ся в муравлину сліпанину над рахунками, його уста вповідали рівночасно найсуперечнійші річі без звязи, фрази з афішів, реклям, газет:

— Saman Tee! — Ельза флюїд! — High-Life! — Der Frosch im Glase herumkrabbelte! — Мајасу чеґ рój-сiа w zapaсу z niedzwiedziem Mufferl, wygra 2.000 koron!

Жуковський виглянув крізь вікно і сказав:

— Подивіть ся, яка доля чекає нас! Символ робітника „Нар. Сили“.

На вулиці перед будинком „Нар. Сили“ впав кінь. Жуковський порівняв міську янатомию, в якій кінчили товариші, з заведенням для коней і псів під орудою Бабачка й Зігля.

Розмова на ту тему вела ся часто між персоналом і виринула навіть у „Радикалі“.

Один з урядників оповідав, що бриковим коням випалюють очі. Їм усе здаєть ся, що це ніч і тягнуть скоро, щоб досвіта дістати оброку. Інший знов сказав Шуліковському:

— Пане директоре, ви тому коневі, що нічого не робить, то ще вівса, а того, що тягне, то ще батогом!

Один з начальників-наганячів почув таке слово:

— Ви так робите, як Жид: вибичує коня наперед у стайні, аби був гострий, а потім виводить його на продаж!

Коли дирекція завела урядованне в неділі і свята, хтось замітив:

— Жидівський кінь у неділю відпочиває, а хлоп своїм везе Жида до міста.

Про старого, заслуженого письменника Степана Ручая казали: „Великий кінь працює на малого пана“.

— Зачиніть вікно, бо такі продуви, що мене шляк трафить!

— Нічого великого; менше одного.

— Але я ще не висповідав ся...

Виголоджені робітники снували ся як хорти.

— Ще нема десятої, а мій годинник жене як паний суньголов у воду.

Врешті, над вухом Юдейського озвав ся поклик молодшого товариша:

— Сніданне, старенький! Покріпити ся — набрати сили до дальшої праці! От, кропніть шнапса, серце затерпне, в голову як би обухом, буде менше боліти.

— Або гірше... Пили ви коли з гіркої ріки? Пив я зі солодкої, найліпша була солона, але з гіркої ви як виджу, не пили.

Академік оповідав:

— Як ляжу голоден спати, то снить ся мені, що я в небі, і замість листя на деревах — шницлі.

Сніданки брали робітники по більшій частині на книжечку, а на першого потручували їм з платні при касі. Деякі набирали снідання настільки, щоб вижити ним цілий день. Стягал їм відтак половину платні, а не раз і більше. Кухонна служниця кашляла в долоню

й подавала хліб, вилки й ніж. Сільська дівчина двигала за нею коші й помагала в роздачі харчів.

Макам накинув ся на неї.

— А ти, пані, до кого говориш пер „ви“!? Ти, шмато одна, не знаєш, що я тут, пані, 11-ий по пану директорі!? До свого татуня кажи „ви“!

Дівчина спаленіла, в очах станули сльози.

Академіки й урядники перекинули ся поглядами, дехто покрутив головою. Макам забрав ся, хтось сказав:

— То не ті комедіянти, що грають комедію за гроші . . . В того чоловіка проявляєть ся типова роскіш підлоти. Знавець фальшивих пятаків. Звичайний слухач ц. к. військової Platz-музики. Командант вулиці.

Приходили інші робітники зі сусідніх кімнат. Бувший монах, прозваний „Іван Кронштадський“, не забував своїх хлопячих літ.

— Мені найліпше було, як пас товар. То, бувало потягну в мами з бантів отакий кусень шпирки, вткну на рожен, спечу, наплю ся води, а відтак як заспіваю „І я Гуцул, і ти Гуцул! . . .“

Хтось зробив таку замітку про Ямника:

— Рутенець напхає повен рот, а проковтнути не годен.

Братство товпило ся коло кошів.

— З чим ті пироги?¹⁾

— Зі сиром.

— По чому?

— По два грейцарі.

— По чому голубці?

— По три грейцарі.

— Щоби в аптиці продавав голубці, то не коштували б по три грейцарі. Кілько коштує кільо рижу?

¹⁾ перед війною

Нехай буде 25 грейцарів. Свинини фунт 20 грейцарів, перець і сіль 4 грейцарі. З кіля рижу буде 115 до 120 голубців... Моя жінка варить більше, ніж 115 голубців.

Юдейський заперечив:

— Ні, голубець за 3 гр. не є дорогий, але пиріг за 2 — дорогий.

— Пе-ре-про-шую! Я виджу в тім голубці 200 зерен рижу й один кусничок мяса, такий, як одно зерно рижу. У мене голубець має бути такий: листя з квашеної капусти, а не з пареної, тай аби плавав у масти!

Юдейський:

— Чекайте, я вмисне скажу жінці, аби зраховала, кільки коштують голубці, щоб вас переконати.

— Ковбаски коштують у склепі 8 грейцарів, а вони продають тут по 12, хліб 2 сотики, а тут 4, — втрутив академік, соціалдемократ.

— Я йду до ресторану й забираю льокаль, світло, місце. Або що то за келішок! Я вас переконаю в першім-ліпшім шинку, що за 3 грейцарі буде більший келішок горівки!

— Я куплю пару ковбасок за 8 гр., возьму в кишеню й порівняю з сими.

— Я вам скажу, чого така дорожня: бо є в „Нар. Силі“ не один такий, що ззість на 15 грейцарів, а в книжечці запише 15 сотиків, і господар мусить натягнути.

Та розмова виснажених умів тягнула ся цілу годину.

На середині кімнати тлів огарок цигара, на зайвому столі блищала мала калюжа горівки.

Юдейський кривив ся і крутив головою, як би їв власне тіло. Не смакувало йому снідання. Перед очима стояла в-одно бідолашня жінка, діти вже два тижні не ходять до школи, бо не мають обуви. Сльоза впала

на хліб, він стряс її, в горлі зачало давити й пекти. Поклав хліб і вийшов.

Байда взяв Ярвича на папіроску. Урядник, який мав авантуру з товаришем, ходив усе згорблений, похилив голову, руки в кишенях, крутив нервово вус і вічно думав. Задержав ся хвилину перед тамтими і вповів :

— Кажу вам, злоба людська така на кождім кроці !

Писарі — нищий народ, снували ся з актами по відділах. Усіх ціхувала недостача енергії в долішній щоці дрібної, голодної риби, що дала ся зловити на патріотичний гачок. Доля відтринула їх від трапези життя, як мачуха голодні сироти.

Байда був прибитий своїм маєтковим станом. Від літ не авансував, врешті, прийшла ще кара в формі здержаного 5-літнього додатку. Представляв Ярвичеві тактику й душу Шуліковського : „Вдоволеному не треба підвишки, бо він молодий, зрештою, не знав би, що з тими грішми зробити, зіпсував ся б, — невдоволеному не треба нічого дати, нехай іде собі, а такий, що сам упоминаєть ся, випереджує постанови дирекції — вимушенне, терор! Хоче бути над дирекцією!... Ви дістали недавно відпустку на військові вправи, отже не можу дати вам відпустки для поратовання здоровля — се було б за багато... Вам нічого не стягають, тому не потребуєте підвишки... Вам багато стягають, тому не потребуєте — підвишка вам не pomoже“... Перед двома роками Шуліковський сказав: „Я не міг вас менувати, бо ви в процесі.“ По році сказав: „Не можу вас іменувати, бо ви виступили лично проти нашого прокуриса, пана секретаря Сірка“. Тепер сказав: „Не можу вас іменувати, бо недавно дістали ви нагану на письмі і здержання пятиліття, отже виходило б, що

одною рукою вам відбираєть ся, а другою даєть ся. Не займайте ся тим, чого не треба, а робіть те, що треба, то буде добре, а так самі собі припишіть вину.“ Коли визначний патріот звернув увагу на невдоволенне серед персоналу „Н. Сили“, Шуліковський відповів, що в інших інституціях також є невдоволенне. Забув тільки, що де инде невдоволені одиниці, а в нас загал. Коли загал невдоволений, мусить бути причина. Протоколи Надзірної Ради робить дирекція по зборах на свою руку. Тому чотири роки взад ухвалили збори 5.000 К ремунарації для агентів, Рада затвердила, а Шуліковський переробив на 4.000 К. На око се дрібниця, але хто розуміє річ, той видить, який діявол криєть ся в Шуліковськім. У своїм часі сказав: „Я зменшив би їм урядові години й дав павзу, але вони не просять“. Коли робітники подали просьбу, він відповів: „Не можу сього зробити, бо зближаєть ся літня пора, наспіла тьма позичкових зголошень, і я не дам ради. Тут у мене сама збиранина лінюхів, нездар і калік. Хиба замкнути буду й отворити шпиталь. Скажіть там, що я маю 60 стовпів, а не урядників! Як би не уважав, що тепер зима, то розігнав би всіх! Ви жадаєте урльопу на два тижні? А як би так усі панове зажадали по два тижні, то випадало б хиба замкнути буду і звинути цілий інтерес!“ Той чоловік усе ненаситний, усе невдоволений, кожда його думка злобна, затроєна, нераз навіть на перекір собі самому. Кождий його рух обчислений, кожде зарядженне обдумане для личної користи, а для людей воно в такім відношенню, як до мертвого матеріялу. „Щоби-сьте порозтягали ся на землі — мусить мені те бути готове!“ Се постать, якої кожда думка, кождий рух як кордюк підгризає корінне життя.

Байда замітив Макама і спитав Ярвича:

— Чи ти завважив, що Цїп, Макам, Сафат і всі інші хруні виглядають на лиці і з очей так, як би жили ся нехарством, і кров їх була брудна, як у хробів? Неодин чоловік має більшу відвагу робити прилюдно свинство, ніж поступати чесно. Се нехарні душі з тої породи, в якій краса й добро не являють ся навіть у сні.

Ярвич перебив :

— Дай спокій. Коли підлий чоловік вірить у свою роботу й видить у ній красу й добро, то се не менша трагедія, ніж у маняка в заведенню божевільних.

Байда й Ярвич проходжували ся коридором.

По кутах чорніли опльовані стіни, місцями кровю зі злоби. З тих гнізд виповзали нечисті сили й тіни проклонів.

Надійшов Юдейський; Байда спитав :

— Як же там нині фантазія?

Юдейський махнув рукою. Був вимарнілий, передні зуби холїтали ся, він тремтів.

— Моя фантазія як мертве теля хвостом. Моя фантазія чорна, з бородою, з пейсами... Нехай грім вдавить у „Нар. Силу“, а мене нехай першого вбє на місці! Так мені те життя очортїло!... Того драба Шуліковського лиш вивести на камінну гору, застрілити й виймити кулю, бо шкода! Я дер би з нього живцем паси й сипав соли у свіжу рану, щоби скорше гоїла ся. Він ще був у сорочці з рукава, як уже його ніхто не любив.

Затягав ся нервозно папіроскою, ненависть стала його хлібом і отруєю. По хвилі сказав :

— Порадьте мені, що маю робити з собою? Так далі не годен жити, треба шукати якогось рятунку. Я чув, хтось мені раз казав, що Жиди мають великий

фонд для таких християн, котрі переходять до них і вчать ся на рабів. Даю найсвятїше слово чести, я зараз готовий учити ся на жидівського ксьондза до Палестини, а відтак поїхав би до Америки.

Байда здавив вибух сміху. Він знав слабу струну Юдейського, йому шибнув чортівський вибрик.

— Се незлий плян, але в сїм випадку мусїв би ти розвести ся з жінкою.

Сїпнув незамітно Ярвича за полу й говорив далі:

— Ти пропадаєш за жінотою, отже тут треба би придумати заробок, відповідний до твого таланту. Може б ти заложив публичний дїм?

Юдейський підхопив живо:

— Я вже нераз над тим думав, але до того треба капіталу. Хиба б отворив мужеське заведенне...

Нараз пригадав собі щось.

— Ага, що ж з тим анонсом, що ви мали вишукати мені!? Я що-дня впоминаю ся, а ви все забуваєте! Вистарайте його як-найскорше!

Байдї сприкрило ся день-у-день слухати нарікань і і плянів Юдейського, й він зложив ураз з Ярвичем, бу-цїм то оба вчитали в англїйській газеті оповістку, що якийсь природник має в себе самицю орангутана і для наукових дослідів оголосив велику суму для того, хто підійметь ся полових зносин.

Байда реготав ся на цілий коридор, аж присїдав. По тій розмові пішов з актами до дирекції. Др. Малицький сидів при бюрку, обложений статутами, розпорядками та правничими підручниками, вглибив ся в начерки Шуліковського й ладив новий службовий правильник.

Байда подумав: „Коли люде голодують, а Юдейський мріє про становище „жидівського ксьондза“ й за-

робок на зносінах з „орангутанихою“, пан директор Малицький сушить голову над свіжими нормами... Зневірився в персонал. Підозріває його. При порівнюванні векслів з виказом закриває пильно долонею векслеві суми, щоб урядник з книгою перед носом не підглянув їх. Біжить до того, що переписав його концепт, шукають за бруліоном у коші, знаходять, др. Малицький видирає з бруліону свій підпис. Векслі ховаєть ся у тресорі, жировані на банк „Нар. Сили“ — всяка ошуканська махінація з боку урядника виключена — підписів Малицького в підручних актах та кореспонденціях — у брід. Чому він з такою боязливою обережністю вириває його з леда бруліону й чому при коляціонованню закриває суми на векслевих блянкетах — даром ломлять собі голову старі знавці, що в банківому ділі ззіли зуби. Але таке поступованне ярко ціхує д-ра Малицького й його відношенне до персоналу“.

Шуліковський вліз цілий у акти. На зголошенню о позичку не подобало ся йому назвисько „Павло Журибіда“. Написав в увазі: „Відмовити“. В руки попала отся картка:

„Коли вичитую по часописах про господарку дирекції в „Нар. Силі“, кільки там людей гине, пригадуєть ся вірш зі старої читанки п. н. „Пчоли“:

Він з утіхов медок пє,
А хто мід дав, не жиє...

Панове гадаєте, що рутенським бюрократизмом воскресите народ, і що чесним чоловіком і патріотом може бути лише патентований директор? Згорите на тім огні“...

Прийшов студент теології, який тимчасово був занятий у „Н. Силі“, Шуліковський спитав про стан роботи і шпурнув за ним каламарем.

Телефон тиркотів на бюрку, директор не квапив ся. По довшім часі взяв слухавку. Дочка Юдейського просила, що хоче розмовити ся з батьком у важній справі. Директор відповів гостро, що телефон призначений виключно для дирекції в урядових справах, а не для приватних сторін. При сій нагоді пригадав собі, що перед кількома хвилями наспіла до одного з урядників телефонічна депеша від Барили, який перед кількома місяцями покинув „Н. Силу“. Шуліковський вітрив тут свіжий замах на дирекцію, покликав централю і спитав про зміст депеші.

На те дістав таку відповідь: „Урядова тайна. Обходить це пана Барилу, а не дирекцію“.

Прийшов молодий адвокат у справі урядових вияснень, директор крикнув вередливо:

— Як же ви мене нудите!

Адвокат забрав ся, бурмотячи під носом.

Надійшов голова педагогічного товариства, професор і доктор філософії, Шуліковський накинув ся на нього, щоб не перешкоджав йому, той обрушив ся, наговорив дурниць і тріснув дверми.

Шуліковський закрив під носом і читав лист від світової фірми, що орудувала в Відні-Берліні-Парижі й Нью-Йорку. Там стояло:

„Сим припоручуємо Вам рахмайстриню, якої довголітня практика дозволяє нам виставити їй отсе свідоцтво:

Вона числить скоро й певно, так що всяке перечислюванне злишне.

Вона ніколи не ошибаєть ся, вона уникає всяких реклямацій.

Вона є невтомна й не жадає ніколи відпустки.

Вона також не хорує ніколи.

Вона готова день і ніч працювати, коли лише забажає.

Вона працює таксамо в бюрі, як дома.

Вона ніколи не втомить ся, і робота їй не сприкрить ся, хоч цілими днями без перерви може працювати.

Її праці є все безошибочні.

Іншими словами: Вона працює вдсятеро більше, ніж звичайний рахмайстер, а що найважнійше зі всього, вона не жадає ніякого удержання.

Вам видить ся, що наведена хвальба за велика, щоб була дійсна, але се потребує лиш одного слова від Вас, і вона готова переконати Вас про те, коли дасьте їй нагоду, працювати кілька днів з Вами.

Її імя є „Unitas“, невтомна рахмайстриня.

Було б нам приємно, як би могли дати Вам дальші вияснення, й поручаємо ся

з високим поважанням

Людвік Шніц.

Шуліковський усміхнув ся злобно.

— Прошу! У людей машина стоїть вище, ніж у нас чоловік. Я тут, пані, на цілу „Н. Силу“, на 150 люда, не маю ні одного такого пильного й точного робітника!

Записав адресу й дав рекляму начальникові, щоб показав її робітникам.

Любаска сидів розвернений у фотелі, переглядав спис робітників з усякими датами й примітками, усміхнув ся й говорив спокійно:

— Ну, Богу дякувати, революція серед персоналу зломана. Перед трьома роками вигнали пан директор лише одного Білеського, а така буря зчинилася, що мало не викинула нас з наших крісел, а тепер остан-

ньої зими три дні перед 1-им грудня виповіли ми місце аж десятьом дістарям, і ніхто ані не муркнув! Нині могли б ми легко позбути ся ще решти тих двох-трьох, і був би повний спокій. Стояло се нас багато коштів і труду, але ми побідили . . . Проба вдала ся . . . Шісдесят ворохобників висунули ми тихесенько, без гомону протягом двох літ, на їх місце приймало ся за ту саму ціну аж сімдесят свіжих, між ними 15 дівчат. Пан директор не довіряли жіночим, робучим силам, а тепер переконали ся, що се несогірший матеріял. Маніпулянтки пильні робітницї, не бунтують ся, не ставляють великих жадань, а найважнійше, що більша часть по двох-трьох роках виходить замуж і тим самим уступає з „Н. Сили“, і ми не маємо з ними ніякого клопоту . . . Експеримент повів ся вповні . . . Коби ще тих двох-трьох ворохобників викурити, бо як видимо з часописів — боєва шайка веде систематично далі свою роботу, а навіть, як зачуваю, мали відбути ся на днях тайні наради над найгострійшими способами, над тягненням льосу й як я вже давнійше передвиджував — заносить ся за заговір. Де є дим, там мусить бути вогонь; де люде плещуть, там мусить бути зерно правди.

Любаска підійшов ближче й говорив півголосом про Ярвича. Шуліковський оглянув ся підзорливо, Любаска пішов до порога бічної комнати, постояв хвилинку й вернув ся.

— Ніщо. Се Юдейський. Поклав акти й вийшов. Він не чув нічого.

— Се також непевний чоловік. Наш ворог, — додав Шуліковський.

Оба директори вели нараду пошепки . . .

По відділах ішов Бойко з овочами й захвалював свій крам, але робітники обминали його, бо мало хто мав гроші.

Коли показав ся курсор, що збирав на народні ціли, один урядник виходив до дальшого відділу, другий крив ся, инший кидав ся на курсора й наговорював йому дурниць. „Н. Сила“ буде взагалі полем усяких патріотичних драчок, добродійних датків, викликувань та „пяткових систем“. Часто треба було рятувати не одного свого товариша, складати ся для нього на одержу, подорож на иншу посаду, на кошти процесу, похорони дитини й т. п. Сліпа суспільність усе була пересвідчена, що тут урядники таксамо оплачувані й такі самі мають впливи і значінне, як по инших інституціях, як би се повинно бути, і завдавала ся ві всіх громадянських справах до персоналу. „Тимчасом“, — писав „Радикал“, — „се велике, але зовсім розбите урядниче тіло в силі стоїть кількадесяти душ, через самоволю й визиск кількох темних, загорілих одиниць в управі, поза муравлиною працею в бюрі є ідейно й матеріально зруйнованим неужитком і тягаром для себе самого. На стоїть кількадесять робітників „Н. Сили“ ледви кількох передплачує часописи, ледви два-три купує й читає книжки та, відриваючи собі від губи, ходить до театру, решта живе з дня на день, без світла й без будуччини. Коли взяти під увагу це велике число молодих сил як неужиток у протягу несповна дв а ц я т и літ, коли застановити ся над тим, що у двох десятиліттях пересипало ся через „Н. Силу“ зо дві тисячі людей і кілько з них змарнувало там здоровля, час, студії, родинне майно, кілько там зломило ся і згнуло, то пересічний чоловік ледви чи уявить собі страшний вилім у просвітно-культурнім відродженню вітчизни. Сей каригідний, непростимий злочин паде в нашій історії на голови тих усіх президентів, членів Надзірних Рад і дирекції, що у своїй запеклій сліпоті задля личної

хапчivosti причинили ся до тої страшної, національної шкоди“.

Байда пристанув і глядів задумчиво перед себе.

Один і той самий старий прецляр снував ся по коридорі; за двацять літ не зайшла ніяка зміна в старій, а все добрій системі.

Дві пані розмовляли:

— У мене служниця як устане, то має бути зачесана, помолена, але ніколи не повинна чесати ся при мені.

Жуковський встав від Prima-Not-и, випростував хребет і приглядав ся своїм вусам у відверненім вікні, підгладжував їх угору й повертав головою як перед дзеркалом. У вікні по другім боці через вулицю видко було сімейну сцену з жидівського життя. Дівчата вибирають ся, старі лїнюхують у вікні цілими днями як жаби до сонця. Старий читає газету, позїхає, відтак іде до вертгаймівки, робить рахунки в довгій книжці, приглядаєть ся паперам у тресорі. При другім вікні лїнюхує молода пара.

— Я би то стріляв! — муркнув Жуковський.

Хтось замітив kota на мурі і вповів:

— Кіт лїнивий як Жид.

— Жид смердить вороною.

— Дайте спокій, це старинний, культурний народ. Жиди витревалі, терпеливі, вміють заховати тайну, не бавлять ся в шовіністичну політику й не люблять розливу крови. Як би так усі народи поступали, не було б війни. Я мав більше приятелів Жидів, ніж християн. Славяни нарікають на проворність Жидів — хто ж їм боронить бути проворнійшими?

— Бик! Бик у сумованню! Хто збичив? Страшенно бичать! — кликав писар Ямник, якому повело ся знайти ошибку в рахунках.

Старий референт гіпотечного віддіду розгинав утомлені крижі. Під столиком стояла лапка на миші. Була вільна хвиля, молодий писар спитав:

— Що ліпше, прошу пана референта, чи боротьба в життю, а при смерті спокій, чи навпаки?

Старий вдивився в вікно й говорив задумчиво:

— Краще боротись ціле життя, а при смерті мати спокій. Так у природі: звіря, чи чоловік мокне, трудиться вдень, а вечером шукає спочинку.

По відділах снував ся молодий начальник, якого вистарав Любаска на місце Ришкунди. Був він уже відповідно настроєний і накручений через обох директорів. Робітники тягнули без віддиху всею силою грудей і нервів, він підглядав їх, контролював що пів години, підганяв і сварив ся.

— Я вас віддам до війська!

Одному урядникові було сього за багато, він став до нього і сказав:

— Вам здаєть ся, що працюєте для народа, тимчасом працюєте лише для своєї карієри. Натомісь ми працюємо тут за пів дурно кільканацять літ для народа й на те, щоб ви, як прийдете, мали готову синекуру. Ви патріот і служите народові, а ми кому? Псові й к—ві? . .

Кілька днів був спокій. Референт замітив:

— Старі піоніри, що в голоді й холоді підмашували колеса тої машини, йдуть у забуттє, а на їх місце приходять смаркачі.

Хтось згадав, що Байду перенесла дирекція під необразованого начальника, і той робить йому пакости й оскаржує перед управою. Старий дав на це таке порівнанне з народнього побуту: Слуга став фрайтром при війську, дав синові свого газди в лице і сказав:

„Коли ж я тобі віддячу ся? Як верну з війська, ти мене знов будеш бити в лице.“

Експедитор Клим Даниш підтягав дух ніздрями і бренив під носом.

У груди дрожали мрії й жаль. Не мав для них слова, лише чув у собі сердечну відряду. Похилив голову над столом, лице обвисло й морщило ся, в горлі вертіли сльози. Водив неспокійно очима, аби хто співу душі не перебив. Було це світло туги за далеким щастям, вроджена, тайна поезія, яку бідна людина плекає у груди.

Переглядав письма від заступників банку і членів.

Гринько Чобіт з Кривого писав:

„Високий Президіоне!

Прошу вибачити, шо через великі видатки не міг я минулого місяця прислати цілої парамеї¹⁾

Далі йде широкий опис сну, в яким з'явив ся Чоботів св. Петро, візвав його гостро до праці й патріотичного сповнювання обовязків, і Чобіт під впливом того сну роздобув гроші й посилає їх до „Н. Сили“.

В другім письмі стояло:

„Славетна Премійо!

Доношу приязно, що я наробив Вам уже доста членів, то пришліть мені хоть на пачку тютюну. Я ходив до Анни Башти, але від баби годі довідати ся докладно, бо її чоловік поїхав в Америку. Щодо Якова Скрипки, то так показав той интерес: він сам обмилив ся в рахунку, бо того дня справляв онуці хрестини й забув, але що маю зробити? Мушу ту камфузу перебрати на себе.

Прошу поправити в актах на Юрко Харук, а не

¹⁾ Премія, належитість

Хруник, бо я маю докори від него, що виставляю його на сміх перед громадою.

Щодо Петра Шестопалки, то є він розумний, рахунковий і чесний чоловік.

Федько Кабат має в голові дар і письменний чоловік.

Юрка Гузека нема дома, — замкнений в арешт за бійку, а жона не має відки заплатити.

У Микити Цимбала незгода дома, бо син тата нарушив ціпом по голові.

Для місцевої Шкільної Ради прошу прислати новий квіт, бо той перший десь стратив ся, а як стратив ся, то Вам напишу: в мене в хаті є телятко і взяло в писк і ззіло.“

Инший писав:

„Та ж мені Дирекція більше значить, нежели оден член. Член ото ест, ото нема, а Дирекція була ест і буде.“

У позичкових зголошеннях, у рубриці „занятте члена“, було подано:

„Настуня Копійка, мама коло дітей.“

„Текля Побігуща займає ся працею. Має троє дітей і веде жите убоге, але чесне.“

„Грицько Козій, прозваний Цікавий — у літі муляр, а в зимі швець.“

„Іван Сухолидкий займає ся центрифугою“.

Один довжник писав:

„Як відішлю гроші, то напишіть мені квітанцію, бо банок стоїть на моім ґрунті, а я старий і слабий тай хочу зробити порядок.“

Инше письмо зачинало ся від сеї дати:

„Гарасимів, неділя, Трьох Святителїв, бо календаря на маю і нікого не питаю.

Напишіть мені, де я ті гроші маю викопати?

Той адвокат так нас зінформував, що мусимо обвести його по судових льокалях. Замість піти до него, підемо тепер до доктора Жида“.

У списі господарського інвентаря стояло: „Дві борони, плуг, віз, кухонне начиннє і пес за 10 К.“ З польського: „służebna izba“ було уковане: „Служниця з комином плетеним, докладно зі середини вимашченим.“

Даниш натрапив на отсей донос:

„Іван Якобчук асекурував хату на велику суму корон, отже заявляю, що то забудованє не має вартости більше як 100 К. Він підмовляв уже мене, щоб я його запалив і вияснював мені, в який спосіб се зробити. Прошу переконати ся через жандармерію.

Кушнір виробів хлопських і панських

Дмитро Якобчук.

Відрадним духом повіяло з відтинку переказу:

„Посилаю 10 К., що татко дали на цукорки, а я призначую ті гроші на Рідну Школу,

Лесьо Вітошинський.“

У письмах пересипали ся вдачі й натяки про людську долю.

Молодий селянин-патріот писав:

„Я сам собі так не рад, як рад з цікавістю і в скорім послуху попрацювати для народа, для добра і слави Неньки-України.

Я з людьми живу в лагіднім спокою. Сего попрошу, того навчу, тамтого напімну, трохи погрожу; треба бути всілякому, але за народнім добром я би в вогонь поскочив.

Ще не вмерла Україна і слава і воля!“

Данишеві впадали під увагу дальші місця в листах:

„Іван Велика-Гора й його жінка померли, діти розбрили ся на службу, будинки продані Жидови.“

„Спір межі Іваном Вовком і Василем Бараном є той, що Баран ускаржив перед фінансом, що Вовк має посаджений тютюн, ото ж фінанси вже списали протокол, і се ціла їх сусідська незгода.“

„Заявляю з болем серця, що той добрий член Василь Великий-Чоловік насушив мені голови через два роки всякими змінами рат і письмами, однак не догодив я, бо йому жаль, що я дав сина до школи. Він має сина неробу, неука, і проти него повинен я бути жербаком, а не давати сина до школи.“

„Повідомляю приязно, що-м продав корову й посилаю на заспокоєнне залеглих рат“.

„Прошу поправити в попереднім зголошенню, що пів хати є власністю Варвари Савчук, а шопа і карник її чоловіка Антона. За те, що Варвара важила ся подати всі будинки на своє імя, Антін збив її страшно і розвалив голову, і вона явилась нині в мене і благала переписати грамоту на його імя. Як сего не буде, то загрозив, що вбє її. Прошу перевести ту зміну, нехай баба має спокій.“

Прошу мені ласкаво написати, чи є що правди в поголосках про близьку війну з Росією“.

„Удїл Николи Палихати прошу переписати на його жінку Юлію, бо Никола засуджений трибуналом на 10 літ криміналу, шо отроїв свого малолітнього швагра, брата Юлії, трукною сїрників, намочених у молоці, і той умер за 24 годин“.

„Коли що в моїх зголошеннях зле, то прошу написати, бо самі знаєте, що я ще молодий агент. Гаразд!“

В иншій письмі стояло:

„Гнат Стебло і Марунька Скиба нешлюбні, лише сидять на віру, отже не знаю, чи приймете їх. Як там самі уважаєте“.

Далі стояло:

„Тато помер, сини розділили ся, зійшли на нищету й не мають з чого платити.

Луць Стоколоса продав хату й мешкає у стайні. Ззів його млин бензиновий. Дах над стайнею ще не покритий, не мав звідки взяти соломи; ходить тепер за соломов і асекурує ся, бо му ся злі сни снять“.

„Світла Дирекціє!

Сіно зігнило, бульба вимокла, збіже зросло і пропало, кукурудза до нічого, торги заперті, чоловік як під замком, гроша годі де роздобути, біда, тіснота велика... 10 К посилаю тепер, а другу половину на Новий Рік у Василів день“.

Инший довжник написав:

„Перша рата, як буду хотів, а друга, як буду мав Я називаю ся Боніфатій, а Ви пишете „Боніфат“. Шукав такого імени в цілім календарі й не найшов. Шкода науки“ ...

Одна Полька зложила даток на будову церкви в західній Галичині й написала: „W zgodzie kwitną bratnie piwy“.

Ukrainofilka.

„Тимко на поповім зі стайні зробив хату і вже мешкає в ній з худобов і всім своїм маєтком. Правдів єст, що він не мав свого дому, бо пристав до баби, і були малолітні, а як підросли, то старого нагнали, і він тепер мусів собі побудувати.

На маєтку Семанчука табельовані Срулейб Лібстер, Марко Фльорискул і Гершон Шор, і вони провадьи ліцїтацію, а він тепер дуріє, ходе селом та бє людей задурно.

Захар Фільварок слабий, нема гроший, буде вмирати.

Микита Комин продав поле, а жінка з розпуки підпалила хату.

Жінка і діти Трохима Воробця взяли над ним верх, так що бідний мусить у літі чужу худобу пасти, а в зимі часами ходить по жербах, отже твердили мені люди, щоби той уділ дістав він через мене, щоби купив собі одіж і який час пережив у дуже зимну пору, бо він не єст піяк.

Жінка Микити Слимака пішла на службу, а її чоловік, денний зарібник, покинув цілком хату, яка вже валить ся. Тепер при молотьбі урвала йому машина руку, і він у шпитали“.

З простих, коротких слів било життє й доля нашого хлопа. Тяжке життє, гіркий світ. Зачинав ся він там далеко в закутинах людського буття і пропадав як плач і зойк серед пустині.

Інтелігент, лікар дав таку відповідь :

... „У тій справі був я лично в канцелярії Дирекції і, заки мав час представити ся, приймив мене п. др. Шуліковський в такий нечемний і грубий спосіб, що я уступив зараз і зарік ся мати другий раз у моім життю яке діло до „Нар. Сили“.

Даниш глянув крізь вікно — надворі вставала весна, викликувала слабість, морочила, нагадувала неволю, сіре життє в бюрі.

Потуркотів віз з рекрутами, залунав пняний спів — все в неволі. Навіть трамвай не вискочить уже раз з тору.

Макам-Вертикишка подавав троповерховий дім „Народньої Сили“ до обезпечення в німецькім товаристві і в рубриці „Близче означенне предмету“, написав: „Ein Stockhaus“.

— Крутий, загонистий чоловік часом нехотячи стрілить дотепну правду, — сказав Байда.

Два закордонні революціонери, що працювали рік у „Н. Силі“, подали ся о звільненне й виступали з неї. Один низького, кремезного росту, смаглий, з густою, кучерявою чуприною, виглядав як Черкес, що погуляв би на коні серед степу, другий високий, задумчивий, як молодий дуб. Перший пускав ся в Америку на нове поле життя, другий до Відня. Старий касієр глядів на них і дивувався, чому спокійний, патріотичний й як би ласкавий хліб у „Н. Силі“ не припав їм до вподоби. Товариш з кучерявою чуприною пустив у ріднім краю якогось князя-сатрапу бомбою в воздух, тепер усміхав ся добродушно, очі як блискавиці стріляли вгору, думки летіли хмарами, вольними світами, він мовив:

— Тут, бачите, тяжко досягнути рівновагу, тяжко віднайти себе, устояти ся. Колотять чоловіком як водою і болотом з дна обхляпують його. Народ тут незгірший, тільки, бач, до керми, до вироблення сильних духів та благородних ідей треба великого чоловіка, не партача.

Задумчивий товариш пробував теж усміхнути ся й говорив щиро:

— Там у нас чули ми все, що тут свобода, краса, добро, тимчасом, як минули лиш границю й перейшли на ваш бік кордону, почули в повітря тяготу й безсилє. Тут день за днем живеш і нічого нового не піймаєш; все одна й та сама скука.

Ярвич сердешно цілував ся з обома на прашанне.

— Ви в луг, а я в плуг, — мовив він у слід за ними. — Коли стрінемо ся ще й де?

Було зполудня, робітники потомились, Ярвич найшов ся між людьми, які затратили мову. Були це старі молодці, що жили лише нервами, і кождий ганьбив себе в душі, що його слово не в пору впало. Так

Ярвич не мав навіть з ким порозуміти ся й попадав у камінну мовчанку. Руку ловив що-хвилі корч від напруженої праці, тіни снували ся перед очима, йому здавало ся, що зі середини правого вуха йде кров.

Двері рипнули, кожний відвертав ся, очікував несподіванки — нічого нового: двері запирали ся.

Юдейський моргнув на Ярвича, взяв його набік і говорив таємничо :

— Майте ся на острозі . . . Шуліковський і Любаска можуть піднямити темних духів, щоб вас отруїли або вбили . . . Я маю на це деякі познаки.

При зайвім столику коло вікна сидів типово інтелігентний селянин і писав. Ясна полоса падала на нього з боку вікна, він надумував ся вряди-годи і глядів перед себе. Довге волосся, орлиний ніс, творчий усміх душі летів понад Україною.

Ярвич торкнув Юдейського і вповів з захватом :

— Гоголь!

Повільною ходою висунув ся зі скучного стукоту й шелесту.

На темний коридор заблукав промінь і спочив на стіні, як змучений мотиль. З далекої висоти вольного простору перебив ся тут і спочив, як бездомне сиротя.

Ярвич вдивив ся в те світло.

На шибі високих дверей відбила ся далека гора з рідних сторін і тіни старих дубів.

Академік показував свіже число „Радикала“, в яким було знов про відносини в „Н. Силі.“ Юдейський відповів зівялим голосом :

— Що мені з того, як нема в хаті кусника хліба, а діти босі ходять . . . От працював чоловік нині сім годин, здоровля зжерли за сім тижнів, тепер іду домів, нехай жінка й діти тішать ся мною.

Якийсь автор небуденного хисту подав у „Радикалі“ отсю новинку :

„На останнім засіданню ухвалила Надзінра Рада „Нар. Сили“ ремунарацію для директорів по 2.000 К., для кількох заушників по 300 і 200 К. а для решти — нагани на письмі . . .

„В своїй хаті, своя правда і сила і воля!“

З далекого кута вилетіло важке, глибоке зітхненнє.

* * *

Байда й Ярвич ішли з бюро.

Байда думав, врешті пристанув і говорив :

— Слухай. Найбільшу кривду заподіяв нам Шуліковський з хвилиною, коли приймив до „Н. Сили“. Ми все дурили себе надією і стратили тут наші найкращі молоді літа, так що вернути ся нам уже годі, і не оплатить ся навіть згадувати про це. Обкрадала нас дирекція й товариші. Одні ручительськими підписами, другі доносами, а дирекція лайдацькою опінією, здержуваннєм авансів і карами, і про се також годі вже згадувати нині, й от стоїмо тепер тут так, як видимо себе: ти й я. Придбали ми, вправді, досвід, але се така окрема й ні для кого непридатна справа, що також нема про що говорити. Але, от, видиш, мені не дає спокою одна думка, і про се хочу тобі сказати. Не знаю лише, як зачати. Для мене, видить ся, було б одинокою радістю, одиноким щастєм, як би те все, що ми тут пережили, перетерпіли, побачив я у книжці . . . Я до сеї річі, хоч знаю її так, як ніхто, хоч виджу її на своїй долоні, краще від самого Шуліковського — не міг би забрати ся, раз тому, що не маю до того дару, по друге, що мої нерви занадто розбиті. Признаю, що написаннє такої книжки — се річ незвичайно трудна, але з другої сторони така книжка була б у нас оригінальним яви-

щем, а з національного боку виходила б поза ширші рями, ніж, н. пр., „Жерміналь“ Золі. Коли взяти під увагу книжку А. Франса „В тіні берестів“, де описуєть ся позакулісову махінацію серед духовної старшини, то в смішнім контрасті стає супроти того всього робота Шуліковських, Любасок і с-ки. Там усі нитки і пружини прості, герої джентльмени, а того, чого сподіваємо ся від єзуїтизму, майже не слідно, натомісьць у нас, се такі мистці в дійснім єзуїтизмі, що лише чудувати ся, відки те все взяло ся серед демократичних кругів нашого поневоленого народу! Тут у нас ціла зложена, помотана машинерія, типові представники єзуїтизму, матеріял вартий пера Достоевського, і пан Франс облизував би пальці перед ним, а що найважнійше, се ж наше, питоме, рідне, і кращого годі би нам знайти деінде у світі!... Серед усяких вищих, благородних наслоїв, се природним правом також потрібна порода в охороннім мурі нашої нації. Я не втручую ся в твої артистичні пляни, не виступаю тут з критикою, але мені видить ся, що ти можеш колись на своїй дорозі стрінуги ся з поважним замітом. Зоркий біограф, чи критик може колись спитати тебе, що зробив ти з тим часом кільканацяти літ у „Н. Силі“ в пору, коли діяли ся там такі річі, що лунали по часописах... Як кажу, я далекий від того, щобі тобі щонебудь піддавати, лише виявляю те, що думаю.

Ярвич почув дроз по тілі. Врешті відповів:

— Правда. Така книжка була б на часі, щоб виказати колись, як личні справи одиниць ослаблюють силу нашого народу в будучих історичних пробах і допустах. Але знайти для того помотаного світа найпростійший вираз, найкоротшу дорогу, се річ незвичайно трудна, вона не лежить у моці людини, лише в витре-

валости коня й силі чорта. На се треба такого ясно-вида, який попри все великанське, що діється на світі, переходить байдужно, а видить тільки те, чого люде не добачають далековидами. Щоб описати такий один сірий день як нинішній — можна відхорувати його. Друга, ще більша трудність отся: мимоволі пригадують ся мені тут слова одного з наших товаришів, Палія. Недавно крутив ся він за двацятьма коронами по відділах, щоб заплатити конечну, векслеу рату, викликав мене на коридор, оповів, як по довгих трудах викрутив ту квоту від жінки возного й заключив з рішеною, камінною розпукою отсе: „Знаєте, я соціяліст, не вірю в забобони, але тут утверджую ся від ряду літ у переконанню, що наш банк — проклятий. Хто його прокляв, чи ті небіщики, наші товариші, чи їх жінки, чи діти, не знаю, лише переконую ся, що тут, щоб не знати як шадив, не знати, скільки з боку заробляв і з дому від родичів тягнув, десь те все щезає вмить, як вода. В „Н. Силі“ не доробив ся ні один з наших товаришів, навіть ті, що принесли зі собою деякий капітал, стратили його тут, решта крім двох-трьох, самі діди по вуха в довгах!“ Так, я переконаний, що над „Н. Силою“ висить чийсь тяжкий проклятіє! Те спостеріг Палій, про те згадував нераз покійний Скоропад, Немирич, нині чули ми те від Юдейського, те саме констатую на нас обох, на наших усіх інших товаришах, а навіть на директорі Шуліковським і Любасці. Тому, щоб забрати ся до такої трудної праці, щоб узяти за неї повну відвічальність і вжертися в корінь сього, на погляд смертельно сірого, а в суті річі вічно змінчивого, мерехтячого каптана божка Мамони, суспільного Молоха-блязня, щоб вивести книгу сильну, але тим самим також прокляту -- на се, крім самовиречення й рішення на яких

десять літ найтяжших перешкод і небезпек — треба великої відваги. Про таку книгу мрів наш дорогий, покійний Немирич, живучий Рубай, нині чую про ту мрію від тебе . . . Добре . . . Вірно в безсмертність сеї хвилини. Дійсно, що ж нам ще остало? Уважай тільки, що я не люблю спроневерювати ся своїм постановам; коли ж кого з нас перед часом зломить доля — буде це для другого велика трагедія . . .

Оба товариші поцілували ся тричі, й кождий пішов у свою путь. По кількох хвилинах Ярвич оглянувся, Байда стояв і глядів за ним. Ярвич вернув ся, на лиці товариша ссяла радість, в очах тремтіли сльози.

— Знаєш, Науме, я під свіжим вражіннем нашої розмови не можу сам іти домів, але не міг знов тебе тягнути для своєї приємности й забирати тобі час, тільки лишив повну свободу.

Ярвич засміяв ся щиро на-голос і взяв товариша під руку. Оба йшли далі, той говорив:

— Знаєш, я віджив, мені отворив ся світ, я маю ідею перед собою, і коли тільки та книга появить ся в моїх руках, то буду міг сказати як біблійний Симеон старець: „Нині, Господи, можеш приймати мене до царства небесного, бо з нашої довголітньої муки й неволі бачу слід і памятку . . . Ходи до мене на чарку. Моя старенька ще не приїхала від рідні, побалакаємо трохи.

Простора й ясна кімната Байди. На перший погляд впадало величаве погруддє безсмертного Тараса на високім постаменті. Буйний блющ вив ся з вазона і прибирав поета живою зеленню. В куті коло вікна стояв рояль, на нїм ноти і скрипка, на входовій стїні висїв портрет покійрої матері Байди, на бічній образ Манастирського представляв козаків. Старенька мати,

з морщинами труду й журби, мала довкола голови народню хустку, вдивила ся в будуччину покоління, вслухала ся в долю свого роду, два козаки в повені сонця напували коні й балагурили, третій дострибував ід' ним зі степових комишів. Безкрай неба, степу і світла обіймав теплом чубатих побратимів. Байда з глибокою пошаною хитнув головою в сторону поета:

— Український Христос...

Наливав статні чарки, служниця подавала борщ. Байда з вигляду і вдачі був усе типовим козарлюгою.

— Трохи гарячини, Науме, щоби кров торкнуло...
Здоров, Турчин! ¹⁾

— Дай, Боже, прожити!

Оба товариші торкнули ся щиро.

Ярвич був оживлений новою метою.

— Оповім тобі, Петре, уривок одної історії. У одних родичів був син. Вони мали багато старших і молодших дітей, була се дуже велика сім'я прикупі, але з жадним не було стільки клопоту і гризоти, що з тим одним дїтваком. Був се спокійний, гарний хлопчина, мав щире серце, але сама його поява викликувала неспокій серед сім'ї й перевертала хату догори ногами. Через нього терпіли всі, а він сам за всіх. Не висував ся зі своєю роботою наперед — наставала сварка, що він лїннюх, приглянув ся хтось ближше його роботі — наставала сварка, що він найбільше й найкраще працює, а інші дармують. Чим більше старав ся бути незамітним, тим більше звертали на нього увагу. Приставав з Трохимом, не подобало ся се Климові, пристав до Кліма, ремствував Трохим, усував ся від них, тягали ся за чуби оба. Показав хлопцям біле, сварили ся, що

¹⁾ за вояцькою піснею

се чорне, показав чорне, сперечали ся, що воно біле. Все була колотнеча, і все мішали його до неї. Пропадали за ним ті, що знали труд і терпінне, лякали ся легкодухи й самолюби. Відки й як витворив ся сей хлопчина й його доля, не дасть ся оповісти. Серед сімї, головно між старшиною, будив він жах. Виповідав нераз мимоволї такі зрілі й далекі думки понад свій вік, що старі люде не могли знайти причини й хитали головами. У темну, непроглядну ніч крили ся батьки перед ним не лиш зі своєю наготою, вчинками, словами, але навіть з думками — вдень у його поведенню, словах і позирках добачали, що він усе видїв, усе знає. Впадали на здогад, що очі дїтвака видять серед ночі, думали, що він криєть ся з нещасливим випадком і через розширенне зїниць терпить на видючість серед темряви. Вночі годї було його питати, він лежав спокійно й міг спати, вдень забували і просто треба було відваги, щоб відкривати сором ночі і злочин думки. З очей дїтвака була непримирима ясно-видючість сумлїння, і вона карала немилосерно всіх довкола й викликувала той безнастанний розстрій. У його сімї не було хоробливої манїї, вона опирала ся на певних доказах, і властивий переполох збудив ся серед неї на сїй підставі: в дуплавім дереві серед родинного парку, в яким гніздила ся й викрикувала по ночах сова, той старий символ мудрости — батьки одного ранка знайшли записки дїтвака, присвячені чортові. У вступі до тих записок посилає хлопчина свої ясні молитви до Бога, а те, що оглядає його дух довкола на світї — передає чортові. Хлопчина признає йому великий досвід і холоднокровність, але взиває до відваги, бо те, що криєть ся в записках, буде для нього зовсім нове, нечуване й несподїване, і жадає в заплату

за той дарунок — нехибного, далекосяглого кріса... Коли одно з батьків заглянуло до тих записок — упав на місці трупом.

Байда слухав з напруженою увагою, мати з портрета за ним гляділа його журливими очима в будучину поколінь. Зітхнув і сказав:

— Гарна, могуча ідея...

Був незвичайно врадуваний, налив чарки і глядів з хитрим усміхом на Ярвича.

— А про те в повісти не пиши, що ми другу пемо...

Далі говорив поважно:

— При твоїх книжках маю вражіннє, що як би розірвав їх на окремі листи й розсіяв з літака, то кождий чоловік у кождім уривку знайшов би щось замітного й пізнав би твою силу.

— Се моя мрія — на жаль, у такій великій гарматурі, як книга про „Нар. Силу“, воно не все буде можливе.

Розмова зійшла на славу. Ярвич сказав:

— Ледачий той чоловік, що за життя заживає слави — він не випередив епохи. Для всликого поета вистане, коли на нїм пізнають ся одиниці... Все марниця, вічна лиш краса...

Задивив ся бисто перед себе. Байда спитав:

— Що з тобою?

— Не перебивай — ловлю чорта за хвіст... Всемогучість божа... Чи Бог може сотворити такий камінь, якого сам не міг би двигнути?...

XXXVI.

Який вплив має устрій „Нар. Сили“ на сімейне життя робітників?

Се питання займало Ярвича, і він слідив його від літ.

Славянські народи не мають сімейного, ні суспільного виховання, а про соціяльне, товариське годі згадувати.

Розумінне виховання серед наших верстов — ніяке. Деякий змисл проявляєть ся в засібнійших кругах у односторонній, перестарілій формі авторитету. Родичі з тих кругів засліплені лише у своїх дітях — всі інші нехай пропадуть — і виводять з них розмріяних мелянхоліків, непорадних чудаків, нездатних для світа, ні для себе самих, — біднійші верстви вдоволяють ся, коли їх діти виходять на хитрих, брудних самолюбів.

Засадами старого катехізму обтісуєть ся згрубшого молодіж дома, опісля при недостатчі національної, педагогічної системи перемелуєть ся те саме через народні й середні школи, се вистарчає подекуди навіть і на університеті, але з хвилиєю, коли молода людина стає самостійно супроти зложених і помотаних питань індивідуального, соціяльного й суспільного життя — всю ту науку беруть чорти.

Самопевний рух і життєвий змисл, який виносить Норвежець, Англієць, Німець, Жид, а навіть Япанець з

домашнього побуту, мусить наша молодіж переймати і здобувати тяжким трудом щойно на своїй самотійній дорозі, і через те великий процент тої молодіжі ломить ся передчасно і пропадає марно.

Сяк-так радять собі в тім напрямі ще діти люду, що вийшли здорові й мали нагоду змалку виробити в собі деяку самотійність.

Про жіночу молодіж дбаєть ся нині таксамо, як за старинних, невільницьких часів, і через те всяка сила і розвій — під псом.

Коли Ярвич замітив пару молодят у ліску, пригадували ся слова поета: „Діти, до чого ж берете ся!“

В застрашуючій силі виступає образ національної мізерії в недостачі питомого виховання — в порі любови, при всяких подружжях. При тім найважнішим торжестві людського життя стає молодіж обох полів без змислу, без ніякої підготовки, на основі лише крамарських рахунків та внішніх, хвилевих уподобань.

Природа не терпить фальшів, вона з демонічною послідовністю мстить ся на тих, що злегковажили й пересліїли її відвічні права. Молоде подружже прокидаєть ся живо з мороки любощів і стає супроти грізної правди, яка не снила ся йому передтим.

В любові й подружжю не вистарчають достатки, се потверджують скандальні хроніки пануючих дворів — ангельська краса і всі купецькі обчислення йдуть чортові в зуби, натомісьць природа показує тут те, чого не вчили батько, ні мати, ні школа. Так з молодят, які вчора цвірінькали про свої прикмети, витворюєть ся пара зрілих ворогів, і вони ненавидять ся нині через свої хиби. Гарно, коли оба осібняки мають уроджений хист до праці, терпимости, посвяти й почувають зглядом себе взаїмю пошану, скрипучий, супружий віз повезе їх без

публичного ропоту спокійно в могилу, але се рідка проява культури, і люде, з якого б стану не вийшли, се ж тільки люде . . .

Тайну полового добору переочив пружистий і дотепний ум Бальзака в обемистій „Фізіольогії супружжя“.

На розвою й поступі коротеньких вислідів інтегрального рахунку видить учений історію труду соток умів і літ — на глумливого ерудита Бальзака з 1830. року глядить пів століття пізнійше Ганс Єгер з гірким глумом у „Богемі Християнії“ зпоза стрічок XXV-ої глави, де відкриває такі тайни, як шкідливість неприродної праці мізку в половім життю і вплив уяви на мяз, що замикає *vesica seminalis* . . .

Раз на десять літ відізветь ся публично з закутини голос у справі виховання молодіжі, розуміеть ся, з усякими застереженнями, що це тільки неділовиті, безпретенсійні замітки. Десь хтось там застановив ся поважно над тим запущеним облогом, але не мав до того ширшого погляду, або просто так на пообіднім відпочинку серед розманіженої, сільської природи впала нараз ідея громадянської праці на публичнім кону, і добрий чоловік сказав: „Заженіть там і моє, нехай не ричить!“ Читаєш про видавництва в ціли виховання молодіжі, знайдеш спис творів з усесвітньої літератури, уложений зі сердечним неуцтвом *ad usum delphini* в дусі, напр., старенького катехізму за дві шістки. Видиш, як той катальог книжок, що припадком впали під руку шан. дописувателя, становить „sein alles Hab und Gut“. Знайдеш там, що виховувати молодіж треба книжкою, так як би, напр., гри на скрипці або поетичної творчости можна вивчити з книжки, але про розвій великої історичної традиції, ріжницьованне найкращих патріярхальних звичаїв, про невичерпану скарбницю національного

мистецтва і словесности, якої не має жаден інший народ на світі, про плеканне рідного письменства і штуки, гармонізованне найкращих народніх тривків у акорди в призмі питомого, виїмкового українського духа, щоб витворити будучий, повний тип Українця, якого дожидаємо від часів Шевченка — про це не снить ся нікому. Редакції з недостачі діловитих праць містять такі голоси, і вони гинуть без відгомону.

В гурті молодих учених почувеш про студії над Вагнерами, палкі одушевлення над Бергсонами, Павльзенами, Віндельбандами, Сорелями і всякими чужими світочами, а про символіку кобзарських напівів, містику Сковороди, твори Мирного, космічні псалми Филянського, демонольогічний світогляд народу, той пятий елемент підсоння й четвертий вимір української душі — се нехай просліджують чужинці і грядуще покоління!

Генієві вільно було зробити хвилиевий промах, але доки клич: „і чужому научайтесь, а свого тільки не цурайтесь і тільки не забувайте“ — буде йти за далеко, доти не буде мови про своєрідне виховання і скристалізоване українського духа.

Такий матеріал видає народ на свої економічні, політичні й культурні поля, і тому не дивно, що застій творчости й розтіч думок і напрямів зганяє його за життя в мертвий кут.

У капіталістично-злодійських умовах усяких „Нар. Сил“ зводить ся молода інтелігенція не лиш духово, але й фізично. Ярвич прослідив, що серед приватних і державних урядничих сімів при ледви 10 проц. породах, спотирюєть ся річно 50 проц. плодів. Сю новітню суспільну язву викликали економічні й фізичні умовини, але наслідки тих полових злочинів ширять страшенні спустошення в сімейнім і соціяльнім здоровлю. Крім

нервозних недуг обох полів, виставляєть ся жінку-матір на хитке вістрі закажень та інших послідовних небезпек, як поліп, рак і чахотка. Майже кожда жінка через недостачу відповідної виховничої підготовки пробує своїм кепським розумом усяких покутних способів: скакання зі стола, двигання тягарів, заживання отруй, тимчасом, усі ті способи не дають успіху, тільки викликають нераз зовсім інші наслідки. Сімейне життє урядничих сфер узагалі колотить ся в латаних гряницях доти, доки всякими неприродними і шкідливими здержуваннями осягає ся природний реченець. Той реченець серед урядничих родин зазначують старанно в календарі що-місяця й пильнують більше, ніж першого з проклятими ратами з обдертої платні, або конференції дїтвака. З днем, коли той реченець перейшов без бажаних познак, починають ся плачі, гризота розпускає сиві коси, в хаті настає пекло. І, справді, на яке тут родити дїти? Ледви одно-двоє годна бідна жінка вижити й заосмотрити при довгах і спрацьованих по лікті руках, але більше, відки й як?

При чім тут бідолашній катехізм за дві шістки і сто вагонів видань для молодіжі?

Нікому з панів і духовників на безчисленних зборах і засіданнях Надзірних Рад не впало до голови питанне витворення видатного урядничого стану серед суспільности на тривких, соціольогічних основах, кождий з тих панків дбав тільки про свій живіт, презентійні марочки, найблизчий сімейний і становий табунець, глядів нетерпеливо на годинник і квапив ся на вечерю й партійку. За те кождий з тих вішал одягу і стерва поводив ся з повагою надутого міхура, уважав себе за патрона народу, мудрця, критика, всезнайка на суспільнім кону й розводив ся потоками бесїд і друкованого слова при всякій нагоді.

Типовим представником такого діяча з одностороннім образованием і недостаточним вихованням був др. Шуліковський. Сей фінансовий голова, начальник найбільшої народної інституції не то вже про соціологічні питання, але про свій песій, громадянський обов'язок не мав найменшого поняття. Як міг він здобути ся на щось видатне в тім напрямі, коли свояк його жінки, лікар, зладив рецепту, яка кружляла в деяких случаях також між близькими знайомими :

„Rp.

Croci austriaci

Sacchari lactis

aa 0,30

Mfp. dent. t. dos.

№ VIII.

S. Рано і вечір порошок.“

Коли часом урядник-бідак подав просьбу о підмогу на покритте коштів рбдин, Шуліковський відкидав її й казав, що не може платити людям за їх забаги і приємности. Се можливе хіба в крайнім разі, коли ходить о кошти похоронів дитини . . .

У доповненню погляду сучасної доби може послужити обставина, що, коли старший начальник передав ту відповідь урядникові, зазначив від себе, що в багатьох случаях не годить ся з Шуліковським, але в сім випадку мусить признати йому слушність . . .

Що ж при таких условинах оставало до роботи бідакам, на яких упало нещастє ?

Найрозумнійша дорога в тім случаю — лікарські заходи. Бідолашне подружжє йде до гінекольога-оператора, представляє свій важкий стан, лікар, чоловік чужий, але все опитнійший у соціяльних відносинах інтелігентного пролетаря від усіх фінансових управ. По докладних оглядинах находить він дійсно дрантивий

стан здоровля молодої жінки, хитає головою, розкладає руками й по довгій нараді приступає поневільно до операції. Рішаєть ся на се з глибокого знання людської недолі і з милосердя. Нещасна жінка дрижить, як риба, сльози в очах, молить ся шепотом, муж остає у ждальні, тремтить у нервозній напрузі, слухає кожного руху з операційної кімнати, кождий дзенькіт струменту лунає по його нервах. Долітають здавлені стогони, глухі зойки крізь заціплені зуби, лікар приказує що-хвилі віддихати глибоко, ніжний, найдражливійший орган жіночого лона як би живцем обривав, біль підсуваєть ся під грудь, викликує спазматичні блювоти, блідий, зденервований лікар отворяє двері і кличе чоловіка рухом засуканої, окривавленої руки . . .

Котра з інтелігентних пролетарок не знає розкладаного фотелю з піддержками на ноги? Котра на тих сучасних тортурах не лежала хоч раз у життю? А скілько мучило ся на них два й більше разів . . .

Пів біди, коли реченець не спізнений, і лікар може в себе полагодити справу, инакше чекають ще всякі короводи й муки зі шкрябанками у шпиталі.

При чім тут той старий, наївний катехізм за дві шістки і сто фір брошур для молодіжі? . . .

Ті головні прояви зясував Ярвич Байді на перших зустрітинах, опер на них свої досліди над сімейним, товариським і громадянським життем робітників „Нар. Сили“ й поклав основи до своєї книжки.

XXXVII.

Даниш вертав з бюро, обідав і лягав спочити. Жінка накрутила ся до полудня коло порядків і кухні сама в хаті, хотіла поговорити, горнула ся до нього, та він усе був такий змучений, що не годен був думати, і засипляв скоро, а по півтора години схапував ся й біг знов до бюро. Жінка знов лишала ся сама й ожидала його до вечера. Вечером вертав живійший, вів деяку розмову, а потім сїдав до часописів і книжок. Так минали дні. Раз замітила Данишева, що їй смутно, коли він по обіді спить, і вона з нудьги не знає, що робити з собою. Старав ся опанувати втому й не лягав, лиш розмовляв, або читав їй дещо. Нераз удавало ся се, але звичайно завважувала вона в його очах таке змученнє, що всміхала ся лиш і клала подушку на софу, а сама сїдала коло нього й шила або читала. По тижнях пізнавала, що бюро, втома й наука забирають їй дорогого приятеля, він мало служить їй, вона занадто лишена на себе саму. Найгірше боліло її, що він запалював ся до книжок, найбільше говорив про них, посвячував їм кожную вільну хвилю і вглибляв ся в них так, що нераз зовсім забував за неї. Пізнавала, що вона не стоїть у його душі на першому місці, не є для нього всім, як він для неї, але на дальшій пляні, і се разило й боліло її щирю, дитинячу любов.

Раз спитала його:

— Чого ж ти властиво брав мене, коли в тебе книжка важнійша?

— Воно, дитинко, так: наука і штука, се ідея життя і краси, а ти, жінка, се вибрана людина, через яку я ліпше можу пізнати ту ідею й навідворот — зі становища штуки й науки можу краще пізнати й оцінити тебе як жінку. Звичайний, т. зв. „муж“, може бути найліпший для жінки, але як чоловік може бути останній падлюка.

Вислухала вона сього вияснення, але не могла зрозуміти, чому чоловік ідеї й добрий муж не може бути в одній особі, коли одно другому не противить ся.

Одного полудня читав їй „Довгобразий портрет“ Едгара По. В тій новелі представлена молода пара й її доля більш-менш сими красками:

„Була дівчина незвичайної вроди, і так весела, як люба. Він, маляр, був гарячий, учений, вдумчивий, строгий і відданий своїй штуці як любці... Вона ж, була вся світлом і усміхом, охоча до жартів як пава, любила й пестила все гарне, а ненавиділа лиш одної річі: штуки, яка була її суперницею, і бояла ся лиш палітри, кистей і решти зненавидженого начиння, що так часто відтягало любка з її очей. З переляком вчула бажанне чоловіка, змалювати її портрет. Але піддала ся, й була слухняна й сиділа терпеливо довгими тижнями в понурій, високій, вежевій комнаті, в яку лише згори падало бліде світло на полотно. Він губив ся у мріях так, що не видів, чи не хотів видіти, що світло, яке так дивоглядно впадало в ту самітну вежеву кімнату, руйнувало здоров'є й душу його подруги. Так минуло багато тижнів. Вкінці портрет був готовий, маляр встав і приглядав ся з одушевленням

свому творові, і, коли обернув ся до жінки — вона була мертва!“

Даниш глянув на жінку.

— Як же подобала ся тобі та річ?

Вона була задумана.

— Гарна... Дивна... Гм, як мені подобала ся?...

Колись скажу...

Напирав на неї, але вона лиш усміхнула ся й не виявила своєї думки.

Вночі тулила ся до нього і плакала.

* * *

У рік по шлюбі.

Даниш пообідав, нерви танцювали, він ляг спочити.

Жінка глянула на нього, на думку прийшло їй, що він лише шукає вигоди. Повидів той закид у її очах і всміхнув ся терпко.

— Ти без серця, самолюб, про себе лише дбаєш.

Не відповів лише думав:

„Хто тут винен? І ми обоє, і жадне з нас. Життє взяло нас за чуб і веде проти нашої волі. В жінчинім докорі є трохи правди. Я маю серце лиш тоді, коли треба.“ Дрібна не раз притока, на яку люде не звертають уваги, доводить його до шалу. Кривда бідного, безборонної дитини будить у нїм месть. Відтак знов лагідна струна бере верх, і він мучить ся. Радо втік би в ліси й лише деколи навідав ся до людей у гості. Він родив ся з серцем, силуєть ся бути собою, а життє взяло його в окови, що годі вдержати себе. Виходить рано до праці і все бажає: хорони мене, днино, від напасти. Тай чим раз більше ломить ся його здоровлє і спокій, приплив і відплив серця змінюєть ся не раз що-хвилі. Чує він се, покутує, і нема рятунку. Люде

люті, життє тяжке. Доходить до того, що він себе самого боїть ся, далі не буде годен ручитя за себе, до чого може його довести життє. А чує, що як би йому через криси перелило ся, як би вже почав, тоді стратив би розум, тоді йому все одно. А як вертає з роботи, тай день минув спокійно, він усе відітхне, як би камінь злетів з груди. Задрімав. Згодом отворив очі. Вечір. У хаті спокій, жінка сидить на буяку, вколисує малу Талю при собі і співає зтиха. Смутно співає. Минають хвилі, Даниш дивить ся в жінку, в те молоде, утле сотворінне й видить, як воно недавно пустувало з дїтваками на сільській вулиці, бавило ся лялькою, ліпило паски з болота, підіймало спідничку і бродило по млаці, дрібне тіло як рожева квітка, а нині в її життю така переміна, журба, і клопоти, і смуток, і тягарі. Хоч, не хоч, будь хазяйкою, жінкою, матіррю, старій ся, гни голову вдолину. „І тут в отсій чужій, наймленій кімнаті лишать ся тіни наших душ, а прийде хтось чужий як злодій у святиню, і святотатською рукою розірве ті тіни й заведе новий лад“. Серце заболіло на ту неминучу жіночу долю. „І жаль йому стало дрібного, подовжного личка краски брескинї і попсованих зубків, з якими вона бідувала часто.

Дитині ледви рік. Лежала на маминих колінах і була тепер більше задумчива, ніж звичайно. Бліда, слабовита, вдивила ся в стелю. Темні, глибокі очі, шовкові вії.

Жінка урвала пісню.

— Ти плачеш, дитинко? Чого?

Дитина лежала без руху й без голосу, тільки сльози котили ся по личку.

Даниш встав і сказав:

— Не співай дитині похоронних пісень.

Сів і думав. Яка доля чекає її! На що привели ми тебе на світ? Бач, ми не жадали собі тебе, бажали не видіти тебе, а тепер . . .

Отсе та золота нитка, що вяже чоловіка з жінкою. Отсе їх серце поза ними, не для них самих — друга епоха любови. І дивувало їх те слабеньке сотворінне, що мало ледви рік. Чому воно ніколи не пустує, лиш усе як старий чоловік? . . .

Засвітив лампу, жінка сіла з дитиною коло стола, Даниш з протилежного боку. Дитина й батько дивилися собі в очі, мовчки, студено.

„Се ж мій образ, моя подоба“, — думав Даниш.

Ніч. Суєта гонила ним по пустих вулицях. Доми з темними челюстями вікон нагадували великанів з мертвими очима. Деревача гнулися від осіннього вітру, як духи проклятої судьби.

Данишеві привиділося, що його дитину розбивають чорні руки головою до муру, а жінка, те утле, бідне сотворінне хитається на шибениці. Він глядить студеним серцем, обдумує месть сильнішу, ніж життя, та йде палити, різати, бити . . .

Станув і говорив.

— Хтось скаже, що се манія. Ні, брате. Ти не знаєш звірів на двох ногах, що б'ються у груди перед хрестом і падають у поклонах?

Зібрав його темний страх, як би він не між людьми, лиш у темряві серед ліса та хижих звірів. Довкола не видко, не чути нічого, лиш гарячі, кровожадні дихи з пашек стоголової потвори, і він не знає, де лихо чатує, куди йти, й як боронити ся. Не лачно йому за себе, лиш за дитину та жінку. Знає, яка доля постигла б їх, як би його не стало. Знає душу тої тварюки, що бє поклони перед Богом та молитесь ся, знає її серце!

Через те серце тварюки він нині крил до неба підіймити не годен. Гірше ліса та диких звірів боїть ся світа і і людей. У лісі звір від чоловіка тікає, а під хату зайде розбишака, підпалить, зрабує й виріже все до-ноги.

У пізну ніч вертав Даниш попри костел. У тупій тишині блимала лямпа. Ішов новою площею, з якої вичистили до-тла стару каменицю. Станув і розглядав ся. Горі у крайнім вікні костела біліла тїнь. Сперла чоло до рями вікна і гляділа на площу. Тут, де затер ся слід давнього будинку, виводило ся колись житте. Палало, погасало — тепер пустка по нїм. Те житте служило свому часові, стерегло своїх пересудів і прав, позволяло собі вряди-годи на волю, вкінці пішло зі своїми богами під землю. Таке собі людське житте без вибрику, без памяти й без слїду. Житте пса на припонї: Удень бреше, вночі заживає волї. Тут люде жили і грішили, як усюди инде. В давнину був тут цвинтар, опісля великий будинок, тепер площа, а колись стане театр або коршма. Менше з тим.

Люде служать звичаям та обичаям на те, щоб перейти безслідно у грїб. Хто пильнує суспільного ладу, того як би й не було на світї. Що то є суспільний лад? Мертва тиша серед вічності, затрата одиничного життя, заглада поезії й мудрости.

Кума-журба навідала ся до Данишів.

Він понехав книжки, попав у суять, став нетерплячий, вільні хвилі тратив поза домом і марнів з дня на день, а жінка плакала по кутках. Мав принести їй порошки з аптики, вона ожидала з обїдом, минули три години, чоловік не прийшов, вона лишила ключ у тусїдки й вийшла з хати. Стрінули ся обоє на вулицї на противних хїдниках, але не приступали до себе, лиш

перейшли в інших напрямках. Жінка обкинула його смутним оком. Був похилений, блідий, хитався на ногах. Плакала гірко. Він станув і дивився за нею, як скручувала в головну вулицю. Дрібна, у витертій пальтотуці, ішла поволі як голодна собака. На вид дрібних ніжок стиснулося йому серце, мало не побіг, щоби пригорнути їх до груди.

Як вернула домів, він спав. Порошки лежали на столі в паперовій коробочці. Жінка взяла їх і замітила одну річ. На картці вдолині подана ціна 1 К, а на такій самій, попередній коробочці була вишкробана 1 К, а на те місце написано 3 К. Чоловік узяв від неї гроші і сказав, що заплатив 3 К...

Встав вечером, вона оповіла, що ходила нині до сповіди. Старий монах потішав і розраджував її, щоб не попадала в розпуку. Тим убиває вона себе й початок нового життя, яке носить у лоні. Жалувалася на тяжкі умовини і труд, монах утихомирював її плач і переконував, що терпеливістю, спокоєм і погідною думкою поборе злидні й доживе нагороди, потіхи за своє теперішнє горе й терпіння. Далі вияснював їй, що праця Даниша дуже тяжка, й вона, як жінка, повинна осолоджувати його трудне життя, вибачати промахи й піддержувати в нім гарну основу.

Переповідала слова старого монаха зі сльозами в очах, Даниш слухав, душа дрожала, він думав:

— Священик, чужий, далекий чоловік, дав їй більше розради в одній сповіді, ніж я за кілька літ, я, її найблизчий приятель, образований соціаліст, атеїст, чи як там хочете... Я навіть останній гріш забрав від неї як злодій і пропив.

Біль пониження, горе стиду перед самим собою заломлювали в нім своїм тягаром усе до основ.

Зрозумів, що самотній вихід і рятунок у організації й пішов на збори персоналу. Народи вели ся до-пізна в ночі, Даниша вибрали мужем довіря й дали переписати пильне представлення до Надзірної Ради. По півночі вернув до-мів і сів до роботи, яка мала бути готова на рано.

У дверях бічної комнати станула жінка в сорочці й заломила руки.

— Бій ся Бога, Климе, що ти хочеш від мого здо-ровля! Що дієть ся з тобою!? Що ти робиш!?

Він покрутив живо головою.

— Дай мені тепер спокій! Лягай спати, я маю тут пильну роботу!

— І ти не міг до тої роботи взяти ся скорше, аж тепер над раном!? Як же ти підеш до бюро, як будеш виглядати! Та же всі люде в каменіці сміють ся, що ти по ночах вертаєш додому. Та же служниця від сусідів видить усе і знає! Яку ж ти пошану маєш для мене! І ти тепер так зі мною обходиш ся, коли я на тих часах, слаба, згрижена й розстроєна! Бодай я не діждала привести тої дитини на світ! Дивлю ся на твоє поступованне, і все перевертаєть ся в мені! Памятай, що як уроджу яку потвору, то ти будеш мати й мене й дитину на сумлінню!

Залила ся слізьми, прийшла живо до нього, хотіла забрати папери, але коли він не дав, вона згасила лямпу.

Даниш скочив до жінки як навіжений.

— Рушай спати! Я не краду! Вступи ся, бо виле-тиш крізь вікно з поверха!

В сірім, каламутнім мареві досвітка стояла пара сих молодих людей проти себе. Данишева з вистрашеними очима, як дитина, подала ся до дверей і простогнала:

— Са-та-но!

XXXVIII.

Синок Даниша Дмитрусь спав з матіррю, і вона не могла налюбувати ся ним. Як був іще немовлятем і зачне було крізь сон плакати, вона знає, що він змерз, розпинає на нїм сорочинку й хухає на груденята, він мовкне й засипляє. Часто успокоює це дїтвака, коли мати притулить його до свого лиця. Нераз він у сні аж затягаєть ся дитинячим, сердечним сміхом, вона кличе батька й каже :

— Диви, ангелики снять ся йому, він бавить ся з ними.

Коли дїтвак спить на животику, се називало ся, що „пасає коники“. Найбільше раділо материне серце, коли він ляже було на бік і підложить п'ястучок під голову.

— Диви, він спить як газда.

Вночі мала вона очі в пальцях. Дотиком пізнавала, чи він здоровий, по рухах і віддиху знала, чи його кусає блоха, й чи жолудок у порядку. В її любові був талант. Гідна мати своїм серцем краще як рентгенівським апаратом видить усе в дрібнім тілі дитини.

Дмитрусь будив ся найранше в хаті. Як перший промінь прорет'є ся крізь стору, він прокинеть ся живо як мушка, ляже горілиць, почне бавити ся ручками й веде з собою розмову одно- і двоскладовим

голосом. З тих перший нагадує струну арфи і протягле питаннє пташини, другий воркуваннє голуба. Той ранній спів дитини будить матір, вона встає, несе хлопчика під покривало батька і йде ладити сніданок. Тепер Дмитрусеві вже півтретя року, він сам у сорочині скочуєть ся як білий вузлик з ліжка матері, дріботить зі срібним сміхом до батька й видряпуєть ся на його ліжко.

Сніданок на столі, Таля і Дмитрусь бігають і плещуть з утіхи в ручки, по хаті дзвонить діточий щебет:
— Юська! Юська! Юська!

Даниш збираєть ся живо, двоє діточих уст дотулюєть ся лица, дві рожеві квітки з цілющою росою проводять його з раннім проміннєм.

У бюрі за роботою заслухаєть ся і спинить перо. Чує два діточі цілунки на лиці, дзьоботаннє нагадує звуки срібних бляшок. Видить Дмитруся перед двома літами. Дитина обмазана глиною, жве усточками як жаба, оченята дивлять ся смутно, вона рачкує по мокрім обістю на селі, як би вийшла з землі. Той образ стоїть перед Данишем і торгає серце.

— Чому ти, Талю, плакала вночі?

— Як би ти, мамо, була дитиною, то знала б, чому я плакала.

... Чому Пан Біг дає люде й забирає їх? ...

... Як я була маленька, то була в небі, але нічо не тямлю ... Мамо, що є там у небі? ...

... Люблю ту малу, спрацьовану руку. Ти, мамо, найкраща зі всіх!

Вночі приснить ся Талі щось страшне, вона зісуває сїтку зі свого ліжка, бере під паху подушку і свою малу ковдру й іде до матері. Стане коло її ліжка, мати напрацювала ся цілий день, змучена й не все хоче прий-

мити її до себе. Дитина йде до батька. Він чинить ся, що ніби спить, і питає з острахом:

— Хто то?

— Я.

— Хто „я“?

— Таля!

— Котра Таля?

— Таля Даниш.

— Яка Таля Даниш?

— Татова донечка!

— А, коли татова донечка, то ходи.

Дитина видряпуєть ся на ліжко, гніздить ся довго, він робить їй місце від стіни й обтулює.

Даниш з Дмитрусем на селі.

— Такі хмари йдуть — ходім, тату, на ті хмари, построчуємо їх, тай буде сонце . . .

— Тату, я вже великий! . . . О, моя нога на піску . . .

Сипле пісок і втикає палець.

— Тату, о, гриб.

Дітвак заслухав ся.

— Татусю, чому потік плаче?

— Він не плаче.

— Послухай ліпше — він плаче.

Біжить у сорочині за мамою, дивить ся їй у очі і плеще в долоні:

— Юська! Юська! Юська!

Батько видить у тій бульбяній ющці свій стан. Діточа втіха перелітає піснею нужди його серце. Заскоботало в горлі, він відкашляв, похилив ся до плювочки і завважив кров . . .

Данишева поспрятувала, станула серед хати й терла чоло.

— Що я, нещаслива, буду нині варити? . . .

Третього дня в місяці не мала ні шага, ні кусника хліба в хаті. Заплатила за хату, віддала за молоко й поплатила рати. Сама жила кулешею та кашею, часто їла лиш раз на день, або замлівала на гербаті, щоб чоловік та діти не терпіли голоду. Безнастанна журба і праця постаріла її, вона снувала ся як тїнь і тратила голову. Зачинала розмову, нараз уривала й добавляла в напруженій застанові: „Щось я мала такого сказати“...

Збирала ся на купно, але перед тим наміряла повернути до сторожихи й позичити в неї грошей. Накладала капелюх перед дзеркалом, нараз увиділа з вікна по противнім боці — хтось слїдить її. Глянула уважно слабими очима — офіцер усміхнув ся до неї й засалюгував. Кров збурила ся зі стиду й досади. Вчула шум у вухах, перед очима замигали жовті плями. Наказала дітям, щоб бавили ся спокійно, поховала сїрники, взяла цератову торбу, зачинила хату й вийшла.

Повернула до сторожихи, вогонь запік у скулах, як би хто вибив.

Поздоровила сторожиху, називаючи панею; її вразило „цілую руці“ — по кількох взаїмних питаннях про діти попрохала Данишева о позичку кількох левів. Сторожиха сказала, що чоловік узяв ключ від скрині й пішов досвіта на роботу. Як верне вечером, вона скаже йому, і гроші будуть завтра. Данишева вийшла на вулицю як з гарячої купелі. Станули перед нею подерті ковдри, понищені меблі, латана одежа дітей, перепрацьований чоловік і дрантива дійсність.

На скрутї доїздив трамвай. Її заманила нараз охота кинути ся під колеса. „Одна мить, і всьому кінець“, — скоботав голос по душі. Кров ударила в голову, в очах потемніло, зашуміло в вухах. „Ні, верни ся, — маєш діти“.

Невидима сила, двоє дітей, відтягнули її на хідник. Даниш вернув домів і застав жінку в гарячці.

Діти бавили ся в ангелів. З віялковими крильцями з тонкого паперу бігали на пальцях, як би літали.

Дмитрусь приступив до батька.

— Що тато нам приніс?

— Нічого, газета.

— Дай, я подивлю ся. Що це за образок? Що вони так тягнуть? Тату?...

— Се моряки добувають затоплений корабель з моря.

— Що роблять? Скажи мені ще раз, я не чую.

Сував пальчиком по ілюстрації.

— А того що? Отут, таке покручене?

— Дай мені спокій, я змучений.

Хлопя пішло з газетою до кухні.

Навідала ся своячка Данишевої, жінка судді. Оповідала про Сафата, який з нього добрий муж, як дбає про свою жінку, справив їй плюшеве пальто, килими, діти повбирані. „Я знаю жінку одного урядника, який також не шанує її, забуваєть ся, але вона собі якось радить. Строїть ся, гуляє, ходить по ресторанах, кофейнях, на музику, до театру — про неї, вправді, люде говорять, що має коханків, але то не знати“ . . .

Даниш лежав на софі з зажмуреними очима, жіночі стріли падали зза другого кута на нього. Данишева порухала ся на ліжку й добавила з досадою :

— Він доведе ще мене своїм поступованнєм до того, що я пушу ся на останнє.

Дмитрусь немовлятем був за скоро відлучений і тепер по ночах ссав палець.

У хату влізли розбишаки. Один ударив Данишеву обухом у голову, другий досягав дїтвака, який спав коло неї.

— Митрусь мамин козачок, — лебедів хлопчина крізь сон.

Розбійник розрубав його топором на половину. Дрібні ручки задрожали в повітря, з горла добув ся зойк, хлопчина підсунув ся ліктями на подушку й конав, зі своєю одинокою осолодою — з пальчиком у роті.

Даниш скочив зі сну на рівні ноги.

Цілу ніч ходив по хаті, раненько отворив вікно й дивив ся на світ. Природа святкувала весну. По городах цвіли каштани й боз, згори падали багаті каскади зелені, сонце сипало на них щедро рожі й лилеї, соловії виспівували з захватом пісню любови і краси.

Даниш вдумав ся в украдену молодість, загублену волю. Образи, спомини мигали перед ним і щезали.

Курив нервово папіроску за папіроскою.

Жінка підіймила ся на ліжку й загомоніла:

— Але ж надимив, як у комині! Де ж так можна!
Легкодух!

„Зачинаєть ся неділя“, — подумав Даниш.

Залящів канарок, злетів на його плече, зачав тріпати крильцями, примилувати ся і успокоював нерви. Даниш бавив ся з ним, лепетав як до дїтвака, наставляв мізинний палець, пташина скубала його і з пестошів підіймала вгору ніжку, на якій давно здер ся кігтик, а тепер був уже згоєний. Даниш гладив його, тулив до лица, до ока, наливав свіжої води у скляне відерце й наспав сімя.

Всміхав ся ранок, як перший цілунок дівчати.

Даниш узяв книжку й вийшов зі своєю донечкою Талею. Дитина була біленька як цвіт калини, оченята як тернова ягода. Перед парком оглянула ся, ймила батька за полу і вповіла живо:

— Татусю, диви, яка пані їде! Який капелюх має!

Тихою вуличкою в парк їхала каритка, танечниця в вибагливім строю, величезний капелюх, пласт синіх пер маяв у повітря, коло неї дівча.

Дама була підтоптана, вимальована, дівча — весна в пробудженню. Склонила головку перед морозом, що мав її шарнути, дама блукала неспокійно очима зпідліб'я, схилила ся над дівчиною, і вперто шептала їй у вухо.

Горе дрожало в личку дівчини, вона хилила ся з жахом над пропастю, в яку мала злетіти стрімголов.

Повозка щезла за муром зелені. Даниш узяв дитину на руки й вертав ся домів.

XXXIX.

Старий письменник і урядник „Нар. Сили“ Степан Ручай обідав з жінкою й дітьми. Їли бульбу з юшкою й ділили ся пів фунтом твердого мяса. На столі лежав кусник хліба; Ручаєва була б радо його ззіла, але чекала, може, чоловік або діти возьмуть. Так усе чекала, але вони мало коли лишали з обіду й вечері, а й тоді вона ховала для них на пізнійше.

На світі була весела неділя. Робітники йшли довгими лавами з жінками й дітьми за рогачку на прогулку, до таночної буди та „городів здоровля“. Попри вікна плили веселі гурти, голосні розмови та сміхи.

Ручай постогнував на витертій софі й кутив половинку, жінка зі служкою мила начиннє. Старий дивив ся на діти й нагадав собі, що сього року не виходив з ними на божий світ. Не було гроша. Нині накрутив ся по бюрох, щоб позичити кілька марних корон, і ніхто не мав. Повів очима на вікно, надворі сміяв ся світ. Встав і сказав :

— Збирайте ся, вийдемо.

Жінка глянула недовірливо, але повиділа, що він на правду се каже й зачала збирати ся з дітьми.

Вийшли за місто, діти бігали в сонці по траві, старі сїли на горбку й віддихали свободою.

По кепськім обіді зголодніли всі скоро, Ручай устав і повів їх за собою до „города здоровля“. Жінка сіпнула старого за рукав, він махнув рукою і сказав :

— Ходім.

Серед гамору й натовпу знайшли в куті вільний столик, усадовили ся, і Ручай казав подати хліб з маслом і квасне молоко для дітей, а для себе й жінки пива. Перша черга минула ся в кількох хвилях, Ручай казав подати другу і третю. Жінка не виходила з дива й думала, що він має гроші й хотів зробити несподіванку. Коли вже всі були вдоволені, Ручай попросив господаря і сказав, що нині не має грошей, але віддасть на другу неділю.

Господар невдоволив ся сим предложенням.

— Але ж ви мене знаєте і знаєте, хто я.

— Я знаю вас, знаю, що ви вчений чоловік і урядник банку, але он наш добрий знайомий сидить, швець Чохара, мій сталий гість — нехай він поручить за вас.

Ручаї вернули домів, служба подала їм лист від свого батька :

„Paraniu curko my jezdeśmy wszystko zdrowi powodzenie jak zwykle ale prosze ciebie mozesz Pani podzieńkować zaraz za służby i ot pirszego przyjechać do domu bo ty nie mozesz być za taki mały płacy i mozesz to samo mnieć tutaj na wsi uposesora, a nawet wiency, tylko podzieńkuj zaraz Panu i Pani i bondź zdruf

twój Ojciec Iwan Łoboda.“

— А я не можу подякувати в „Нар. Силі“, — подумав Ручай.

В місті тревав друкарський страйк.

У хаті не стало хліба, діти голодні й не мають у

чому ходити до школи. Ручаєва давно дівчиною заробляла у друкарні при машині. Тепер прийшла їй гадка, заробити дещо. До друкарні заглядає робітницький комітет. Ручаєва порадила ся з чоловіком і постановила ходити до праці вночі. Вечером підводив він її, а по півночі приводив домів. Одної ночі застала її контроля з робітниками, при машині.

Члени комітету були скажені, директор вияснював їм, що се мати кількоро дітей, її чоловік письменник, урядник „Нар. Сили“.

— Коли Ручай хоче, щоб його жінка заробляла, нехай посилає її до готелю! Дивувати ся простому робітникові, коли такий інтелігентний чоловік важить ся киринити в наших змаганнях!

Ручаєва вернула ся з плачем.

Комітет загрозив, що зробить публичний ужиток, чоловік ледви упрохав його.

Згрижені й голодні полягали спати.

Над досвітком пробудив ся Ручай і вчув розмову на другім ліжку між малою донькою й матіррю.

— Мамо, Лїпська мала вчора у школі нову суконку. Вона все на зиму має теплу суконку і плащик, а в літі лїтню . . . Чому воно так, що її батько возний, а вона має все й суконку, й черевики, і сніданне, а наш тато учений і урядник, а такий бідний?

Мати зітхнула, а дитина відповіла за неї:

— Се тому, що Лїпський Поляк, а наш тато Українець. Полякові все лїпше . . .

Ручая задряпало у груди, він зачав кашляти на цілу хату, аж менші діти побудили ся. Встав, кури́в цигаро за цигаром і думав. Ранок підіймав мрячну повіку. Жінка встала прибита. Колотила ся з місця на місце, брала одну й ту саму річ по кілька разів, то вертала ся

за нею до другої кімнати. Зі склепу відходила, не заплавши, аж на порозі пригадував їй купець. Журба накіпіла під вершком черепа й розпускала по ній пасма стерплого болю. Станула як пришиблена й говорила до себе :

— Що я нині буду варити? Відки візьму гроші?...

Ручай збирав ся, як би не мав голови. Чув лиш темну, глуху порожню в душі. Наливав у вмивальницю води, руки не служили як деревляні. Поклав комірець на столі й пішов за ним у кухню. Випив у двох глотах горня люри, жінка подала друге снідання в папері: одно яйце й мякушку з хліба — шкірку лишила дітям. Закинув загортку, капелюх і вийшов з тяжким докором у серці, що камінь песього обовязку не дав йому знов нині попросити ся з дітьми й жінкою. Як кожного ранка, так і тепер ішов під тягаром сонної мороки, путав зірваними ногами й чув полин в устах і в душі. На сходах стерпла нога й була б опала на два ступені низче, в голові сколотило ся, Ручай зловив у час поручче і станув. Набирав духу і сходив поволі в долину. Був змучений і розстроєний як від отруї. Ранок був смутний, як його молодість. На вулиці навис вогкий, студений туман. Ручай чув, що ноги вянуть під ним, коли обминає прохожих.

День-у-день лазив до бюро, лічив місяці й літа, що пропадали в сірій безвісти, слідив упадок здоровля й поступ старости в собі, чув, як покидають його молоді сили духа й тіла, і з заціпним упором ставав машиною, годинником. На місце погоди й розмаху находила його мрячність і лють до світа за змарноване життя. „Коб лиш не впасти на вулиці“. Не мав при собі ніякого документу, ні візитівки. Посоловів, скулив ся, зібрав увагу і глядів перед себе в землю. В очах наплили сльози, він утирав їх і шепнув :

— Від вітру . . .

Ручаєва сіла при вікні й зачала товкти шитво на машині. Сусід, редактор репильки, проходжував ся з жінкою по галерії. Обоє вернули ся недавно з купелів. Вона в шляфроку станула перед Ручаєвою й зачала розмову.

— Так мене мій старий розволочив по тих Венеціях та Абаціях! Ні про що тепер не думаю, лиш ожидаю другого літа, щоб знов виїхати. Разить мене ця зелень, я хочу, щоб усюди було вже жовте листє або сніг, і я знов як-найскорше на полудне.

— Пан редактор також дуже добре тримають ся, — сказала Ручаєва.

— У моім віці, — відповів редактор репильки, — всі похилили ся і згорбатїли, а що то є, пані, що моя голова не даєть ся зігнути, лиш усе гордо вгору!

По хвилі вдарив ся в чоло і вповів люто:

— Знаєте, пані, який з мене осел!? Двацять пять буків дати! За вчорашній день стратив я двацять тисяч корон! По атентатї на намісника всяка шмата заробила на надзвичайних додатках грубі тисячі, а я, скінчений туман, забув!

Редакторова перебила:

— Але ми забалакали ся, а тут треба заповісти обід у варшавськїм ресторані . . . Приємного шиття!

XI.

Досвіток снував мрію по покою.

Канарок стрепенув ся, повів головою й зашебетав. Вилетів з клітки й сів у головах Данишевої. Тріпав крильцями й чиркотів до неї, але вона спала. Перелетів до дітей, залящів голоснійше — діти не вставали до нього. Пташина посоловіла. По хвилі прокинула ся й полетіла до Даниша. Сіла на груди і скубала вус. Не рухав ся. Нахилила ся до уст і дзьобоніла тихенько, просила, кволила ся. Перед ним майнули у сні дїточі літа, він буяє по зелених левадах. Пташина скулила ся і прижмурила очка. По хвилі здрігнула і впала в головах Даниша.

Він збудив жінку. Була це перша щира хвиля між ними. Тижнями не обзивали ся до себе.

Встали діти і приглядали ся мертвій пташині.

В тім найменшій сотворінню було серце всеї сім'ї.

І затремтів плзч серед рідні, яка у пташині втратила жемчуг утіхи й тепла.

Даниш зібрав ся й вийшов.

Глянув з галерії на подвірре, коло паки зі сміттем стояв утлий хлопчина, оперезаний міхом. Вимарніле лице, жмутки білявого волосся виглядали зпід капелюха. На паці дрімав кіт, хлопець торкнув його гачком, жбурляв кусниками глини, потім уліз у паку й нишпорив пильно у сміттю, аж сірі копоти вкривали його. Підій-

мив ся, відкашлював, протирав очі, пробував свистати вальса й ховав ся знов у копоті. Знайшов надбиту рубінову лямпку та зломану діточу шабельку і сховав у фартух.

Подобав вірно на Данишевого сина Дмитруня.

Гірка, пекуча отруя бушувала у груди Даниша.

Опинив ся на подвіррю.

На закут між сліпими мурами зайшов потайно осіній ранок, виганяв тіні і студену млу, вони продрухували ся й тікали.

Серед закута похилив ся клин у виді крилатого змія, як би мав видерти ся зпід тягару неволі й полетіти у світ, кинувши проклін. Иней укривав галуззе, зелені листки, що вирости в осени, відтавали, падали гуртками до схід сонця, ранок цілував їх на прашанне, усміхав ся, блискотів на вітах, надихав закут красками веселки. Листе і сльози падали на землю й зітхали, закут переінівив ся в город зітхань і сліз, творив драму й осліплював яркими відблисками дзеркал, жемчугів.

Далеко пересунули ся студені досвітки, коли цвіт молодого, поневоленого покоління гине в руках катів.

Даниш задивив ся в ту драму. Йому видало ся, що держить у долоні пташину й чує, як щемить і зітхає її мале серце.

„Гине молоде покоління серед студеної осени. У такий ранок і я рад би спочити, забути все“ . . .

Зітхнув і поплентав ся до бюра.

Ішов у місто, — перед ним стояла „Народня Сила“, поїхав на відпустку, — на плечах двигав „Нар. Силу“, був на забаві, — перед очима станула понура „Народня Сила“, ляг спочити, — на груди всадила ся „Нар. Сила“, поїхав у гості, і лише засїв у крузі добрих людей, заслухав ся в веселу, далеку розмову, — нараз дверми, чи

вікном впадає прокляте питання: „А як там „Народня Сила“?“ Прийшов домів зполудня, й як Араби на крилах саранчі відчитували: божа кара, так жінка й діти вчитували на його лиці, в морщинах чола: „Народня Сила“. Лежав хорий, — увесь час гарячки чув у голові, у грудях, в очах і вухах „Народню Силу“. Читав книжку чи газету — між стрічками мигала „Нар. Сила“. Ніде не було нічого іншого для нього, всюди лише „Нар. Сила“. „Коли б розібрати мою кров, то вся отруя в ній — це »Народня Сила«.“

Опанувала його манія, всюди оглядав ся позад себе, чи не слідить його темний дух із „Нар. Сили“. Бояв ся свого слова, людей, самоти і своїх думок. Сів писати лист до брата і, заки встиг опам'ятати ся, на папері перед ним стояло вже: „У відповідь на письмо з дня“ ... Писав картку до доброї людини, — на кінці замість повного імени вискочила карлючка, якою значив акти в бюрі.

Груди точила хвороба, він називав її: „Народня Сила“.

Для людей був гарний, веселий світ, для нього лиш вонюче багно.

Борикав ся всіми силами, щоб вирвати ся з того багна й западав ся з кожним днем, і не було ніякого рятунку.

Була це загальна психольогія півтора сотні бідних, хорих людей, які вянули і клонили ся до гробу.

Та свідомість добивала Даниша. Коли лежав, силував ся не думати, лише терпнув на дусі й тілі, а життєві спостереження пхали ся до нього й разили як кусні стерва. Відвертав ся, перед ним ставали видіння. На горі, на тлі брудної хмари стоїть темний сатрап-опир з гарапом, а низом у тьмі колотять ся каліки, падуть

у гнилу ріку, й вона забирає їх трупи. І не знати, чи се світ, чи пекло, де схід, де захід, Даниш чує лиш, що тут сонця не було й не буде ніколи.

Двацять літ пропадає він у народній службі і все чуєть ся лише невільником, ніколи не досягне навіть того почування, що газда, який вийшов з наймита, став незалежний, рядить сам собою й робить те, що йому припаде до вподоби.

„Працюю, сушу голову й нічого не маю, ні жінка, ні діти. Не буду вічно з ними, тай навіть тепер не можу вдержати їх при собі, лише що-року на кілька місяців спихаю на голову й ласку рідні. Як ті діти й жінка можуть привязати ся до мене, коли я не можу впливати на них, ні виховувати. Який з мене муж, який батько... Яку вони можуть мати пошану для мене, коли я навіть хліба не годен постарати для них!“

Даниш згадав, як недавнім часом він через свій розстрій цілими днями пропадав поза домом. Приходив пізно вночі, жінка спала, він засідав до книжок, з діточого ліжка, зпід білої ковдри гляділи на нього пильно два чорні гудзики — це були очі Талі. Виходив ранком, коли діти спали, вони оглядали його хиба тільки в неділю. Як були менші, гляділи на нього зпід покривала й питали: „Пан?“

Холостяцьке життє вважав Даниш за марне й неповне, мав певну віру, що відносини в „Нар. Силі“ поправлять ся, він здобуде хліб, і при нім друга людина буде могти жити. Виходив зі щирого розуміння річі, знав мрію вбогої, гарної дівчини, сповнив ту мрію, одружив ся з нею, бо, крім любови, мав щиру, гуманну мету, щоб ця дівчина чула ся за його головою господинею, незалежним громадянином... На жаль, дійсне життє виявило в сім напрямі щось зовсім несподіване.

— Одну я тільки дурницю зробила, що віддала ся за тебе.

Від тої хвилі Даниш знов остав ся сам. В додатку за свої найщиріші змагання дістав, так сказати б, по лиці, і з колишньої гарної, даровитої людини став кривдником, легкодухом, самолюбом, піяком з обтяженою совістю. Кілька разів грозила йому жінка, що пустить ся на вулицю.

— Життє в мені вмерло. Не милий мені чоловік, ні діти. Забрала ся б десь, сіла в куті, жила чаєм, тільки щоб мене ніхто не рухав. Нині мушу заставити годинник.

— Ти ще маєш годинник, а я заставив би душу, щоб тільки мати спокій.

— Гадаєш, що лиш ти маєш душу й терпиш, а я худобина, пес. Боже, як би хто ввійшов у мене, то волоссе побіліло б йому. Десь люде мають з ким поговорити, а з тобою не можна. Ти як скажеш два слова, то мов ножем у серце.

— Удру кавалок стерва зі себе тай заплачу!

Від довшого часу помітив Даниш, що у хвилях найтяжчої скрути, коля йому треба було спокою як спасення, жінка починала сварку. Звичайно кілька днів минало у спокою, але Даниш очікував лише, коли вона обізветь ся: „Ти не приніс яких грошей?“ Лякав ся тих хвиль, вони були обухом у голову. Бувало се ранками, коли він збирав ся до бюро, в неділі й урочисті свята, коли мав трохи свобідну голову, бажав відітхнути й зібрати думки. Даниш добачував у тім новім звороті в жінки занепад культури й несвідомий демонізм. Глядів тоді на неї й питав себе: „Затроєнне душі, чи тіла?“ Прохав, щоб не затроювала його ранками, коли він з револьвером іде до „буди“ й не знає, чи вернеть ся, чи

опинить ся в криміналі, прохав, щоб у свята й підчас обіду вважала на спокій, пробував обіцянками й вияснював та вговорював яркими доказами. Се не помагало. Даниш жбурляв до землі склянками, горнятами, змітав зі стола тарілки, або лишав неткнений обід, брав капелюх, лускав дверми і щезав з дому. Коли кілька днів минуло мирно, він ставав неспокійний і оглядав ся підзорливо, з котрого боку вилізе нове лихо.

Ще один демон переслідував його. Отсе вечером жінка укладає діти до сну, нараз притулить дівчаків руку до чола, до грудей, стягне сорочку, несе його до світла й замічає гарячку або висипку. В сусідстві показала ся шкарлятина — на Даниша повіяла тривога. Збентежений дівчак питає: „Я слабий?“... Лікар розпізнає щось у роді тифу і приказує найгострійшу обережність. Досвіта глядить Даниш на таку сцену: дівчак підриваєть ся на ліжку до перших промінів сходу, махає головою і строїть очима, устами й лицем такі чортівські химери, що його аж страх збирає. Гарячка рано щезла, вечером підскочила. Батько притулив вухо до груди дитини. Щемить мале серце як у пташини, у грудях, у горлі плаче найніжнійша струна душі. Лікар знаходить иншу хоробу, по тижні каже, що нема нічого небезпечного. Сим разом обійшло ся без нещастя. Даниш відітхнув і оглядаєть ся за новим лихом. Приходить вечером підпитий, але тихий, зрівноважений. Оповідає жінці, як один знайомий з провінції мав до нього справу й потягнув на „неутральний терен“. В дійсности було инакше: прибитий клопотами й бюровою працею Даниш сам потягнув на той „неутральний терен“. Залюбки втікав від гамору й життєвої комедії в тіни останньої комнати і при дешевій чарці вів розмову зі

своїми думками. Діти сплять. У той час, коли Даниш скінчив, чотиролітний Дмитрусь підвів голову і крикнув несвоїм голосом:

— Брешеш, собако!

На Даниша як би студеною водою. Жінка приступила до дїтвака, він спав з отвертим ротиком. Не могла вийти з дива. Дїтвак ніколи не чув такого слова. Оповідала, що він не любить плакати, але в полудне приступив до неї і спитав: „Але ти, мамо, не вмреш!? Правда, що не вмреш!?”

— Се виповів він зі зміненним виразом лиця й очей і зайшов ся несамовитим сміхом, аж сльози станули йому в очах. Дрожав цілий, я не пізнала дїтвака, злякала ся й ледви вгулила його.

Даниш пригадав собі, як дїтвак недавно дрович ся з ним. Тягнув галузу щепи, він наказував, щоб сього не робив, бо зломить, а той реготав ся й робив своє з такою злобою, що батько зовсім холодно видів у своїй дитині чортеня.

Застановив ся над тим, що діти, мимо всякої ніжності, мають стілько несвідомого демонїзму, як найбільше побожні люде й голови церкви.

На своє нове лихо Даниш не чекав довго. Другого вечера, навіть без „нейтрального терену“, жінка зачала „промову“, сопруги станули до себе з пястуками, діти в плач. У хвилі найбільшого розпалу, мигнув в очах обоїх блиск дїтвацького, очайдушного сміху, опісля одно сіло в однім, друге в иншій кутї, й заливали ся сльозами. Обоє відчували тоді давню, непорочну любов, одно плакало над другим, виділи себе як гідних людей і приглядали ся з жахом таємному демонові, що вліз між них і сколотив спокій.

Данишева взяла ся шити сорочку для дитини. Була

змінена, стиснені уста, на личку станув мох від студени життя.

Вночі при світлі вуличної ліхтарні, яке впадало в кімнату, стояла пара молодих людей в обіймах. Вона дрібна, утла, в сорочці, хлипала як дитина, він тулив її, пересував долонею по її принадах і чув кожду мягку горбину її тіла, цілу постать у своїй бідній, скорбній груди.

Рано Даниш випив сніданок і в хвилі, коли пустив ся до кухні, стрінув жінку і станув як ражений громом. Білда, виснажена, вдивила ся понад його голову, з небувалим досі захватом і з такою напруженою увагою, в позасвітний, чудовий образ, що навіть не помітила Даниша, ані його остовпіння, ані того, як він по кількох хвилях перейшов коло неї.

Вечером глядів на тонку бульбяну юшку й, як звичайно, проклинав у дусі Шуліковського. Глядів на діти, й серце дерло ся з розпуки на гадку про їх долю.

Таля клячіла на ліжку, зложила ручки до образу й молила ся, хлопчина рухав ся, як біла чічка з чорними оченятами, коли вітер її хитає, жінка проводила молитву.

На голові бідної дружини й матері видів він сяйво любови й терпіння, й цілував у дусі ту любу, скорбну постать у сірині вечера.

Діти лягли, Данишева була вмучена, сіла спочити трохи, переглядала зоологію з образцями й позіхала спазмово що-хвилі. Спинила ся при фоках і морських птицях і говорила з дитинячою насолодою :

— Яке чудове футерко! Коб я таке мала! А яке воно тепле мусить бути! . . .

Пішла до кухні мити начинне.

Даниш усміхав ся гірко з мрії бідної людини. „Мій Боже! Футро з фоки, з морського птаха.“

Нараз побілів, відложив книжку і глядів на відхилені двері. Напружив слух, але, крім стукоту начиння, не чути нічого. Пішов на пальцях до порога кухні. Жінка не помітила його, лише порала ся далі. Мала звичайний, спокійний вираз.

„Може причуло ся мені — мої нерви знищені до краю“, — подумав і сів на крісло, але не міг працювати далі. Призабута мить відновила ся в ній і почала непокоїти. Адже перед кількома днями чув те саме... Чи це було у сні, чи на яві? Перемінив ся цілий у увагу й вухо. Нараз прошиб його жінчин хихіт з кухні. Придушений, несамовитий хихіт. Побіг до дверей, станув на порозі і спитав з острахом:

— Що з тобою!?

Підіймила голову від роботи, в її лиці не було ніякої зміни. Не відповіла, тільки порала ся далі. По часі прийшла в кімнату й сіла до шиття. Даниш підводив на неї очі зпоза книжки. Промовила беззвучним голосом:

— Маю до тебе велику просьбу.

Глянув на неї уважно.

— Чуєш? — спитала, затоплена в роботі.

— Чую.

— Спряч де револьвер, викинь, подаруй кому...

— Хиба він тобі заваджає? На ніч ховаю в бюрку.

— Бою ся його, він від якогось часу не дає мені спокою, не можу спати через нього.

Поведення жінки ставало дивне, загадочне. Вона була нервозна, але від часу боротьби персоналу „Нар. Сили“ з управою, як зачали ся сходини, збори, праця над меморіялами по ночах, від тоді її нерви чим раз більше яркі, настрої змінювався майже що-хвилі.

Згодом говорила далі:

Зі мною такі річі діють ся [нераз, що не можу тобі сказати.

Даниш приступив до неї.

— Я для тебе все зроблю, дитинко.

Її ум був напружений, боролася зі собою, врешті, сказала:

— Знаєш, я бою ся стратити тебе . . .

Ходив по покою. Глянув на поличку з книжками. Золоті написи на хребтах позатирали ся й почорніли, як на старих нагробниках. Станув напроти жінки і спитав жартом:

— Хіба боїш ся, щоб я не був страчений з твоєї руки?

Відповіла спокійно:

— Так.

Камінна тишина. Тикотів годинник у кишені, упала сльоза . . .

Даниш хотів кинути ся на шию жінки, але мусів залізним панцирем скувати свою любов, щоб не погіршити грізного стану.

Вона схопила ся, затулила пальцями очі й вуха й говорила скоро:

— О, тут під подушкою! Забери живо, спряч, щоб я не виділа, не знала, де він подів ся!

Даниш скочив до її ліжка, відкинув подушку: під нею лежав великий кухонний ніж.

Вернув знадвору, жінка тримала затуплені очі й вуха й тупотіла невпинно:

— Живо, живо, живо!

Діти збудили ся й заголосили.

Він узяв її на руки, заніс на ліжко й почав роздягати.

Дрожала в лихорадці й маячила.

Обкрив її, приложив зимний оклад і сидів коло неї, доки не заснула.

Сам не мав сили роздягнути ся, лиш упав на своє ліжко, сплів руки на розпаленім чолі й лежав горілиць без руху. Згодом почув студінь, скулив ся з головою під покривалом і заснув камінним сном. Як довго тривав той сон, над сим думав не раз пізнійше. По часі зачав будити його холод у груди, він почув, що хтось легенько стягає з нього покривало, але був так умучений, що ледви міг отворити очі. Крізь вікна сірів до-світок, у ногах Даниша стояла біла постать і держала над ним сокиру. Він закинув покривало верх голови і пример.

Лежав у закритій домовині.

Приступив худощавий панич і застукав чиколонком у віко.

— Хто тут!?

Даниш прокинув ся з омління.

Була шеста рано. Жінка спала твердо, половина лица жива, половина мертва. Зібрав ся живо, пішов до сусідки і прохав, щоб допильнувала хорої й дітей.

Біг вулицями й душив ся від здержуваного, вибухового плачу.

За годину вертав з лікарем. Одна з сусідок забирала діти, кілька інших стояло на галерії і в кухні.

Несамопитий, жіночий крик з покою вдарив на Даниша оловяним градом.

По перших нападах стала тиха, спокійна. Не пізнавала чоловіка, ні дітей, лиш усею душею вдивляла ся в позасвітню країну, у свій довгобразий портрет з давніх, кращих днів.

Покірна, як дитина, дала ся вивести до фякра.

В заведенню нервозних недуг станула задумана, терла чоло й питала себе журливо :

— Що ж я нині, нещаслива, буду варити? . . .

XLI.

Ярвич переходив вечером попри будинок „Нар. Сили“ й видів, як директор Шуліковський у своїм мешканню на першій поверсі вбирав сорочку. Був звичайний день, і в тій порі Шуліковський постійно урядовав при пульті в канцелярії „Нар. Сили“. З вулиці видно його було все до півночі. Що нині спонукало шановного директора понехати улюблену канцелярію wraz з її телефонами й актами? . . . В тій дрібній обставині крила ся важна причина.

Другого дня Шуліковський зовсім не явив ся в бюрі, третього таксамо.

Вечером переходив Ярвич темним коридором, замітив канцеліста Байрака, прозваного „Машиною“, як той слідив щось пильно. З темного вікна „Нар. Сили“ видно було через подвірре бічний pokій Шуліковського. В покою світила нафтова лампа. Дочка Шуліковського заживала повної свободи з нареченим.

— Кота нема дома, — вповів Байрак.

— Де ж подів ся?

— Виїхав несподівано. Лікарі наказали.

На другий день стрінув Ярвич Ришкунду і спитав :

— Чули, що з Шуліковським дуже зле?

— Ви від кого довідали ся?

— Возні кажуть.

Ришкунда відповів спокійно глибоким, грудним голосом :

— Я його нічого не жалую.

Ярвич потер чоло.

— Бачите, в таку хвилю не годить ся памятати йому.

Ришкунда стряс ся нервозно, побілів, очі звертіли ся, як би йому розбишака видер щось найсвятійше.

— Пане, той чоловік мені стілько лиха заподіяв, так тяжко скривдив мене, мою жінку й діти, які йому нічого невинні, що аби цілий рік конав і мене на колінах благав : „пане, даруйте, простіть мені, бо я сконати не можу!“ — то я не простив би йому !

По хвилі додав :

— Я розумію, що це неетично, але в сїм випадку, де я всю силу, своє життє поклав у сумлінну службу, як ніхто другий, то тут мене кожний оправдає і признаєть слушність.

Глибина правди вдарила Ярвича з цих слів, він дивив ся на Ришкунду, в його очах станули сльози.

Шуліковського вивезли до лічного заведення.

Ніч. Його пече в легких і крижах. Качаєть ся з боку на бік. Отсе він тут у санаторії, а там у „Нар. Силі“, певно, діють ся нечувані річі. Все, кожного року, підчас його відпустки вилазять наверх несподівані свинства. Одного року застрілив ся в бюрі писар, другого напали на Шуліковського газети, викрило ся, що возний продавав Бойкам друки з магазину, практикант урядника заїхав у лице, застрілив ся Скоропад . . . Та зволоч не щадить Шуліковського навіть на відпустці. В діловодстві, певно, настав шлендріян, по всіх відділах накопичили ся залеглости . . . >Нема мене, й нема кому допильнувати цілої машини. Секретар за тяжкий, за повільний, не визнаєть ся у справах, а мої заступники,

„директори“, спихають усякі справи лиш на мою голову й більше шкодять мені, ніж допомагають. За один лише відділ я безпечний, за ліквідацію. Там є випробуваний Сафат. Той держить усю підчинену бранжу в руках, не дасть їй дармувати й не привитає мене залеглостями. На того можу здати ся».

— Ні, не вір нікому, — шепнув чужий голос. — Тямиш, як то першого року приймив він був раз приватно вкладку від попа, й що йно по листі до дирекції викрило ся, що вкладка не була заліквідована!

Шуліковський засвітив, сів у біллю й писав до секретаря :

„Прошу прислати мені зараз як-найточнійший звіт з рахунків і виказів робіт з поодиноких відділів.

Прошу казати в маніпуляції заложити точнійші викази і щоденно контролювати, хто робить, а хто час гайнує, бо $\frac{3}{4}$ канцелярії в каригідний спосіб змарнувала грудень і 20 днів січня. Що йно по перегляді поданих виказів бачу, що дармованне було більше, ніж я навіть припускав, — певно, для відплати за те, що Дирекція дала кожному дармо $\frac{1}{2}$ платні й піднесла кватирове!

Прошу всім виткнути, котрих це дотичить, і на будуче кожного потягнути до одвічальности за марнованне часу.“

Стук у двері, Шуліковський дрогнув і запитав гнівно :

— Хто там!?

— Телеграма.

Шуліковський побілів, розгорнув папір і читав.

„По короткій недузї Сафат помер нині вечером“.

Директор сів упоперек ліжка і спер ся до стіни. Очі кружляли, він ослаб, майже не дихав, з мізку вимело думки.

— Тихо, тихо, — повторяв Шуліковський ті слова як дитина за матіррю, кінцем язика до сухого піднебіння, далі лиш у думці й западав у сон.

Збудив ся досвіта, взяв карафку, але рука йому омліла так, що перелив через склянку на підлогу.

З плями на підлозі дивив ся на нього вірний портрет Немирича.

Шуліковського занепокоїло це явище.

— Що ж, я не почуваю ся до вини, — шептав він устами, але на дні його душі звивав ся чорний вуж.

Тінь Немирича дивила ся в нього вперто одним оком майже з профілю, прошивала його студеною стрілою.

Др. Шуліковський опустил повіки й оправдував ся далі:

— Що ж, жертви мусять усюди бути, моя совість чиста, можу сміло глянути кожному в очі.

Чув на собі непримириме око тіни, але не мав відваги стрінутися з ним, його прошиб забобонний страх, він обернув собою до стіни й накрив ся з головою . . .

Перевезли його домів.

Сидів на ліжку, обложений подушками, блідий, схорований, на кріслі дзвінок, на покривалі перед ним аркуші матеріялів. Був там проєкт на будівлю дому урядників, викази провізоричних літ службовників, пенсійні схементи, обчислення математиків, статuti, пляни.

Переглядав викази, черкав олівцем провізоричні літа на половину, яку мали б урядники вкупити власним коштом до емеритури.

Поволи підходила нудь під серце, у грудях заперло, неміч підкосила його горілиць на подушку. Отворив уста, дихав тяжко. Бігав студеною рукою по кріслі,

вивернув флящину з ліком, налапав дзвінок і задзвонив. Вбігла жінка з молодшою дочкою, він показав, що в горлі йому висохло, й палить у грудях.

Жінка внесла гербату й закроплювала його. Помогла підіймити ся й поправила подушки.

Шуліковський задивив ся перед себе й говорив тихим, сухим шепотом :

— На випадок, як би я вмер —

Жінка й донька заголосили, це розбудило його, він додав :

— Я хочу жити, мушу жити... Будьте спокійні... Мені ліпше... йдїть... Буду спати...

Лежав з півотвореними очима, гарячка розбирала, перед ним станув дїм „Народ. Сили“. Довкола ніч, у бюрах пусто, лише тїни скрадають ся до каси. Схопив ся.

— Гвавт! Злодії обкрадають „Народню Силу“!

Вбігла жінка, він стямив ся, ляг і успокоїв її рухом руки.

Западав знов у сновиди.

На високій горі красуєть ся дїм „Народньої Сили“, а довкола глибоке озеро. Він пливе тим озером, добуває крайньої напруги, щоб дістати ся на беріг, а тут темні постати відтручують його веслами, навіть беріг утікає перед ним. Темна морока сколотила йому світ, довкола грізний шум підмулює страшним нудом його серце. Прокинув ся обезсилений і мокрий.

Жінка перебрала його в сорочку й допомгла обернути ся на другий бік. Гарячка і привиди не уступали.

Ось лиш має він увійти в сїни „Народньої Сили“, аж тут нараз запираєть ся перед ним залїзна брама з таким розмахом, що відбиває його аж на вулицю. По хвилі мороки приходить пам'ять і полекша. Він стає легонький як перо, підіймаєть ся в повітря до вікон

першого поверха, притулює чоло до студеної шиби і глядить у середину. Робітники сидять при столиках, інші вештають ся з актами як звичайно.

— На милість Бога, отворіть браму, пустіть мене! Моє ж тут найбільше право!

Ніхто не слухає його прохання, найменшої уваги не звертають на нього.

Шуліковський підлітає до другого і третього поверха — всі вікна зачинені.

Він прилетів до вікна своєї канцелярії і глядить унутр.

Довкола його бюрка громада калік узяла ся за руки, танцює, плеще, стає цапки й вивертає козли.

Шуліковський дивить ся на ту сцену, з глибини серця ринуть сльози і спливають по шибі . . .

Лікар намучив ся, заки привів його до памяти. По морфіні стало лекше. Пригадав собі бабу, яка купелею з зіллявилічила в сусідстві пароха з тяжкої слабости й написав на картці, щоб зараз привести бабу.

Пізно вночі вирушили возні й вернули ся з тим, що се діяло ся перед роком, і де та баба тепер, відки й як називаєть ся, ніхто не знає.

Директор лежав горілиць і не відріжняв сну від яви. В покою світив електричний павук, директора обгортали темряви, він насилу розводив повіки. В далекій простороні миготить світло. Він приглядаєть ся — личко дитини. За ним багато дитячих личок. Він усміхаєть ся до них ласкаво, шукає за цукорками, діти глядять на нього недовіриливо, беруть ся за ручки — лише свічки остають на гробах. Багато маленьких свічок.

Шуліковський захлипав. Рукою прикликав секретаря. Сірко сів коло нього.

— Як маєть ся дитина возного?

Секретар не розумів шепоту.

— Попросіть дітей усіх урядників.

Секретар нахилив ся, але не зрозумів, тільки сказав до жінки :

— Повідає пан директор, що діти померли.

Шуліковський видивив ся.

— Діти померли!? Діти померли!? — питає він у дусі.

Страх ледовою кригою приляг груди.

Нараз опинив ся в лісі і втікає крутою стежкою між смереками, дивить ся — земля щезла, замість неї, чорні води під ногами, він стоїть на ховзькім корінню, що розкинуло ся далеко перед ним сїттю гадюк. Він перескакує босими ногами з коріня на корінь, сила покидає, він довше не вдержить ся, паде мимоволі в чорну воду і пливе, продираєть ся між корінням.

Мати всіх терпінь — студена байдужність пригорнула його.

Поволи ставало лекше, шум хвиль колихав, весняний світ розсипав ся довкола, Шуліковський вертав туди, відки вийшов — у рідне село. Ферії Великодних Свят. Верби мають непорочною зеленню, здалека долітає гомін. Шуліковський притис молитвослов до груди і встав на ліжку.

— Кваплю ся, вже дзвонять.

Викинув собою і впав на подушку.

XLII.

Ярвич ішов розсіяний до бюро.

„Гарна та суворість у штуці. Геббель, Микола Ге... Миколя Ге... Христос з розбійниками на нездарних, грубих стовпах, жидівський синедріон, первісний, грубий, підлий... Треба доконче справити яку монографію про Миколу Ге... Але чи найду її? Нині всього подостатком, чого лиш мені не треба.“

Так що-ранка і що-днини підводили Ярвича мельодії, уривки поем, образи малярів, думки філософів, а найбільше власна творчість. І він усе тревав у тих світах і забував про глупий день.

Був уже коло своєї „буди“, дивить ся чорна хоругов повіває з першого поверха, з його відділу. Довга, чорна хоругов. Станув у чуді та в диві.

— А це що!? — спитав мимоволі.

З шинку, що був удолині будинку „Народньої Сили“, виходить Жидок, кланяєть ся й каже :

— Нема вже пана директора.

— Якого директора?

— Як то, пан нічого не знають? Др. Шуліковський умер нині рано в пятій годині...

— Ага, др. Шуліковський, — сказав півголосом Ярвич і пішов поволи.

У бюрі сказав голоснійше, ніж звичайно, „добрий день“, підійшов до столика, до якого був привязаний

дрючок хоругви. Прї тим столику і вікні сидїв Ярвич перед кількома тижнями. Обернув ся, за плечима був бюровий товариш, що сидїв тепер на його місці. Усміхнув ся.

— Прошу, прошу, ха-ха! Я гадав, що ви забули ся й хотїли сісти на своє давнє місце.

„Був, тай нема“, — подумав Ярвич і сїв на своє місце. Виймав з шуфляди пера, крутив папіроску й ладив ся до роботи.

До Юдейського підійшов заступник відділу і спитав нервовим півголосом:

— Ви чули новину?

— Ага! Дивїть . . . Так несподївано . . . Гм . . . дивно . . .

Оба були поважні, так випадало під ту хвилю . . . Але обох здіймав страх на ту незміриму радість, що шалїла в них, і вони всею силою глушили її в собі й хитали поважно головами, жалуючи директора. А радість ликувала в них: Шулїковський, тиран не живе! Аж чорно ставало Юдейському перед очима з тої наглої несподїванки, аж вірити не міг, чи це сон, чи правда! Згинув сатрап! Пропав отак нагло й марно, як пес під колесом!

На коридорі порав ся возний при своїм столику з актами. Ярвич станув коло нього, оба глянули собі хвилю в очі, врешті, возний товк далі печатки й говорив півголосом наче до себе:

— Та що, йому добре. Зробив своє тай забрав ся, а нас лишив жебраками . . . Я, мовляв, служив у такого пана, що одної ночі обїкрав мене і втік.

По третій годині вийшли з бюро разом Байда, Ярвич, Юдейський і Журбенко.

Журбенко оглянув ся.

Може б ми не йшли так разом, бо готові завважити се хулігани і скажуть, що небіщик не застиг іще, а ми вже тішимо ся.

— Що вас тепер хулігани обходять, — перебив Байда. — Ніби хто мені може доказати, що я тепер тішу ся!? Противно, я міг би доказати свідками, що не видів нині ані одного хулігана, який би плакав! А тим, що йдемо тепер укупі, не даємо ще жадної притоки хуліганам про нашу втіху.

На сугорбі, куди вела дорога, стояв „старенький“, як його Байда називав, письменник Ручай.

Молоді здоймили перед ним капелюхи. Старий глядів на них зпоза окулярів і звитав ся.

— Я саме вийшов скорше, щоб видіти ся з вами, ех-ге, ех-ге, ех-ге . . . Знаю, що сею дорогою вертаєте з бюра, ех-ге . . .

— Ну, се великий для нас день, що наш батько-отаман зволив вселаскавійше на нас зачекати! — провів веселим, торжественним голосом Байда.

Старий станув, аби набрати духу й заперечив рукою.

— Погодіть, пане Байда, я хочу з вами, як називаєть ся, молодшими товаришами, піти нині на добру горівку.

— Добре! — крикнув Байда й Юдейський.

„Старенький“ перебив живо :

— Чекайте, панове, але на таку, як то раз Ярвич сказав: аби, вихиливши чарку, не годен по ній свиснути . . .

— Славно! — загремів Байда. — Я плачу!

— Я додам! — докинув Юдейський.

„Старенький“ підоймив палець угору.

— Панове, не сперечаймо ся, бо ще нема над чим. Уперед ведіть мене, де найліпша горівка, а потому будемо говорити.

Зайшли на розі вулиці до „Осії“, як його Байда називав. Сіли в покоїку, на стіл стануло п'ять горівок і полумисок вудженини.

Старий узяв свою чарку :

— Здоровлє живим !

— А спокій помершим, — додав Ярвич.

— Я лише кажу: „здоровлє живим“, — повторив старий і дивив ся спокійно зпоза окулярів.

Всі чотирі вихилили чарки.

Старий відложив чарку і скривив ся.

— Може, за міцна? — спитав Журбенко.

Старий перебив живо :

— Де там! За слаба!

— І я скажу, що за слаба, — замітив Ярвич.

— Пане Жиде! — крикнув Байда.

Прибіг шинкар з підбритими заличками.

— Якого ви нам тут шнапса дали? Дайте мощного!

— Зараз буде мощний.

Приніс оковитку й налив чарки.

„Старенький“ узяв свою :

— Ще раз кажу, панове, молоді говариші, як називаєть ся, прошу не забувати: „здоровлє живим!“

— А небіжчикам чарка, — причинив Байда.

— Порожня, треба додати, — завважив Журбенко.

— Маємо нині новину, якої ніхто не надіяв ся, — сказав Ярвич.

Журбенко попав у лихий настрій.

— Ет, ви панове, всі того не розумієте й не знаєте. Ви всі можете мені казати, що хочете, виключаючи пана Ручая, бо перепрошую за слово, пан Ручай, нічого тут злого ще не сказав, але я, мої панове, скажу вам, от, як усі тут сидимо, — вправді, пан Ручай нині перший, чи другий раз, але я маю до нього довірря, як

до чоловіка старшого, який міг би бути нам усім тут за батька . . .

На лиці Байди виступив рішучий, поважний вираз, він обрушився й зачав цідити :

— З вас, Івасю, коли не скінчений ідіот, то щонайменше кепський варіят під цю пору !

— О, о, о, вже ідіот, варіят ! Як усе ніхто не дасть мені приступити до слова !

— Панове, панове ! Що сталося з вами !? — вмішався Ярвич.

— Але ж, пане Журбенко, — крикнув Байда, — або ми є люде й товариші, або ми всі тут крайні ідіоти, отже розійдїмся додому й не маємо що з собою балакати.

— Ну, маєш, отсе є розмова між культурними людьми, — викладав зрезигновано Журбенко.

— Панове, та ще не було по чім сперечатися, — завважив Ручай, але його слова ніхто не чув.

Лише Байда взяв строгий суд над Журбенком і читав як з євангелія :

— Та вдартеся пальцем у чоло й думайте хоч стілько, що штубак з третьої народньої: ви вмовляєте в нас тут усіх трох приявних, що ми щось злого задумуємо, у хвилі, коли нікому навіть не сниться щось такого !

— Але ж панове, дайте спокій, не псуйте забави ! — заговорив Юдейський.

— От, маєш, — втрутив Журбенко, — той ніколи не бере життя поважно, лише все з точки забави !

— Ще пять горівок, сказав „старенький“ до шинкаря.

— Я вже дякую ! Не можу більше, — перебив Журбенко.

— То йдїть до мів! Хто ж держить вас за полу?
— спитав Байда.

— Ой, йой, йой! Як же я сього не люблю, як хто мене не розуміє, лише вмовляє те, чого дійсно нема!

— То сидїть, ми вам не боронимо, але не закидуйте нам дурниць, — заключив Байда.

— Я прошу лише на одно слово.

— Можете й на два, — втрутив Байда.

— На одно слово, бо виджу, що тут зайшло непорозуміння, не з моєї, очевидно, вини — ну, та дайте мені спокій, нехай я хоч раз виговорю ся з того, що не дає мені спокою і з чим хотїв би звирити ся перед вами, як товаришами, чи як там . . .

Байда підсунув йому чарку.

— Перепрошую, що перерву вам на хвильку, — напийте ся, то зараз будете розумнійше говорити.

— Та не перебивайте мені! Ну, для святого спокою . . .

Вихилив чарку.

— *Для святого спокою*, — підчеркнув Байда.

— А я все кажу, панове, не забувайте, послушайте мене, як називаєть ся: „на здоровле живих!“

Журбенко промовив нарешті.

— Нині зачну „ad rem“, без вступу . . .

— Бо ви все любите зі вступом, ха-ха-ха! — реготав ся Байда.

— Вступ уже був! — замітив з окликом Ярвич.

Журбенко, збитий з толку і трохи вже прояснений, всміхнув ся і своїм звичаєм махнув лівою рукою:

— Ім усе жарту в голові!

Оба товариші прибрали спокійний вираз, готовий до слухання, але Журбенко мусїв ще своє виказати і звернув ся зі словом до старого:

— Щоб се була найповажнійша справа, аби ходило о смерть і життє, то вони оба мусять накрутити справу на свій бік, чи вдасть ся, чи не вдасть ся, аби лиш її злегковажити. Натомісць я все беру поважно, не для того, щоб також часом не любив забавити ся . . .

Тут Журбенко своїм звичаєм втягнув нагально віддих у себе і двома пальцями правої руки потягнув комірець уперед.

— Але прошу вас, „мої панове“, як небіжчик, якого назвища я тут не виповідаю, а якого панове мали вже передтим на думці, заки та авантура зачала ся — звик був говорити . . .

Ярвич торкнув Байду коліном під столом, Байда крутив нетерпеливо вус, мовчав і дивив ся на Журбенка.

— Отже я, лишаючи небіжчика зовсім у спокою, бо я також маю діти і ще не знаю, яка доля їх чекає, але приступаючи просто до річі, кажу, що під нинішню *важну* хвилю в нашім життю, в *його* смерти не знаходжу зовсім таких світлих виглядів на будуче для нас усіх тут присутних, а, принайменше, за себе можу се сказати — як панове Байда, Ярвич і Юдейський, бо щодо пана Ручая, то не маю ніяких позитивних даних, щоб також і за нього тут свідчити . . .

Байда переймив на слові :

— Отже вільно вам за себе говорити, але відки ви приходите зараз, як чорний ворон, ворожити для нас чорну будуччину. Коли вже маємо говорити отверто й перед часом про річі, які належать до будуччини, а які ви тепер тут своїми нервами хочете зараз на стіл і таріль викликати, то я скажу вам від себе, що коли-як-коли, а нині саме в сю пору ми повинні як-найбільше тішити ся, що боги безсмертні забрали нам найбільшого ворога, і слава їм за це й честь !

— Але, але, відки можете знати, що тепер не буде гірше, ніж було!? Небіжчик, по правді сказавши, який був, то був, а яка тепер дирекція настане, сього ви, ані я, ані ніхто з нас знати не може!

— А я вам даю слово чести, — сказав у-голос Байда, — а говорю це на підставі певних і достовірних джерел, які удержали ся вже від пів-року, що від нинішньої хвилі, — Байда зиркнув поза себе й нахилив ся до товаришів — *просто рай настане для нас*, розуміть ся, в порівнанню до того, що було!

Журбенко махнув лівою рукою :

— Я признаю вам у першій лінії рацію, але по-звольте, завдам вам одно питання, воно буде висказане в довším реченню, бо я вже так навчив ся, що люблю все докладно, не телеграфічним стилем, як наш один писака, — зверніть ви увагу лиш на це, що небіжчик все ж розумів ся на діловодстві, на фінансах, на веденню інституції, а це нині між нами рідкість, просто геній, як на нашу бідну націю, а тепер, прошу вас, скажіть мені, хто підійметь ся того? Кого маємо на його місце!? Мені не ходить о це, як буде рік, чи два, хоч і це за багато але хто з нас нині може ручити, що буде за, десять літ!?

Байда попав у лютість :

— А чи ви могли ручити за небіщика Шуліковського, що не за рік, але за дві години не підете під пліт враз з жінкою й дітьми!? Дурниці говорите, нерви з вас говорять, хоч ви здоровші від нас усіх тут!

Юдейський схопив ся і взяв капелюх.

— А ти куди!? — спитав Байда.

— Я зараз вертаю.

— От, на, маєш! — замітив гризливо Журбенко. — Його все нападають якись фантазії, і він ніколи отверто нічого не скаже.

— Я лише на п'ять хвиль і зараз вертаю!

— Але ж куди, за чим!? — допитував подражнений Журбенко.

— Може, не маєш грошей, як звичайно, — замітив Байда, — то я тобі позичу.

— Ні, маю, я хочу нині платити, але вибігну лише на хвилю.

Всі були здивовані.

Юдейський нахилив ся до них і говорив спокійно:

— Знаєте, по правді, не вірю, щоб Шуліковський умер. Йду на місці пересвідчити ся й зараз вертаю й вам оповім.

— Але ж ми віримо, — зазначив рішучо Байда.

— Так, але я . . .

— Ага, ха-ха-ха! Ти все казав, що мусиш землю вперед потолочити, а коли він за добу не воскресне, то вже нема чого бояти ся!

— Лишіть ся, пане Юдейський, — прохав „старенький“, — по що підете?

— Я мушу, — просив ся той.

Старий Ручай глядів довгу хвилю на нього лагідним, глибоким оком ученого, досвідного чоловіка, який більше витерпів, ніж слово в силі вповісти, врешті, промовив, а радше сльозами виливав з глибини серця:

— Пане Юдейський, видите, як називаєть ся, я вже одною ногою на *тім* світі, але вірте мені, як бажаю вам усім тут добра і свої діти ще нині увидіти — я такий жаль маю до небіжчика Шуліковського, що не міг би навіть піти тепер на його трупа подивити ся!

Настала тяжка, болюча тишина . . .

Ярвич подумав: „Маєш, брате, винницю — впаде повинь або туча на неї, — не жури ся — прийде нова весна, ти подвоїш силу, і труд тобі повернеть ся. Але

коли воріг зломить твою молодість, знівечить твій вік, хто ж тобі ту страту поверне?”

Юдейський опинився у брамі „Народньої Сили“. Тут громадилася товпа, вартовий з похоронного заведення стояв у чорнім одязі, в шапці, з чорною лентою та жезлом, возний розліплював плякати.

Юдейський узяв від возного великий плякат, прочитав уважно, зложив старанно в кишеню й пішов на перший поверх. Всюди було глітно, він ішов серединою, аж побачив катафальок серед оліяндрів. Протиснувся і станув коло домовини, на локоть від лиця Шуліковського. Не був це той самий грізний Шуліковський, що за життя. Слуги похоронного заведення зробили з нього мертву ляльку. Лежав звернений трохи набік. Мимоволі шибнула п'яна думка: „Се такий упертий дух, що навіть як умре, то не дасть себе положити горілиць, лише обернеться набік або задом догори.“

Юдейський пощупав плякат у кишені й вийшов. Застав у шинку товаришів так, як лишив, і сів мовчки. Був зморений, як по довгій, тяжкій боротьбі з завзятим чорним ворогом.

— На здоров'я живих! — закликав „старенький“ і підіймив чарку:

Всі торкнулися й вихилили.

— Платити, — заявив Байда.

Заки шинкар рушився, Ручай здержав ніжною рукою рамя Байди.

— Але ж позвольте, панове! Не робіть мені сеї прикраси і стиду.

Старий не дав ані слова сказати, лиш виймив мшонку й заплатив. На вулиці заступив товаришам дорогу.

— А тепер прошу вас на вечерю, на вино, пиво, чорну, на все, що схочете. Лиш прошу мені в нічім не перечити.

— Але ж, пане Ручай, — уповів Журбенко, — де ж би ми мали сумління натягати вас так! Та дайте нам що заплатити.

— Слушайте! — перебив нетерпеливо „старенький“, — у мене нині повний карман, але вірте мені, аби я так до хати зайшов, аби вже, врешті, дійшло навіть до того, що я мусів би заставити отсю сурдутину тай отсей капелюх пропити й іти простоволосий домів, а хоч би навіть і діти цілий тиждень не мали що їсти, то вірте мені, що і в сім разі ви не повинні відмовити мені свого товариства. Та ж знаєте, що я ніде не ходжу, мало зі собою буваємо, отже прошу вас, зробіть для мене сю товариську прислугу... Нині прошу вас — великий день, ех-ге!

Засіли в каварні

Журбенко сказав:

— Може, не добре роблю, що пригадую, але ви нині за кілька годин і мимо того, що потягаєте з нами й не звикли ще не кашляли.

Старий усміхнув ся.

От, видите! Скажу вам щиру правду, що аби я лиш на хвилю вчув ся вдоволений, то хоч би й цілу ніч не спав ні разу не закашляю. Просто лекше дихаєть ся мені... Прошу мене хибно не зрозуміти під теперішню хвилю, говорю лиш про вдоволенне з тої причини, що ми от нині за стілько літ зійшли ся й маємо нагоду поговорити з собою.

Пізно вночі підводили товариші Ручая. Він говорив:

— Чоловік старієть ся й виходить з моди... Не пригадуєте собі випадком якого гідного чоловіка? Де

він? Що з ним дієть ся тепер? Годен чоловік не має жити. З кождим днем гине чоловік.

По дорозі гурт тіней тягнув ся за руки. Лунали дикі крики і співи.

Макам-Вертикишка впив ся, як цісар. Лежав під брамою і простогнав :

— То-та-а-а! . . .

Штешин пустив ся в темний завулок, але вже було за пізно. Тримав штани в руках і не знав, що робити.

Член боївки цілував ся з хрунем.

Два інші держали ся стовпа ліхтарні.

Жуковський затягнув кітловим басом „Вічную“. Пропустив кількадесять корон, найшов ще дрібний гріш, держав його на долоні й деклямував :

— А з нашої хоруговки полишив ся лиш патик!¹⁾

Ярвич вернув домів і пересидів до досвітку в думках.

„Умер великий муж, геніяльний воріг життя“.

¹⁾ А. Могильницького : „Русин вояк“.

XLIII.

Директор Шуліковський лежав у відкритій домовині. Священники відправили панахиду, хор закінчив „Вічну“, рідня й учасники виходили, слуги похоронного заведення стояли досі непорушно в чорних строях по кутах, а тепер рушили до роботи. Один гасив свічки і складав у куті високі ліхтарі, лише одну оставив у головах, другий забирав живо вінці з катафальку й подавав своїм товаришам до виносу, два інші кинули ся до віка і прикладали його горішнім краєм у головах.

Чорна тїнь і ярке світло впали в завзятій боротьбі на лице мерця, він виглядав, як демон у навіженім плачу й реготі серед дикої заграви пожару. Звалистий драб вивернув чоботом останній ліхтар, свічка впала і згасла, по оббитій на-чорно, темній комнаті подув вітер, у повітря зчинила ся понура метушня й зашелестіла вінцями й чорними лентами. Три хвилі махали чорн крила над головами.

З балькону промовив директор Любаска.

— Складаємо присягу перед отсим сонцем! Нехай те сонце буде свідком нашої мести за неповинні кривди, муки і смерть покійного Шуліковського!!

— Несмачне, несмачне! — сказав дразливо др. Розумовський до маршалка міста, з яким стояв серед похоронного здвигу.

Ручай у гурті найстарших урядників ніс свічку коло домовини.

На цвинтарі сів недалеко на плиту й кашляв так, що глушив панахиду й бесіди.

* * *

Секретар сварився за якусь ліхтарню.

— Не така ліхтарня згасла, тай ще якось видно, — муркнув возний.

Ярвич глянув з вікна крізь подвір'я.

В кімнаті, де лежав Шуліковський і в якій одного вечера перед тим відбула ся любовна сцена, блискотіло сонце, ховзало ся по гладкій підлозі і змело слід і память.

У відділі на першій поверсі кланцав писар на машині, як кістяк зубами, вгору сходами дряпав ся історичний прещляр.

Ярвич мав вільну хвилю й писав :

„Люблю життє. Люблю його в тих проявах, у яких тремтить гармонією, багатством, як пробудженне землі на весні, погода літа, мрія ранку, поезія червненого вечера, чар місячної ночі на саїтних урочисках, дива тучі, блискавок і громів серед темряви, шепіт осени, драма вихора серед осінньої місячної ночі й тишина зими. У всіх тих щирих великих хвилях природи відчуває моя душа найвищі й найкращі прояви людського життя, в яких гине час, а чоловік стає могучий у творчости.

Люблю життє тим гарячіше, чим воно дальше від мерзоти й мертвечини. Люблю його в усміху дитини, у сльозі пісні, в віщих видіннях любови, в тиші болю і в живловім шалі розпуки серед брязкоту мечів.

Люблю життя. Люблю його в руху животин: у трудах мурашки, у творчості бджоли серед ночі, в леті мотіля, що мережить блакитне повітря, у спокою вірла, що плаває високо над землею.

Люблю безсмертну душу життя, коли з гарною людиною-товаришем ловимо відвічні тайни, й читаю в її оці дар углиблення в тишину, проміні страху й дива, й коли ми поволи, обережно і щиро, з запертим віддихом увіходимо в лябіринти, освічуємо неперебуті ходи світлом духа, ступаємо відважно далі і з кострів епох воскресаємо тіни та з розмахом чудотворної сили кидаємо палаючі колоскипи в будуччину.

Люблю безсмертний захват і творчу силу життя*.

Ішов кімнатами й відчиняв на-розтвір вікна „Народньої Сили“.

Кінець.

УКРАЇНЬСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ-ЛЯИПЦІГ

Головні склади:

**Книгарня Наукового Товариства
ім. Шевченка у Львові, Ринок 10**

**Книгарня Українського Народнього Союзу
30. E. 7 th St. New-York (U.S.A.)**

**Українська Накладня с. з о. п.
Berlin W 62, Kurfürstenstrasse 83**

**Українська Книгарня й Накладня
850. Main St. Winnipeg Man. (Canada)**

**Галицька Накладня
Я. ОРЕНШТАЙНА в Коломиї**

Найдешевшим й дуже корисним виданням являються книжечки

„Загальної Бібліотеки“

Кожний має змогу за малі гроші набувати собі ці дуже гарні книжечки й таким чином покласти основу вартісної домашньої бібліотеки.

У „Загальній Бібліотеці“

друкуються найславніші твори найліпших и найкращих письменників усіх народів.

Досить значний обем, великий друк, отже для кожного ока виразний і здоровий, добрий папір формату великої вісімки це додатні сторони видавництва.

Деякі книжки ілюстровані і з вартісними літературними замітками поясненнями і вводами.

ДО ТЕПЕР ПОЯВИЛИСЯ ОЦІ КНИЖКИ:

- 1— 6а. **Лепкий, Б.**, Начерк історії української літератури (до нападів Татар), нове ілюстроване видання.
7. **Нечуй-Левіцький, Ів.**, Запорожці.
8. **Ляфонтен**, Байки (з 4 образками).
- 9—11. **Карпенко-Карий**, Суєта (зі вступом Б. Лепкого).
- 12—14б. **Літературні характеристики укр. письменників**, I; Іван Франко (Поезія), нап. А. Крушельницький.
- 15—16а, **Руданський, С.**, Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **Вовчок, М.**, Дев'ять братів і десята сестра Галя.
- 18—20. **Ахеліс**, Начерк соціології.
21. **Мамін-Сибіряк, Д. Н.**, Чутлива совість.
- 22—23. **Ніцше, Фрідріх**, Так мовив Заратустра, часть I.
- 24—25. **Ніцше, Фрідріх**, Так мовив Заратустра, часть II.
- 26—27. **Кміт Юрій**, В затінку й на сонці.
- 28—29 а. **Збірник**, народніх пісень і дум.
- 30—33б. **Чайківський**, Всесв. історія; I. Старинна історія.
34. **Кіплінг**, От собі казочки (з двома ілюстр.).
- 35—36. **Кіплінг**, От собі сторійки (з трьома ілюстр.).
37. **Бернзон, Б.**, Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. **Ніцше, Фр.**, Так мовив Заратустра, часть III.
40. **Езоп**, Байки (з чотирма ілюстраціями).
- 41—43б. **Барвінський, С.** Скошений цвіт, повість.
- 44—47. **Раковський І. Др.**, Психологія.
48. **Андреев Л.**, Три оповідання.
- 49—50. **Карпенко-Карий**, Хазяїн, комедія.
51. **Вовчок**, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон, Б.**, Понад сили (драма).
- 53—56. **Чайківський**, Всесвітня історія. II. (серед. віки).
- 57—59. **Ніцше, Фр.**, Так мовив Заратустра, часть IV (кінєць).
60. **Марко Вовчок**, Від себе не втєчеш (оповідання).
- 61—62. **Ібз н, Г.**, Будивничий Сольнес, драма.
- 63—64 а. **Гоголь, М.**, Тарас Бульба, повість з ілюстр.
- 65 а. **Руданський, С.**, Цар-соловей, казка.
66. **Молієр**, Лікар-шуткар, жарт у I дії.
67. **Котляревський**, Наталка Полтавка, укр. опера.
- 68—72. **Чайківський**, Всесвітня історія III: (но-овічна).
- 73—74. **Николишин**, Розладде (драма).
75. **Вовчок**, Кармелюк, Невільничка (оповідан я).
- 76—77. **Геновефа**, опов (з образк.).
78. **Куліш**, Оріся, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська, Ольга**, Некультурна (новела).
80. **Кобилянська, Ольга**, Мелянхолоїний валець.

ДО ТЕПЕР ПОЯВИЛИСЯ ОЦІ КНИЖКИ:

- 81—84. Франс, А., На білих скалах, повість.
 85—86. Толстой, Л., Живий труп, драма.
 87—91 а. Барвінський, О., Образки з розвитку Русинів, I.
 92. Яричевський, Княгиня Любов, драма.
 93. Вовчок, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
 94—98. Лепкий, Б., Начерк іст. українс. літер, книжка II.
 99. Вовчок. Інститутка
 100—103. Антонович, В., Коротка історія Козаччини.
 104. Аверченко, Гуморески.
 105. Барвінок Ганна, Русалка.
 106—107. Літературні характеристики укр. письменників, II. Богданъ Лепкий, М. Шашкевич, з ілюстр.
 108-110 б. Кул'ш, Чорна Рада (повість) з ілюстраціями, зі вступом і поясненнями Б. Лепкого.
 111. Толстой, Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
 112—113. Бергзон, Вступ до метафізики
 114. Франс, Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
 115—120. Барвінський, Олександр, Образки з громадянського й письменського розвитку Русинів, II часть (з 12 портретами, 13 картинами).
 121—123а. Кобилянська, О., Земля, I., повість.
 124—126а. Кобилянська, О., Земля, II, повість.
 127—128. Шов, Б., Цезар і Клеопатра, історія.
 129. Вовчок, М., Не до пари, Два сини й інші оповід.
 130—134. Макоєй, Заліссе, повість.
 135—140. Кониський, У гостях добре, дома ліпше.
 141—142. Федькович, Довбуш.
 143—144. Федькович, Оповідання.
 145—146. Гринюк, Весняні вечери.
 147. Федькович, Ю., Так вам треба, драма.
 148. Федькович, Ю., Як козам роги виправляють, драма.
 149. Шевченко, Т., Музика, повість.
 150. Кропивницький, По ревізії, комедія в 1 акті.
 151. Шевченко, Т., Артист, повість.
 152—153. Карпенко-Карий, Бурлака, драма.
 154. Бобикевич, Настоящі, комедія в 1 акті.
 155—156. Шевченко, Т., Гайдамаки, поема.
 157. Федькович, Люба згуба.

